

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРМЯНСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ
И
ФОЛЬКЛОР

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

1

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН • 1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՊԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆԱՀԱՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

Խմբագրական կոլեկտիւ

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Է. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Կ. Վ. ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԱՆ, Ա. Մ. ՆԱԶԻՆՅԱՆ, Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ազգագրական-բանահյուսական եյուրերը ժողովրդական մշակույթի գանձեր են, կարևոր սկզբնաղբյուրներ ժողովրդի ներքին կյանքի, տնտեսական զբաղմունքների, հասարակական հարաբերությունների, սովորույթների, աշխարհայացքի ու պատկերացումների հետազոտման համար: Այդ եյուրերը միաժամանակ ունենալով պատմա-հանաչողական և գեղարվեստական արժանիքներ, օգտակար և ուշագրավ են ոչ միայն մասնագիտների, այլև ընթերցող հասարակայնության լայն շրջանների համար:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում խմբաշավների ու անհատ բանավեճերի միջոցով հավաքվել են արժեքավոր շատ եյուրեր պատմական Հայաստանի գանգաճ գավառների վերաբերյալ: Հատկապես կարևոր են Արևմտյան Հայաստանի վերաբերող եյուրերը, որոնց կողմներից հատուկինտ ներկայացուցիչներ են մնացել միայն: Խորհրդային Հայաստանում և Միության հայաբնակ վայրերում էլ նոր կյանքի հաղթարշավի շնորհիվ արագորեն անհետանում են պատմա-մշակութային բացահիկ հետաքրքրություններ կայացնող շատ եյուրեր, որոնց կորստից փրկելը և գիտական շրջանառության մեջ դնելը առաջնահերթ խնդիր է դարձել:

Ելնելով այս ամենից, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը նպատակահամար գտավ սկսելու դրանց հրատարակությունը: Այդ ուղղությամբ առաջին փորձն արվեց 1965-ին, Խ. Փոբշևյանի «Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը» աշխատանքի լույս ընծայմամբ: Այս գրքի արտակարգ լավ ընդունելությունը ընթերցողների կողմից և շուտափույթ օպառումն ու հավելյալ պահանջարկը հանգեցրին մատենաշարի ծավալի ընդարձակման մտքին և, եյուրերից բացի, համապատասխան բնույթի փոփոխված հետազոտություններ և ընդգրկելուն: Այսպիսով, վերջնական տեսք ստացավ սույն մատենաշարը, որը հրատարակվելու է «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (եյուրեր և ուսումնասիրություններ)» վերնագրով: Մրանով, երկար ընդհատումից հետո, նոր ձևով ինքնին վերականգնված կլինեն հանրահայտ «Ազգագրական հանդեսի» ավանդույթները, որը քսան տարի պարբերաբար (1896—1916 թթ.) լույս է տեսել, խոշոր ծառայություն մատուցելով հայ մշակույթի հետազոտության գործին:

Մատենաշարի սույն՝ առաջին գրքում զետեղված են հանգուցյալ ազգագրագետ, պատմական գիտությունների քեկնածու Վարդան Ս. Քեմալյանի «Գամարի հայերը» պատմա-ազգագրական բնույթի աշխատությունը և ա-

ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Ս. ԹԵՄՈՒՎՅԱՆ

ԳԱՄԻՐՔԻ ՀԱՅԵՐԸ

(Պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն)

Պատասխանատու խմբագիր՝
Մ. Ս. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

Վ. Ս. ԲԵՄՈՒՐՃՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Գամիրք գավառի հայերի մասին մինչև այժմ մի ամբողջական պատմա-աղագրական ուսումնասիրություն դեռևս չէ գրված, եթե նկատի չունենանք Գամիրքի առանձին վայրերի մասին գրված մի քանի աշխատությունները: Այդ երկասիրությունների մեջ առաջին տեղը գրավում է Արշակ Ալպոյան-յանի «Պատմություն հայ Կեսարիո» աշխատությունը: Ուշագործյան արժանի են նաև Աղեքսանդր վարդապետ Անդրեասյանի «Ականավոր քաղաքին Սեբաստիո պատմությունը», Ա. Քեչյանի «Ակն և ակնցիք» աշխատությունը, ինչպես նաև դերմանացի դիտնական Յիմմերերի «Կապաղովկիա»-ն¹:

Ա. Ալպոյանյանի «Պատմություն հայ Կեսարիո» երկհատոր աշխատության մեջ ի մի են բերված Կեսարիա քաղաքի և նրա շրջակայքի հայության վերաբերյալ պատմական, տեղագրական և աղագրական բազմապիսի նյութեր, որոնք անշուշտ շատ արժեքավոր են ապագա ուսումնասիրողների համար: Աղեքսանդր Անդրեասյանի «Ականավոր քաղաքին Սեբաստիո պատմությունը» պատմա-աշխարհագրական մի երկասիրություն է, նվիրված Սեբաստիայի վանքերի, եկեղեցիների նկարագրությանը, ինչպես և Սեբաստիայի շրջանում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերին, իսկ «Ակն և ակնցիք» արժեքավոր ժողովածուն նվիրված է Ակնի բանահյուսությանը, բարբառին և կենցաղային սովորություններին: Ինչ վերաբերում է Յիմմերերի «Կապաղովկիա» աշխատությանը, որ Հ. Տաշյանը որոշ մեկնաբանական փոփոխություններով թարգմանել է «Գամիրք» անվան տակ, նույնպես մի պատմա-աշխարհագրական երկասիրություն է, որտեղ գլխավորապես խոսվում է բուն Գամիրքի հակառակ ուղղությամբ՝ Կեսարիայից Իկոնիա (այժմ Գոնյա) ընկած յայտնա առած «Քարայրների երկրի» մասին:

Գամիրքի առանձին վայրերի մասին նշված աշխատություններից «Պատմություն հայ Կեսարիո» և «Ակն և ակնցիք»-ի մեջ. թեև կան տեղեկություններ տվյալ շրջանների սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կուլտուր-կենցաղային սովորությունների մասին, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրում տրվում է միայն կոնկրետ շրջանի նկարագրությունը և, նույնիսկ փոքր-ինչ համեմատություն չի անցկացվում Գամիրքի մյուս շրջանների հետ:

Այսպիսով, ձեռնամուխ լինելով «Գամիրքի հայերը (պատմա-աղագրական ուսումնասիրություն)» աշխատությանը, մեր գլխավոր նպատակն է եղել քննության առարկա դարձնել՝ ա) Գամիրքի ծագման և տեղագրման հարցը, բ) Գամիրքը Պարսկաստանի և հռոմեական տիրապետության ժամանակ, գ) միջնադարում Գամիրքի հայ ազգաբնակչության համալրումը Հա-

¹ Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, Գահիրե, 1937, Ազեմաեդր վարդապետ Անդրեասյան, Ականավոր քաղաքին Սեբաստիո պատմությունը, Վենետիկ, 1911, Յիմմերեր, Գամիրք, Հանդես Ամսթերդամ, Վիեննա, 1900, Ա. Քեչյան, Ակն և ակնցիք, Փարիզ, 1952:

յատասանի ներքին գավառներից գաղթած հայերով, դ) կենցաղն ու կուլտուրան, ե) Գամիբրքի հայերի ազգակցական, ընտանեկան և հարաանեկան փոխհարաբերությունները:

Նկատի ունենալով մեր աշխատության ծավալի հնարավորությունները և հաշվի առնելով Գամիբրքի գյուղական տնտեսության հայկական մյուս գավառների հետ ունեցած ընդհանրությունը, անհրաժեշտ չհամարվեց առանձին գլուխ հատկացնել երկրագործությանը, անասնապահությանը և այդեզործությանը^{*}: Սակայն, պատմա-աշխարհագրական, տեղագրական և այլ համապատասխան բաժիններում խոսվում է նաև յուրաքանչյուր շրջանի տնտեսական զբաղմունքների, արտադրությունների առանձնահատկությունների մասին: Ինչ վերաբերում է բանահյուսությանը և հոգևոր կուլտուրային, ապա դրանք, հնարավորության չափ օգտագործված են միայն Գամիբրքի հայերի կենցաղն ու կուլտուրան բացահայտելու նպատակով:

Աշխատությունը գրելիս նկատի ենք ունեցել ոչ միայն Գամիբրքի առանձին վայրերի մասին լույս տեսած հայերեն աշխատությունները, այլև Կապադոքիականում հայտնաբերված խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական արձանագրությունների վերջին արդյունքները, նյութական կուլտուրայի մնացուկները, ինչպես նաև հիշողություններ, լրագրային հոդվածներ, ճանապարհորդական նոթեր և մինչև այժմ այդ գավառի մասին օտար լեզվով եղած համարյա ամբողջ գրականությունը: Բացի այդ, երկու տասնյակ տարիների ընթացքում հավաքված հարուստ նյութի հիման վրա աշխատել ենք ընդհանրացումների միջոցով հանգել կոնկրետ եզրակացությունների:

Ես իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում հանգուցյալ ուսուցիչ Միրան Տոնապետյանին, Մարիամ Տոնապետյանին, Իսկանդար (Աղեքսանդր) Դեմիրճյանին, Տիգրանուհի Պահլավունուն, որոնք կարևոր տեղեկություններ հաղորդեցին իրենց ծննդավայր Կեմերեկի մասին: Ինչպես նաև դասախոս Մինաս Մինասյանին, Հակոբ Ճըրլյանին, Տաճատ Աղայեկյանին, Նշան Ժամկոչյանին, Վահան Սուբխայանին, Սեդրակ Աժգահարյանին, Կարապետ Քեշիշյանին, Սամվել (Սանթուր) Կյուլապյանին և հասարակական գործիչ Պատրիկ Սելյանին, Կյուրիի, Սերաստիայի, Խորսանա գյուղի, Տիվրիկի, Արարկիրի, Զյուճյուն գյուղի, Թալաս գյուղաքաղաքի մասին կարևոր և հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելու համար:

Հ. Ա. Ի. Ս. Կ

1950 թ. մարտի 25

բ. Երևան

^{*} Գամիբրքահայերի հոգևոր մշակույթին, բանահյուսությանը, հուշարձաններին վերաբերող նյութերը առանձին բաժիններ են կազմում, որոնք մասամբ են միայն տեղ գտել սույն աշխատության մեջ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱԿ

Արևելյան Փոքր Ասիայում Անտիտավ-րոսյան երկրի այն մասը, որ հետագայում հայ պատմագրության մեջ հիշատակվում է Գամիրք անվան տակ, կազմում է Կապադոկիայի բարձրավանդակի մի մասը, որ գտնվում է ծովի մակերևույթից 1100 մետր բարձրության վրա և ունի ցամաքային կլիմա:

Պատմական Գամիրքը գտնվում է արևելելյան երկարության 34° 49'-րդից մինչև 38° 50' և հյուսիսային լայնության 38° 00'-ից մինչև 39° 54' հատման վայրում, որն իր մեջ ընդգրկում է Փոքր Ասիայի այժմյան Սվադ (Սերաստիա) քաղաքից մինչև Կեսարիա (Արզեոս՝ Վերջիսա լեռնաշղթանը), Հալիս գետի (Գրզըլ-Լըմագ) ծովնկից մինչև Մեկաս գետի (Թոհմասու) միջև ընկած համարյա ամբողջ երկրամասը:

Անտիտավրոսյան երկրի մասին զրավոր տեղեկությունները¹, մինչև 19-րդ դարի 80-ական թվականները, հեռու չէին զնում նախքան մեր թվականության 6-րդ դարից: Սակայն, 20-րդ դարի սկզբներից Մերձավոր Արևելքի մի շարք վայրերում, հատկապես Հալիս գետի ներքին հովտում կատարված հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված մեծ թվով կավե տախտակները՝ սեպագիր արձանագրություններով, նյութական կուլտուրայի պեղածո հարուստ իրերով, Գամիրքի պատմությունը հասցրին մինչև երրորդ հազարամյակի կեսերը (մ. թ. ա.):

Այդ մասին առաջին զրավոր փաստերը հայտնաբերվեցին 1887 թվականին վերին եգիպտոսի էլ-Ամառնա գյուղում², որոնք պատմագրության մեջ հայտնի են «էլ-Ամառնայի նամակներ» անվան տակ, երկրորդը Բողազ-Քյույից 1906—1925 թթ.³ (Հալիս գետի ծովնկում) մոտ քսան հազար աղյուսագրեր, երրորդը Քյուլ-Թեփեում՝ 1925 թ.⁴ (Փոքր Ասիայի Կեսարիա քաղաքից 16 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելքի Գոմեծ գյուղի մոտ) հազար աղյուսագրեր:

Այդ հնագիտական նյութերի ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ դրանք պարունակում են վերին աստիճանի հետաքրքիր տեղեկություններ այդ երկրամասի ցեղերի, այդ թվում Թոգարմանների ինչպես սոցիալ-քաղաքական դրության, այնպես էլ կուլտուրայի և կենցաղի մասին: Օրինակ, էլ-Ամառնայի նամակներում ի միջի այլոց խոսվում է Սարգոն Ակկադի (2369—2314 թթ. մ. թ. ա.) դեպի Արզեոս լեռան հանքերի շրջանում Կանեշ-Բուրուշանդա քաղաքը (այժմյան Կեսարիայի մոտ—Վ. Բ.) կատարած արշավանքի մասին, ինչպես նաև Սարգոն Ակկադի երրորդ հաջորդի՝ Նարամսինի (2279 թ. մ. թ. ա.), այն արշավանքի մասին, որը կատարվել է Ակկադյան թագավորության արևմտյան սահմաններում, վերին

² L. delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 3:

³ F. Sartiaux, Les civilisations anciennes de l'Asie-Mineure, Paris, 1928, էջ 20:

⁴ B. Hrozný, Rapport préliminaire sur les fouilles tchécoslovaques de Kultepe (1925). Syrie, VIII, էջ 1—12:

¹ Տե՛ս Հին կտակարանը, Մեկտաքի Հեկատեի աշխարհագրությունը, Հերոդոտը, Ստրաբոնը, ինչպես նաև հայ մատենագիրներից Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և ուրիշներ:

եփրատից մինչև Ամանոսի լեռներում ապրող 17 ցեղերի գեմ, որոնք համագործակցել են Նարամսինի դիմագրելու համար: Դա հաստատվեց ինչպես Անտիտավրոսյան երկրում՝ Քյուլ-Թեփեից, հայտնաբերված

որսունարի «Ղզըլճա-ղլա» կոչված վայրում, հավանաբար Մա աստվածուհու տաճարի մոտ, հայտնաբերված ցուլի և երինջի բնական մեծությամբ, կարմիր կավի թրծված էրկու քանդակները՝ վկայում են նաև այն

Նկ. 2. Գարեջուր խմելու տեսարան, քանդակ գլանիկի վրա, հայտնաբերված 1925 թ., Քյուլթեփեից (Գամիթթ):

երկու կավե տախտակներով, նույնպես և Աշշուրից (Ասսուր) գտնված ասուրերեն բրնձագրով, որտեղ ուշագրության արժանի է Արմաճի երկրի մասին հիշատակությունը⁵:

Բողազ-Քյուլից հայտնաբերված խեթական թագավորների տարեգրերում և խեթական կողբքում նույնպես կան բազմաթիվ տեղեկություններ Անտիտավրոսյան երկրի ցեղերի բաղաբաղան, սոցիալական պայքարի, ինչպես նաև հասարակական, տնտեսական կյանքի, հողեր կուլտուրայի մասին: Վերին աստիճանի արժեքավոր են նաև այդ վայրերի նյութական կուլտուրայի մնացորդները, որոնք պատկերացում են տալիս խեթերի կրած զգեստների մասին: Բողազ-Քյուլի մոտ «Յաղըլը-գայայի» (զրված ծալո) մարդկային ֆիգուրների, վերնազգեստների, դիւանուցների, ոտնամանների որոշ ձևեր զենուս պահպանվել են Գամիթթի հետագա բնակիչների մեջ: Քյուլ-Թեփեից հայտնաբերված մի գլանակ (ցիլինդր), որ պատկերում է երկու մարդկանց կարասից եղեգով զարեջուր խմելու տեսարանը, վկայում է այն մասին, որ վաղ անցյալում Մեծավոր Արեւմելքում լայն տարածում գտած այդ սովորությունը, հետագայում պահպանվել է նաև հայերի մեջ, ինչպես այդ մասին խոսում է Քսենոֆոնը Անարադիում: 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Կեմերեկի մոտ, Գա-

մասին, որ հին ժամանակներում պատմական Հայաստանի տերիտորիայում գոյություն է ունեցել ցուլի պաշտամունք, որը հավանաբար արմենների միջոցով անցել է նաև հետագայում կաղմավորված հայ ժողովրդին և կիրառվել է որպես մայր աստվածուհու՝ Անահիտի քցլապահ դիցունուհու՝ ասուրերում, որի վերապրուկները մինչև 19-րդ դարի վերջերս պահպանվում էին հայկական որոշ վանքերում: Մյուս կողմից, էլ-Ամառուայի նամակների բովանդակությունից պարզվում է, որ Անտիտավրոսյան երկրում, երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսերին, տոհմացեղային միավորների միջև զենուս ամուր միություններ չէին կազմվել Այդ երեւում է թեկուզ և այն փաստից, որ Սարգոն Ակկադը զակի Բուրուշանդա (Փոքր Ասիա, Կեսարիայի շրջան) կատարած արշավանքի ընթացքում ոչ մի դիմադրության չի հան-

⁵ Այդ երկու քանդակները, ուսուցիչ Միշրան Տոնապետյանի վկայությամբ, 1890-ական թվականներին հայտնաբերել է Կեմերեկի բնակիչ Ալիս Անդալանը, որը որպես կրթարար աշխատելիս է եղել Ղարաբուհում Բեքմեղյանի ազգաբնակում, երկու հողաբուրների (որոշ հետազոտողներ) միջև իր հողատարած հերկելիս հայտնաբերված կարմիր կավե վերահիշյալ երկու քանդակները, անզուշույթյամբ չարդի էլ Քանդակների զույգները Համարար ազա էհմայանը զետեղել էր իր նորաշեն բնակարանի ճակատին, որպես «բախտավորություն»:

⁷ Հ. Տաշյան, Պոնտական ուսումնասիրություններ, Վիեննա, 1919, էջ 357:

⁵ L. delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 38—42:

դիպում։ Մինչդեռ մեկ հարյուրամյակ հետո՝ նարամսինի արշավանքի ժամանակ, Անտի-տավրոսյան երկրի տոհմացեղերի կյանքում արդեն որոշակի փոփոխություններ էին տեղի ունեցել։ Սահմանակից տոհմերի սեփականատեր դարձած ավազները անհրաժեշտություն են դրում արտաքին ռազմական վտանգի առաջ ժամանակավորապես համագործակցել։

Քյուլ-Բեփեում (Կեսարիայի մոտ) սեմական-առևտրական զաղութի արևելային նյութերի ուսումնասիրությունը մեզ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Կանեշում, Բուրուշանգալում հիմնված ասորեստանյան զաղութների առևտրական գործառնությունների մասին։ Գաղութների վարչական կենտրոնը գտնվել է Ասորեստանի Աշշուր քաղաքում, իսկ Անտիտավրոսյան երկրում նրանց գործակալությունները դրադվում էին զխավորապես վաշխառությամբ և ապրանքափոխանակությամբ։ Այդ առևտրական զաղութներում, բացի ակկադյան պետական հիմնարկներից՝ կարումներից, կային նաև թանկարումներ (մեծ դրամատներ), որոնք տուրսով ձուլ արժաթ և ոսկի էին մատակարարում ոչ միայն սեմական շրջիկ առևտրականներին, այլև ակկադյան պետական առևտրական հիմնարկներին⁵։ Մինչդեռ բնիկները III հազարամյակի վերջերին, ինչպես դրում է այդ մասին պրոֆ. Վ. Ի. Ավդիևը, գտնվում էին մի այնպիսի պայմաններում, որ թեև ստրուկների թիվը զնալով բազմաժամ էր և դրությունը վատթարանում, սակայն ստրուկների զժողովությունները մի որոշ ժամանակ դեռևս մեծ վտանգ չէին ներկայացնում, զոնե մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ սեմական զաղութները շահաբեր էին տոհմացեղերի ավազների համար։ Բայց երկրորդ հազարամյակի սկզբներին, երբ Միջերկրականի արևելյան ափերին Փյունիկյան քաղաք-պետությունները ծովային առևտրական նոր ճանապարհներ են բաց անում և Անտիտավրոսյան երկրում բրոնզը լայն օգտագործման մեջ է դրվում, սեմական զաղութները սկսում են իրենց դիրքը, հետևաբար, և շահավետությունը կորցնել։ Այն ատելությունը, որ բնիկները տածում էին նրանց հանդեպ, արդեն վեր է ածվում բացահայտ ապստամբության, որի հետևանք

Նկ. 3. Երեջի դուխ (խեցեղեն)։ Հայտնաբերված է 1890 թ., Ղզվհաղլա կոչված վայրում, Կեմեռեկի մոտ։

բով այդ զաղութների սեմական բնակչության մի մասը բնաջնջվում է, մի մասը կարողանում է հեռանալ երկրից, իսկ մնացածները ձուլվում են բնիկների հետ⁶։

Մերձավոր Արևելքում ստեղծված այդպիսի պայմաններում ընդհանրապես, և մասնավորապես Հալիս գետի օղակում արտադրական ուժերի զարգացման հետևանքով առաջանում են նոր պահանջմունքներ և շահեր։ Նախկին տոհմային հասարակարգի կառուցվածքը այլևս չէր համապատասխանում ստեղծված նոր պայմաններին, և երկրորդ հազարամյակի սկզբներին Հալիս գետի ծովնկում կազմակերպվում է ռազմացեղային մի նոր միություն՝ խեթական ըստրկապետությունը։

խեթական պետությունը դեռ առաջին տարիներին նվաճում է Հալիս գետի ծովնկից դուրս գեպի արևելք՝ մինչև Վերին Եփրատի սահմանները և գեպի հարավ՝ Սարոսի հով-

⁵ Dr. G. Contenau, *Civilisation des Hittites et Mitaniens*, Paris, 1934, էջ 13—60.

⁶ Պրոֆ. Վ. Ի. Ավդիև, Հին Արևելքի պատմություն, Երևան, 1947, էջ 125, Հմմտ. նաև Վ. Սարուվե, Հին Արևելք, Երևան, 1938, 405 և հաջորդ էջերը։

տում գտնվող երկրները, Զումանդի (այժմ Զամանդի, Հայկական Մամեղավը), Հուպուշ-նա, Քեզարամա (Քոզ-արամ), Ատարիմա, Խուրսանասա (հավանաբար Խորասան) և այլն: Նվաճված ցեղերի ու տոհմերի ոչ միայն ռազմիկներն էին ստրկացվում, այլև բոլոր անդամները՝ ավագանու հետ միասին: Խեթական պետության այդ բռնապետական ձևը դեռևս պահպանվում է առաջին թագավորության ամբողջ ընթացքում: Իսկ երկրորդ թագավորությունը (վերակազմված մեր թվականությունից առաջ 15-րդ դարի կեսերին), պատմական ավյալների համաձայն, հանդիսանում է նվազ բռնապետական, քան առաջինը, այն իմաստով, որ նվաճված ցեղերի թագավորներն ու ավագանիներն ինքնուրույն էին որոշակի իրավունքներ: Օրինակ՝ յուրաքանչյուր ցեղապետ կամ թագավոր դաշնագրերի ստորագրության ժամանակ իր աստու առաջ երդվում էր իր լեզվով¹⁰: Ուստի, խեթական պետության մաս կազմող ցեղերը, այդ թվում և թեզարամաները (Քոզ-արամաներ, Քորզումաներ) թեև թագավորական մեկ զայիտների տակ էին հավաքված, սակայն դեռևս պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը՝ որոշակի իրավունքներով:

Ինչ վերաբերում է ցեղերի ինքնությունը որոշելու հարցին, ապա Քյուլ-Քեփեում (Կե-սարիայի շրջան) հայտնաբերված, այդ տեսակետից շատ արժեքավոր, մի քանի կավե տախտակներում հիշատակվում է Սարգոն Ակկադի (24-րդ դարում նախքան մեր թվականությունը) դեպի Կաննշ, Քուրուշանդա կատարած արշավանքի մասին¹¹, իմիջի այլոց, խոսվում է նաև Ասորեստան փոխադրված մի քանի պղտպտու և դեկորատիվ ծառերի անունների մասին: Այդ անունները, անկասկած, հնչյունային աննշան փոփոխություններ, մինչև մեր օրերը պահպանվել են հայերենում: Այդ կավե տախտակների 25-րդ և 29-րդ սողերում հիշատակված ծառերից են:

«Titu» (թիթու-թութ), Salluru (սալու-րու-սալուր), Sirdu (ցիրդու), Hashuru (հասհուրու, հասհուր-խնձոր):

Խեթական պետության մեջ ընդգրկված ցեղերի, այդ թվում թեզարամաների ապստամբության ու մշած պայքարի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան հատկապես խեթական շորս թագավորների՝ Շուպիլուլյումայի (1380—1346 թթ. մ. թ. ա.), Մուրշիլ 2-րդի (1345—1325 թթ.), Մուվատալիի (1325—1303 թթ.) և, վերջապես, Արեշտան-տա 2-րդի (մոտ 1200 թ. մ. թ. ա.) տարեգրքում¹²: Այդ տարեգրքում հիշատակվում է Անտիտավրոսյան երկրի ցեղախմբերի, ինչպես և թեզարամաների մասին, որոնք անցնում էին Եփրատի արևելյան կողմը՝ Հասա-Ազգիի երկիրը (Աղձնիք), և բնիկների հետ միացյալ ճակատ կազմած, կոչվում խեթական պետության դեմ: Մեզ հասել է նաև մի դաշնագրի պատճենը, կերված խեթական մեծ թագավոր Շուպիլուլյումայի և Հայասայի առաջնորդ Հուկանայի միջև, որտեղ հայասների ընտանեկան հարաբերությունների մասին կան մի քանի շահեկան տեղեկություններ:

Այսպես, ուրեմն, Անտիտավրոսյան երկրում և նրա սահմանակից վայրերում պեղումներից հայտնաբերված գրավոր աղբյուրները, նյութական կուլտուրայի մնացուկները մեծ արժեք են ներկայացնում հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ մեծ դեր խաղացած՝ հայասանների և, հատկապես, թեզարամաների (թեզարամաների) պատմության, նրանց կենցաղային սովորությունների ուսումնասիրության տեսակետից¹³:

Ա. ԳԱՄԻՐԲԻ ՄԱԳՄԱՆ ԵՎ ՄԱՀՄԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Վաղ միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ Գամիրբ տեղանվան տակ ճանաչվում էր Կապադովկիան, որ ընկած է Կիլիկիայի և Պոնտոսի միջև: Գերմանացի գիտնական Ցիմմեռերի կարծիքով, եգիպտական արձանագրությունների մեջ, Ռամզեսի ժամանակաշրջանում, Կապադովկիան հիշված է խեթերի թորպես առաջին դաշնակից

¹² L. delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 78, 109, 165:

¹³ Տե՛ս Վ. Ս. Թեմուրյան, Հայ ժողովրդի ծագման նախադրյանի պատմությունից, «Տեղեկագիր», 1959, № 4:

¹⁰ L. delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 253:

¹¹ Weldner, Boghazkol—studien, 6 Heft, 1922.

կամ հարկատու Կադա-վադն», եղիպտական նոր հնչյունականության մեջ Կադա-վադն անվամբ. դա նույնն է հույների Կապադովկիայի և պարսիկների «Կասպատով»-ի հետ:

Ինչպես հայտնի է, ըստ կղերական պատմագրության, յուրաքանչյուր տոհմ կամ ցեղ ներկայացվում, այսինքն՝ սիմվոլացվում էր մեկ անձնավորության մեջ, իսկ տեղա-նունները նույնպես կապվում էին տվյալ վայրերում բնակվող ժողովուրդների անուն-ների հետ, որոնք դարձրել են թագրում պահպանվել են իրենց մոտավոր հնչյունական կոմպլեքսով: Օրինակ, Գամիր, Գամիրբ, Գամիրբան, Բեդարամա², Թոդարամ, Թոր-դոմա³ և այլն:

Մինչ սեպագիր արձանագրությունների վերծանումը, Հին Կտակարանի Մենդոց զբո-րի 10-րդ գլխում հիշատակված ժողովուրդ-ների նախահայրերի անունները առաջին անգամ մեկնաբանում է հույն պատմիչ Հիպպոլիտը (մոտ 234 թ.): Նա Գոմերին կամ Գամիրին ընդունում է որպես կիմմեր-ների, իսկ Թորդոմը՝ հայերի նախահայր. «Գոմեր և ի նման է Գամիրբ... Թորդոմ և ի նման է Հայք»⁴: Վերահիշյալ տեղանունները այս վերջին երկու ցեղերի անուններից առաջացած լինելու հանգամանքը չի կարելի նկատի լառնել, քանի որ համեմատական տեղանունները իրենց ժամանակին բոլորը գտնվել են Մերձավոր Արևելքի միևնույն աշխարհագրական և պատմական միջավայ-րում:

Համաձայն ասորեստանյան արձանա-գրությունների, այժմ ապացուցված է, որ կիմմերների մի մասը Կերչյան Բոսփորից նախ՝ ներխուժել է Ուրմիո լճի արևմտյան շրջանները, և ապա առաջացել է Ուրարտուի սահմանները: Սկյութացիների կողմից նեղ-վելով, կիմմերները Սև ծովի հյուսիսից մղու-նում են նախ Անդրկովկաս և ապա դեպի

հարավ ուղղվելով, հասնում մինչև Ուրմիո լճի արևմտյան սահմանները: Այդ մասին Հերոդոտը գրում է հետևյալը. «Նրանք (սկյութները) դուրս վտարելով Եվրոպայից կիմմերներին և հալածելով նրանց, որ փախչում էին, ներխուժեցին Ասիա և եկան, այսպիսով, մեղական երկիրը»⁵: Կիմմերնե-րը, հավանաբար, սկյութների այդ շրջան-ներում երեւալու հետևանքով է, որ 714—713 թթ. (մ. թ. ա.) դարնանի առաջանում են դեպի Ուրարտուի սահմանները և երկու-ուժերի հանդիպումը տեղի է ունենում Ուե-սիում (Պաշ-Գալեի մոտերը): Ուրարտացի-ները պարտվում են: Կիմմերները ներխու-ժում են Ուրարտուի երկիրը, սակայն, հյու-սիս-արևմուտքում ուրարտական ցեղախոր-րերի դիմադրությանը հանդիպելով, ուղղվում են դեպի Սինոպ թերակղզու սահմանները⁶ և այնտեղ ժամանակավորապես բնակու-թյուն հաստատում: Կիմմերները 7-րդ դա-րի առաջին տասնամյակում Սինոպից դե-պի հարավ ուղղվելով, թափանցում են Կա-պադովկիա: Սակայն այստեղ տեղին է նշել, որ ստվետական հայ պատմագրության մեջ ինչպես կիմմերների Փոքր Ասիա ներթա-փանցելու, նույնպես և նրանց բնակություն հաստատած վայրերի տեղագրության շուր-ջը ստեղծվել է տարակարծություն: Ակադ. Գ. Ղափանցյանը իր «Ուրարտու» աշխա-տության մեջ գրում է. «Կիմմերների դեմ կատարած հարձակողական կոիվները (718 թ. մ. թ. ա.) Գամիրբ-Կապադովկիայում (ընդ-գրծումը մերն է—Վ. Բ.) ուրարտացիներին ոչ միայն հաջողություն չբերին, այլև Ռու-սայի պարտվելու հետևանքով երկրի ներ-սում ծագեցին մի շարք ապստամբություն-ներ և խմորումներ...»⁷: Մինչդեռ համա-ձայն Աշուրբիսուայի, № № 198, 330, 444, 492, 1079 նամակների բովանդակությամբ, կիմմերների և ուրարտացիների միջև առա-ջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել ոչ թե 718 թվականին, այլ 713 թ. ապրիլ-հունիս

¹ Ցիմմերներ, Գամիրբ, «Հանդես Ամսթերդամ», Վի-եննա, 1900, էջ 28:

² L. de la Porte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 97.

³ A. H. Sayce, The Higher criticism and the verdict of the monuments, էջ 153. Flavius Josephus (38—96 ap. J.C.). Antiquités Judalques, I, էջ 123—126, (REA).

⁴ Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մա-տնագրությունը, Երևան, 1944, էջ 359:

⁵ Геродот, Книга I, гл. 103—104, русский перевод Мищенко, Москва, 1888.

⁶ Геродот, Книга IV, гл. 12.

⁷ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 201—202:

⁸ L. Waterman, Royal correspondence of the Assyrian Empire, 1930, Norwood. Mass U.S.A. Part I, II.

ամիսներին, ոչ թե Կապադովկիայում, այլ Ուրարտուի սահմանամերձ Ունսիում (այժմյան Պաշ-Գալեի մոտերը)։ Հետևաբար, պատերազմը տեղի է ունեցել ոչ թե Ուրարտուի արևմտյան, այլ արևելյան սահմաններում։ Այդ մասին Սանիսերիբը Աշուրի-սուալից և Նաբուլից՝ Խալսուի կառավարչից ստացած տեղեկությունների հիման վրա իր հորը՝ Սարգոն II-րդին ուղարկած նամակում (№ 197) գրում է հետևյալը. «Ես ուրարտացու (Ռուսա) մասին սահմանամերձ բերդերի կապազորներից տեղեկություններ էի խնդրել։ Նաբուլին ինձ հաղորդեց հետևյալը. երբ նա (Ռուսան) ուղևորվեց Գամիր երկիրը (Մատու Գամիր), իր բանակից պարտություն կրեց. նրա երեք մեծերը իրենց զորամասերով սպանվեցին, իսկ ինքը (Ռուսան) փախավ և մտավ իր սեփական հողը»⁹։

Այս պայմաններում պարզ է, որ Մատու Գամիր-ը չի կարելի շփոթել Կապադովկյան Գամիրքի հետ, որը գտնվում է Անտիտավ-րոսյան երկրում, իսկ առաջինը, այսինքն՝ «Մատու Գամիր»-ը գտնվում է Ուրարտուի սահմաններում, Ուրմիո լճի մոտերքը։ Ուստի, կիմմերները այդ ժամանակաշրջանում (714—713 թթ. մ.թ.ա.) դեռևս Անտիտավրոսյան երկիրը չէին թափանցել։ Այդ մասին է խոսում նաև այն, որ Սարգոն II-ը Անտիտավրոսյան երկրում Ուրարտուի քաղաքական ազդեցությունը խախտելու նպատակով, օգտվելով Ռուսայի պարտությունից, 712—705 թթ. հարձակում է գործում Անտիտավրոսյան փոքր թագավորությունների¹⁰ Տաբալի, Մելիդիու (Մալաթիա), Գուրգամի (Մարաշ), Կումմուխի (Կումմազեն), Թիլ-գարիմուի (Թոգ-արմա) վրա։ Այսպիսով, նա ասպատակում է Անտիտավրոսյան երկրի մեկ ծայրից մյուսը, սակայն կիմմերների մասին դեռևս հիշատակություն չկա։ Կասկածից դուրս է, որ 8-րդ դարի վերջին քաղաքացիական (մ.թ.ա.) կիմմերները Անտիտավրոսյան երկիր չէին ներխուժել, այլ, Ուրարտուի պարտությունից հետո, զբաղվեցին ուղղվելով ժամանակավոր բնակություն են հաստատել Արաքսի, Նիքատի, Հալիսի և Թերմոզոնի վերին հոսանքի ա-

վազաններում¹¹, այսինքն՝ զնայի Սև ծովի առափնյա լեռնալիճ շրջանները, ինչպես և մինչև Մինոպի թերակղզու շրջակայքը։

Կիմմերները Մինոպի թերակղզուց ըսկըսում են ասպատակություն գործել հարեւան երկրները։ Իսկ ութերորդ դարի վերջին տասնամյակին (708—705 թթ.), երբ տրեյները (ըստ Սարգոնի՝ կիմմերների ցեղերից մեկը) Թրակյան Բոսփորից Բուրգեիա են անցնում, կիմմերները իրենց հերթին Տեուրբայի առաջնորդությամբ 695—690 թթ. (մ.թ.ա.) ներխուժում են զնայի երկրափու (Կիլիկիա), Կեսարիայի արևմտյան կողմը, մինչև Փոռոզիա¹²։ Մինչդեռ պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանն իր «Կիմմերական ներառյալի ուղին Անդրկովկաս» հոդվածում հայտնում է այն կարծիքը, որ կիմմերները մինչև 7-րդ դարի առաջին քառորդը (677 թ. մ.թ.ա.) դեռևս Կապադովկիա չէին թափանցել։ «Այս տեղափոխությունը,—գրում է նա,—պիտի կատարված լինի 673 թ. մ.թ. առաջ, հավանական է 677 թ. մ.թ.ա.։ Hubuskia-ի մոտ (Հավի և Վերին Տիգրիսի միջև) տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո ջարդված կիմմերները չեն կարողացել նահանջել Մանա, գուցե, մասամբ սկյուրների, մասամբ էլ ասորեստանցից ձեռնման տակ և դիմել են Կապադովկիա, մասամբ էլ ուրարտացի Ռուսա II-ի աջակցությամբ, որի հետ, որպես օժանդակ ուժեր, մասնակցել են հետո Շուպրիայի ճակատամարտին»¹³։

Պատմական տվյալների բազմակողմանի ուսումնասիրությունը հակառակ եզրակացություն է բերում։ Առաջին՝ Ասորեստանի ճակատամարտը կիմմերների դեմ տեղի է ունեցել ոչ թե 677 թ. մ.թ.ա., այլ դրանից մոտ երկու տարի առաջ, այսինքն՝ 679—678 թթ. (մ.թ.ա.), երկրորդ՝ ոչ թե Հուրուշ-կիայում, այլ Հուրուշնայում (Սարոսի հովիտ, Կապադովկիա), ուր Ասորեստանյան թագավոր Աշարհազդոնը կիմմերներին պարտու-

¹¹ G. Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, T. III, Paris, 1899, էջ 330։

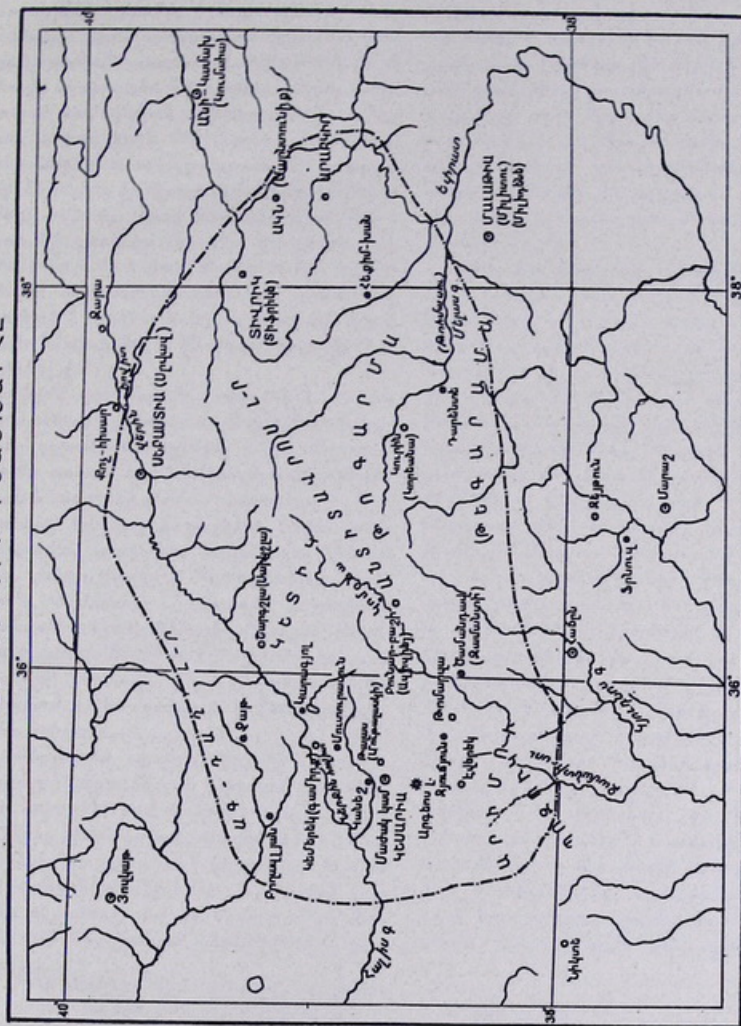
¹² Յ. Վ. Մանդալյան, Սկզբնական արձանագրություն, Վիեննա, 1901, էջ 60։ Հմմտ. նաև Մասպերո, 2-րդ հատոր, էջ 342—353։ Հեղինակի ծանոթ. այդ ժամանակաշրջանում Կեսարիան Կիլիկիայի երկափնյա մաս էր կազմում։

¹³ Պրոֆ. Ստ. Լիսիցյան, Կիմմերական ներառյալի ուղին Անդրկովկաս, ՆՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, Երևան, 1947, № 1, էջ 9—10։

⁹ Idem, Part I, էջ 133։

¹⁰ N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 118։

ՓՈԲՐ ՀԱՅԲ ԿԱՐ ԳԱՄԻՐԲ ԲՆԱԾԽԱՐԸ

Քարտեզի հեղինակ՝ Վ. ԲԱՄՈՒՆՅԱՆ

Մասշտաբ 1:2000000
ԿՄ 20 0 20 40

--- Կապույտ գծով, Արևիկ և Կարսի XI-րդ գյուղացի
պետության, Բագրատունիների և Մանուկյանների
միջև սահմանները
● Գյուղացի Գյուղացի Գյուղացի Գյուղացի

թյան մատենելով, նրանց ետ է մղում Հալիս գետի մյուս կողմը¹⁴:

Պրոֆ. Լիսիցյանը, հետևելով Հոմմելին, Հուրուշան շփոթել է Հուրուշկիայի հետ: Հոմմելը, դեռևս պատմական փաստերի բացակայության պատճառով Հուրուշայի միջոցով չկարողանալով որոշել, հանդի է հետևել կամայական ենթադրությանը. «Թերևս Հուրուշկիայի հետ նույնը համարելու ենք Հուրուշեա երկիրը, որտեղ Աշարհազդունը Տեյուշպա կիմերացուն և Մանդյան ռազմիկը նվաճեց: Որով կամ զբուխյան իրական մի սխալ կա (կի կամ կա գրելու տեղն է դրված) և կամ Ասորեստանից դպիրն առջևն արքունական տառերով գրված մի օրինակ է ունեցել և այդ օրինակում՝ իրար շատ նմանող նա և կի սեպագիր նշանները շփոթել է»¹⁵:

Այժմ պատմական տվյալների հիման վրա ապացուցված է, որ Հուրուշեան իսկապես դյուրիթյուն է ունեցել և որի հիշատակումը գտնում ենք խեթերի թագավոր Տուֆ-հալիա առաջինի թոռան՝ Լարարնայի (Թաբառնա) նվաճած քաղաքների ցուցակում. Ուիլյուսա, Հուրուշեա, Տուվանուվա, Նեեասա, Լանդա, Զալարա, Պուրուշհանեսա, Լուսնա¹⁶: Համաձայն Օլմսթեդի, Հուրուշեան գտնվում է հին Կոմանայի մոտերքը՝ Սարոսի հովտում, Կապիտոսի վայրում¹⁷, իսկ ըստ Ֆորբերի՝ Սարոսի վարի հովտում: Նրկու դեպքում էլ նա գտնվում է Անտիտալլոսյան երկրում:

Վերջապես, պրոֆ. Լիսիցյանի ենթադրությունը ինքնընտրեքյան հերքվում է նրանով, որ Հուրուշկիայում ճակատամարտը տեղի է ունեցել Իշպակիի գլխավորությամբ մանացիների հետ զինակցած սկյութների և ասորեստանցիների միջև: Այս վերջինների կողմից սկյութները ետ են մղվում գետի Ուրմիո լճի հյուսիսային կողմը¹⁸: Ինչ վերա-

բերում է կիմերներին, մինչև Անտիտալլոսյան երկիր թափանցելը նրանք ասորեստանցիների հետ լուրջ ընդհարում չեն ունեցել: Իսկ Շուպրիայի ճակատամարտում, որը տեղի է ունեցել 676—675 թթ., պարտվողները կիմերները չեն եղել: Այդ ժամանակ կիմերները պատերազմում էին փյուղացիների դեմ: Այդ բանը հաստատվում է նաև նրանով, որ Աշարհազդունը զենվարված Շուպրիայի բնակիչների մեջ գտնված ուրարտացիներին վերադարձնում է Ռուսային, որպես վարձատրություն նրա շնորհիվ¹⁹:

Հարկ կա նշել, որ կիմերները թևե 679—678 թթ. Հուրուշայի (Գամիրը) ճակատամարտում կորցրին իրենց առաջնորդին՝ Տեուշբային և ունեցան ծանր կորուստներ, դեռևս չի նշանակում, թե նրանք լիովին պարտություն են կրել, ինչպես ենթադրում է Ստ. Լիսիցյանը: Ընդհակառակը, նրանց հարձակումները հետագա տարիներում ավելի մեծ թափ են ստանում: 675 թ. կիմերները Տեուշբայի որդի Դուզգամիի (Հեբրդոտի մոտ՝ Լուզտամի) առաջնորդությամբ հարձակվում են Փուլուգիայի վրա և պարտված փյուղացիների թագավոր Միտասը²⁰ ինքնասպանություն է գործում՝ ցուլի արյուն խմելով: Տերերերին և Փոքր Ասիայի զոգոհներին իր զորքի տակ հավաքած Դուզգամին, Լյուդիայի վրա բազմաթիվ հարձակումներից հետո՝ 652 թ. գրավում է նրա մայրաքաղաքը՝ Սարգիկեն²¹, բայց Լյուդիայի թագավոր Գյուլգեսի որդի Ալլատի օրով կիմերները ստիպված թողնում են Լյուդիան և վերադառնում են Կիլիկիայի հյուսիսային կողմերը²², հաստատվելով Կապադովկիայում: Այդ մասին Մասպերոն գրում է. «Կիմերները Լյուդիայում և Տուրոսի վրա ունեցած պարտությունից հետո գրեթե կենտրոնացրին իրենց ցեղերի մեծ

¹⁴ G. Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique, III, Paris, 1899, էջ 330.

¹⁵ Հոմմ. Հոմմել, «Geschichte Babylonien und Assyriens», էջ 721, Թարգմանությունը «Հանդես Ամսորեայում», 1900, էջ 1951.

¹⁶ N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris 1946, էջ 22—23.

¹⁷ A. T. Olmsted, History of Assyria, New York, London, 1923, էջ 303.

¹⁸ G. Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique, Paris, 1899, էջ 333.

¹⁹ Անդ, էջ 370.

²⁰ Սույն Միտասը Աշարհազդունի ժամանակահիշե Աշարհազդունը նրան հիշատակում է Շամալ աստծուն ուղղված ուղերձում՝ Միտա անունով, որը հավանաբար Միտաս առաջինի թոռն է:

²¹ Cylindre A du British Museum, Col. III, I. 32—36, dans G. Smith, History of Assurbanipal.

²² Անցյալում մինչև Հալիս գետն ընկած տերիտորիան Կիլիկիայի մասն էր կազմում՝ իր մեջ պարփակելով այժմյան Կեսարիայի շրջանը:

մասը Կապադովկիայում, ինչպես նաև Հա-
լիսի և Թերմոզոնի գավառներում»²⁵։

Կապադովկիայում, ռազմական առաջ-
նորդ Դուզդամին ներքեղային մի կռիվի ըն-
թացքում սպանվում է և նրան հաջորդում
է իր որդին՝ Շանտակշեզը։ Սակայն կիմ-
մերական քայքայված ռազմացեղախմբերը,
այլևս իրենց մեջ Ասորեստանի կայսրու-
թյանը դիմադրելու ուժ չունենալով, հաշ-
տովյուն են կնքում նրա հետ²⁶, այսինքն՝
ժամանակավորապես ընդունում են Ասո-
րեստանի լուծը, որից հետո նրանց մեծ մա-
սը հաստատվում է Անտիտավրոսյան երկ-
րում։ Հետաքրքրական է այն, որ Անտի-
տավրոսյան երկրի այն մասում, որտեղ
ներառ հաստատվում են, մինչև այժմ էլ
պահպանված են բազմաթիվ տեղանուններ,
որոնց ստուգաբանությունը մեծապես կը-
նախատի կիմմերների բնակած երկրամասի,
ուստի և Գամիրքի սահմանների ճշտմանը։

* * *

Գամիրք անվան տակ, ինչպես ասվեց,
հասկացվել է պատմական Կապադովկիայի
ամբողջ երկրամասը, իսկ Կապադովկիայի
այն մասը, որտեղ կիմմերները բնակու-
թյուն են հաստատել և որը նրանց անունով
կոչվում էր Գամիրք, գեոևս մնում էր չճշտը-
ված։

Գամիրքը Անտիտավրոսյան երկրի այն
մասն է, որը հետագայում համարյա հա-
մապատասխանում էր հոտմեական շրջանի
Կապադովկիայի տասը կուսակալություննե-
րից Կիլիկյան կուսակալությանը, որն ընդ-
գրկում էր իր մեջ այժմյան Սեբաստիայից
մինչև Կեսարիա, Հալիս գետից մինչև Մե-
լաս գետի (Թոհմա-սու) միջև ընկած գրեթե
ամբողջ երկրամասը։

Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ
Կապադովկիայի ամբողջ երկրամասի համար
Գամիրք էպոնիմի զործածության այդ սխա-
լը, կարծում ենք, առաջ է եկել այն հան-
գամանքից, որ Փոքր Ասիայում, զանազան
տիրապետությունների ընթացքում, առանց
նկատի ունենալու Կապադովկիայի սահ-
մաններում տեղի ունեցած վարչական փո-

փոխությունները, միշտ գործ է ածվել նույն
էպոնիմը²⁵, սակայն Գամիրքը հետագայում
նկատվում է որպես Կապադովկիայի մի
գավառ։

Գամիրքի բուն վայրը ճշտելու համար,
նախքան Անտիտավրոսյան երկրում հնուց
մնացած տեղանունների ստուգաբանությու-
նը, անհրաժեշտ է քննության առարկա
դարձնել Սեբաստիայի և Կեսարիայի միջև
ընկած երկրամասը, որ պարսիկների կող-
մից կոչվել է Կատպատյուկա, այսինքն՝
Կապադովկիա։ Դա մեծապես կօգնի Գա-
միրքի սահմանները ճշտելու հարցին։ Կատ-
պատյուկան կարելի է ենթադրել, որ Գա-
միրքի հայերի բաբբառում որոշ հասպում-
ներով դարձել է նախ՝ Կատուկ և ապա՝ ա-
ղավաղվելով՝ Կեստյուկ, հետագայում՝ Կե-
տիկ²⁶։

Կատյուկ-ի կամ Կետիկ-ի մասին հիշա-
տակություն կա միջնադարյան հայ գրա-
կանության մեջ։ Կիրակոս Գանձակեցիի
Ղիպղեզտին Սուլթանի և Բաշու Նուխի կռիվ-
ների մասին խոսելով, հիշատակում է «Կա-
տուկ» անունը, որտեղ Ղիպղեզտինը վրան
է խփել նախքան Կապադովկիայի Կեսարիա
քաղաքը պաշարելու։ Քանզի և նա ի վեր
էր եկել ի տեղուղ էլ իրմ էլ յաշխարհն հա-
յոց, որ ընդ իրով իշխանութեամբ, հուպ ի
քաղաքագեղ մի՞ զոր, ասի, Ջմաճն կատուկ
անուանեն»²⁷։

Կատուկի կամ Կետիկի մասին հիշատա-
կություն կա նաև Սուլթան Սուլեյմանի պա-
տերազմական ուղեգրության մեջ։ Այսպես,
Օսմանյան կայսրության թագավորը Պարս-
կաստանի դեմ 1534 և 1547 թթ. պատե-
րազմների իր ուղեգրության մեջ երկու ան-
գամ նշում է Կեսարիայի և Սեբաստիայի
միջև գտնվող Կատյուկ-ի կամ Կետիկ-ի

²⁵ Կապադովկիան Գամիրք անվան տակ ներկա-
յացնելու այդ սխալը գեոևս մինչև մեր օրերի շարու-
նակվում է այդ մասին տե՛ս Ցիմմերների «Կապա-
դովկիա» աշխատությունը («Գամիրք», Թարգմ. 2.
Տաշլիսի)։

²⁶ Ըստ լեզվաբանական օրինաչափության, Կատ-
պատյուկա անունը բառավորքի «ա»-ի անկումով
դարձել է «Կատպատյուկ»։ Գանձահեռ միջնակյալ
«պա»-ն սղվելով դարձել է «Կատտյուկ», երկու «ա»-
ների մեկի անկումով ստացվել է «Կատուկ» ևնր.
Ա. հշխայնափոխությունը «Կատյուկ»-ը վերածվել է
«Կետուկ» կամ «Կետիկ» ևներքի։

²⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց,
Թիֆլիս, 1909, էջ 266։

²⁵ G. Maspero, Histoire ancienne des peuples
de l'orient classique, Paris, 1899, Vol. III. էջ 474.

²⁶ Seeck, Inscription votive d'Assurbanipal,
London, էջ 281.

մասին: «Կետյուկ օվա (Կետուկի դաշտ), Կետիկ խան»²⁸:

«Բյուրակն» հանդեսի մեջ Կետիկի մասին նույնպես կարգում ենք հետևյալը. «Կետիկ կանվանվին Կեսարիո և Սեբաստիո միջև Շարզլայի գայմագամության՝ զրգրվւրմագի (Հալիս գետի) հարավը ընկնող գյուղերը, ուր կը գտնվին հայ գյուղերը՝ Կեմերեկ, Գարագյուլ, Լիսանլը, Թոփաճ, Գալարունար, Յափալթին, Գըզլը-Ուրմագի հյուսիսը ընկնող և նույն գայմագամության վերարկերյալ բանի մը հայ գյուղեր ալ Զեպնի, Պուրհան, Տենտեկ, Ալաբիլխան»²⁹:

Թորգոմ Գուշակյանն իր «Ճամբու վերհիշումներ» հոդվածի մեջ Գամիբի անվան տակ մատնանշում է այն վայրը, որին տեղական ժողովուրդը անվանում է Կետիկ: «Սեբաստիայեն մեկնումիս հաջորդ կեսօրին իսկ (7 նոյեմբեր), կը հասնիմ Ենհեր դշտ (Շար-դշտ), կենտրոնական ավանը Սվադի կենտրոնական սանճագին պատկանող Թոնոս գավառին: Այս գավառակը, որ կը համապատասխանեն հին Կապադովկիա Գամիբի սահմաններուն, կը պարունակեն իր 20,000 (քսան հազար) հաշվող հոծ հայություն մը, ցրված 19 գյուղերու մեջ, որոնք են՝ Ենհեր-գլա (Շար-դշտ), Թոփաճ, Գալարունար, Յափալթին, Կեմերեկ, Գարակյուլ, Լիսանլը, Թեքմեն, Տենտիկ, Պուրհան, Զեպնի, Փաշագյուլ, Հաղիմադարա, Գանթարոզ, Գուրյուլ-Գալա, Փաթը, Պահար-էոզու, Թենմեհիկ, Ալաբիլխան»³⁰:

Գամիբրը, որպես Կապադովկիայի գավառներից մեկը, հիշատակված է նաև Հայսմավուրի մեջ. «Ս. Սարգիս Կապադովկիան Կեսարիո Գամիբր գավառից էր»:

Յ. Վ. Հակոբյանը Գամիբի մասին անում է հետևյալ խորհրդածությունը. «Կապադովկիա կը կոչվեր ի հնումն առ հայս Գամիբր, ուստի է այս անունն.— ենթադրություն մը.— Կեսարիո հյուսիս արևելյան կողմը կա գյուղ մը Կարմիր, Կարմրակ՝ թրքերմը՝ Կերմիր անուն. զեպի հյուսիս արևելք 9 ժամ անդին Գամրակ, թրքերեն Կեմերեկ գյուղ մը, մեծամասնությամբ հայաբնակ,

իսկ Կեմերեկից ոչ սակավ հեռի կա հույն գյուղ մը՝ Գամիբրան, թրք. Կոմյուրկեն անվանյալ, Կարմիր, Կարմրուկ, Գամիբրան երեքն ի միասին չեն շինքը Կամիբի կամ Գամիբի»³¹: Անշուշտ, Հակոբյանի ուշադրությունից վրիպել է Կոմյուրկենից ոչ շատ հեռու Գոմերան, թրք. Կյոմյուրեն թուրք-մենաբնակ գյուղը:

Վերոհիշյալ անունները ենթադրում ենք, որ Գամիբի և Գոմերի ածանցված և հետագայում թրքերենում աղավաղված ձևերը լինեն. օրինակ, «Գամիբր» տեղմինը պարսկերեն հոգնակի «ան» ածանցով դարձել է «Գամիբրան», ինչպես շահ՝ թագավոր, շահան՝ թագավորներ, իսկ հետագայում սեյնուկ թրքերի, թուրքմենների տիրապետության ժամանակ՝ Գամիբրանը դարձել է Կյոմյուրեն: Բիբլիայի «Գոմեր» բառը հավանաբար նույնպես «ան» ածանցով դարձել է Գոմերան, հետագայում թուրքերենում՝ Կյոմերեն:

Ինչ վերաբերում է Կեմերեկ գյուղաքաղաքի անվան, ենթադրում ենք, որ դա ուղղակի հնչյունափոխության միջոցով Գամիբի տեղմինի տառադարձյալ մի ձևն է: Կեմերեկ անունը, սովորաբար, գրվում է երեք «է-ով», մինչդեռ, համաձայն հայ լեզվի քերականական կանոնների, անսովոր բան է մեկ բառի մեջ երեք «է»-ի ներկայությունը: Ուստի ենթադրում են, թե Կեմերեկ՝ Կամարակ³² անվան հնչյունական աղավաղված ձևն է: Կամարակը, իբր թե, իր անունը ստացել է այդ վայրում գտնվող կամարակերտ մի հուշարձանից, որի տակից ջուր է բխում: Սակայն Թորգոմ Գուշակյանը ենթադրում է, որ Կամարակը Կեմերեկի հայաշրջման մի ձախող փորձ է: «Կամարակ անունը,— գրում է նա,— զոր երբեմն գործածած են հայերենի ուսուցիչներ, ընդունելությունն ալ չէ գտած արդեն»³³:

Ուշադրության արժանի է մի պարագաև, որ Կեմերեկի շրջակա գյուղացիներից՝ պուրհանցիները և տեղիցիները կեմերեկցիներին կոչում էին Գամիբիցի, որը Գամիբի բառին հնչյունական մոտիկություն

²⁸ Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, Vol. V, էջ 24, Vol. VI, էջ 451.

²⁹ «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 14 հատ., 1900, էջ 660.

³⁰ Ք. Գուշակյան, Բիւրանդին, Կ. Պոլիս, 1914, փետր. 10/23, № 5272.

³¹ «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 1899, սեպտ. 29, 2. 38—39.

³² «Ենաշխարհիկ բառարան», 2-րդ հատ., էջ 387.

³³ «Բիւրանդին», թերթ, Կ. Պոլիս, 1914, փետր. 10/23.

ունի: Պետք է նշել, որ հայ գրականության մեջ կեմերեկ տերմինին, որպես համազոր գործ է ածվել Գամիրֆ և Գամրակ երկու ձևերը: Օրինակ, Կ. Գաբրիլյանը «Եղեռնապատում»-ի մեջ գրում է. «Կորյանց դայկն Գամիրֆ-կեմերեկ»³⁴: Ժիվան Աշգլյան Սե-րեքերիմ Արծրունու կրտսեր եղբորը՝ Գանիկ իշխանի կեսարիա ուխտագնացության մասին նկարագրության մեջ օգտագործում է «Գամրակ»³⁵ տերմինը: Այս վերջին ձևը գտնում ենք նաև Կեմերեկի դպրոցի ճակատի վեց տող ոտանավորի մեջ:

Հարկս է այս սրբազան
Արամյան վարժարան,
Կառուցան ի վաստակ
Որոց է ի Գամրակ
Վեհ նվեր հայրենի
Բոյն մանկտվոյն Արմենի³⁶:

Երևմյա գավիր Օշականցին 1765 թ. հունիսի 8 թվակիր նվիրակությունների ցուցակում Կեմերեկը հիշատակում է Գեամրակ ուղղությամբ³⁷: Չնայած որ վերոհիշյալ Գամրակ և Գեամրակ ձևերը նոր վկայություններ են, սակայն կարող են նպաստել Գամիրք անվան մեկնությանը:

Այսպիսով, պարզվում է, որ կիմերեկների մեծ մասը բնակություն է հաստատել Հալիս գետի ծունկից մինչև Մելաս գետը (Թոհմասու), իսկ բոլոր մասը տարածվել է նաև մինչև վերին Մեփրատի միջև ընկած երկրամասում: Այդ երկրամասը Աստվածաշնչում տեղ է գտել «Գամեր» կամ «Գոմեր» էպոնիմի տակ, որը հայ վաղ միջնադարյան գրականության մեջ ծանոթ է Գամիրֆ կամ Գամրաց աշխարհ անունով: Մյուս կողմից, պետք է նշել, որ այդ երկրամասը յոթնորդ դարի կեսերին (մ. թ. ա.) իր աշխարհագրական դիրքով երեք պետությունների՝ Ասորեստանի, Ուրարտուի և Լյուդիա-

յի միջև կաղմում էր, այսպես ասած, մի ազատ գոտի, որտեղ միայն կարող էին պարտված կիմերեկները հաստատվել և որը կիմերեկների զխավոր գրադմունքի՝ անասնապահության և հատկապես ձիաբուծության համար հանդիսանում էր նաև ամենահարմար վայրը: Հատկանշական է նաև այն, որ կիմերեկների ցեղապետի Ծանտակ-շեգրու անունը նշանակում է պարզապես փեռով հարուստ:

Կապագովկիան ինչպես այժմ, նույնպես և անցյալում, մասնավորապես Նախնագույն Կիրիկյան լեռնազավառը, այսինքն՝ Գամիրքը, ծանոթ էր իր անասնաբուծությամբ, հատկապես իր ձիաբուծությամբ: «Կապագովկիայի իշխանները,—գրում է Ստրաբոնը,—բացի դրամական մի փոքրիկ տուրքից, յուրաքանչյուր տարի Դարեհին հայթայթում էին 1500 ձի, 2000 ջորի և 50 հազար ուխար»³⁸: Մեր կարծիքով այդ քանատուրքի մեծագույն մասը հայթայթում էր հենց Կապագովկիայի Գամիրք գավառը: Այդ հասկանալի կլինի, եթե նկատի ունենանք Եզնիկի մարզաբնի՝ Բորգոմի տան (խոսքը հայերի մասին է—Վ. Բ.) հասցեին ուղղված խոսքերը: Մարզաբնի իր խոսքը Տյուրոս քաղաքին ուղղելով, ասում է. «Եւ ի տանէ Բորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորովք ցիին զվաճառս քո»³⁹:

Մինչև մեր օրերը Սվազի (Սերաստիա) կուսակալության շորս գավառներից (ստե՛նագ), հատկապես Սվազի գավառը հարուստ է անասուններով: Ըստ Սալմասեի, 1890 թ. Սվազի գավառում կար 20214 խոշոր եղջերավոր անասուն, որից 10036 կով, 15240 ձի, 7620 ձի, 66252 ուխար, 81260 այծ⁴⁰:

Վերջապես, այն երկրամասում, ուր կիմերեկների մեծ դարմն է հաստատվել, կան նաև նյութական կուլտուրայի որոշ մնացորդներ: Այդ տեսակետից հետաքրքրական են Կեմերեկից 8 կիլոմետր հեռու, Կեսարիայի խճուղու մոտ, հենց Կյոմերենի (Գոմերան) և Կյոմյուրենի (Գամիրքան) շրջանի արևմտյան կողմը, մի բարձրության վրա կողք-կողքի դոնիկո հինգ հողաբուրները:

³⁸ Strabon, XI. 525.

³⁹ Աստվածաշնչ, Եզնիկի, Գլ. ԴԷ, 14:

⁴⁰ Vital Guinet, La Turquie d'Asie, Vol. I. 626—640.

³⁴ Կ. Գաբրիլյան, Եղեռնապատում, Պոստոն, 1923, էջ 19:

³⁵ Սիմոն Գաբումանյանի տարեցույցը, Բարիկ, 1932, էջ 187:

³⁶ Սույն վեց տողանի ոտանավորը գրել է Կեմերեկից հայերենի ուսուցիչ և հասարակական գործիչ Հակոբ Պաշավոնյան, «Արամյան» դպրոցի հիմնադրության առիթով:

³⁷ Դիվան Հայոց պատմության, Գ., Թիֆլիս, 1894, էջ 799—800:

նույնանման 30 հողարուրներ (սփյուռնիներ) կան Կեսարիայի և Սեբաստիայի միջև, որոնցից տասը գտնվում են Կեմերեկի շրջակայքում: Դրանցից մեկը գտնվում է Կեմերեկից Շարղշլայի ճանապարհի վրա, հենց դուրսադարի առաջ՝ Հյուլուկի դաշտում և ուրն ունի 15—20 մետր բարձրություն, մյուսը՝ Լիսանիու դուրդի մոտ, երկու հատ էլ Ղրղընա-ղշլայի Ղաբարունաւը կոչված վայրում⁴¹: Եթե ճանապարհների եզրերին առանձին հողարուրները կարելի է ընդունել որպես դիտարան, ինչպես Կ. Գաբրիլյանն է ենթադրում⁴², ապա հինգ հողարուրների կողք-կողքի առկայությունը (Կեսարիայի ճանապարհին) չի արգարացնում դրանց որպես դիտարան ծառայելու հանգամանքը: Բնաշխարհիկ բառարանում այդ հինգ բլուրների մասին ասված է հետևյալը. «Կը կարծվին ըլլալ հնազարյան իշխանաց գերեզմաններ»⁴³:

Աման Հաուպտը այդ հողարուրները նրմանեցնում է ընդհանրապես թրակիական կուրդաններին⁴⁴, անշուշտ, արմենների. արևմտաբլից եկվոր լինելու իր թեզը հիմնավորելու համար: Սակայն չի՝ կարելի ենթադրել արդյոք, որ դրանք կիմմերյան գերեզմաններ լինեն, քանի որ իրենց ձևերով ավելի նմանվում են կիմմերյան Բոսփորի մեծ կուրդաններին:

Պատմական տվյալների և հատկապես Անտիտավրոսյան երկրում պահպանված տեղանունների բնությունը ցույց է տալիս, որ կիմմերների մեծագույն մասը, ամբողջ փոքր Ասիան 8-րդ դարի վերջերից մինչև 7-րդ դարի կեսերը ասպատակելուց հետո, բնակվել է Կապադովկիայի, հետագայում՝ ռեալիստիկայի Կիլիկիայ՝ կոչված գավառում: Ժամանակի ընթացքում, թեև կիմմերները ձուլվում են կապադովկյան զանազան ցեղերի հետ, այնուամենայնիվ, մինչև վաղ միջնադարը հայերի կողմից այդ երկրամասը նրանց անունով կոչվել է Գամիրք:

⁴¹ Կեմերեկի մոտ Ղաբարունաւի Ղրղընա-ղշլա կոչված վայրի հողարուրների արտից հայտնաբերվեցին բնական մեծությամբ թրծված կարմիր կավե ցուլի, երկեթի երկու արձան:

⁴² Կ. Գաբրիլյան, Նեոնեոպատում, Պոստոն, 1924, էջ 126:

⁴³ Տե՛ս «Բնաշխարհիկ բառարան», էջ 387:

⁴⁴ C. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, I. Berlin, 1910, S. 382.

Բ. ԳԱՄԻՐՔԸ ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Առաջավոր Ասիայում, նախքան մեր թվականության 7-րդ դարի վերջերը, արտադրողական ուժերի զարգացման հետևանքով, տոհմացեղերի ներքին խիստ շերտավորումը մեկ կողմից, սկյութական, կիմմերական արշավանքների հետևանքով Ասորեստանի և Ուրարտուի թուլացումն ու վերջնական կործանումը (612—585 թթ. մ. թ. ա.) մյուս կողմից, հնարավորություն են ստեղծում ռազմա-ցեղային մի նոր միություն՝ Արմենիայի կազմավորմանը, որը սակայն 580-ական թթ. ընկնում է Մարաստանի ազդեցության աֆերայի մեջ, իսկ 521 թ. (մ. թ. ա.) նվաճվում է աքեմենյանների կողմից: Հետագայում Մազենեկիայի ճակատամարտում (190 թ. հունվ. 5-ին մ. թ. ա.), երբ Սելևկյանները հռոմայեցիներից պարտություն են կրում, Առաջավոր Ասիայի երկրները, այդ թվում նաև Արմենիան, գլուխ են բարձրացնում: Հայաստանի տերիտորիայում Սելևկյան երկու տեղական ներկայացուցիչներ՝ Արտաքսիաթը (Արտաշես) և Զարիադրիսը (Զարեհ), իրենց անկախ են հռչակում: Այսպիսով, վերականգնվում է Արմենիան, որն սկզբում փոքր և թույլ էր, բայց հետագայում, Արտաշեսի և Զարեհի ժամանակ ձեռք է բերում ինչպես քաղաքական և տնտեսական հզորություն, այնպես էլ տերիտորիալ մեծություն: Հստ Ստրաբոնի, Զարեհի թագավորությանը, այսինքն՝ Մոփեին է կցվում նաև «Անտիտավրոսի կողմերում գտնվող երկիր»³, որը հետագայում մասն է կազմում Փոքր Հայքի Ուստի, Կուր գետից մինչև Անտիտավրոսյան երկիրը, պատմական Հայաստանի տերիտորիայում, կազմվում են երեք հայ-արմենական թագավորություններ՝ ա) Արտաշիսյան թագավորությունը՝ Երասխի հովտում, Մեծ Հայքը՝ Արտաշատ մայրաքաղաքով, բ) Զարեհյան թագավորությունը կամ Մոփեը, Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմերում, Արշամաշատ քաղաքով և գ) Փոքր Հայք, որն ընդգրկում էր Վերին Եփրատի արևմտյան մարզերը, Սեբաստիայի գավառով, Զեսեաբար և Գամիրքը:

³ Strabon, XI, 17. 5 (528).

Այսպէս ուրեմն, Գամիթըրը դեռ հին ժամանակներից եղել է հին հայերի հիմնական և գլխավոր կենտրոններից մեկը: Այդ վկայում է նաև Հերոդոտը, որ սկզբնական շրջանում Հայաստանը գտնվում էր Վերին Եփրատի ափերին⁴: Հենց Փոքր-Հայք էպոնիմը ցույց է տալիս, որ Կապադովկիայում հայերը որոշ ուժ էին ներկայացնում: Օրինակ, Փոքր Հայքը, նեմանես կամ Նույնամես արմեն զորավարի գլխավորությամբ, որպէս օժանդակ ուժ, տասը հազար հեծելազոր է ուղարկում Միհրդատ Եվպատորին⁵:

Մեր ուսումնասիրության ընդլայնում, անհրաժեշտ է ծանոթանալ, թե ընդհանրապէս պարսկական և հռոմեական տիրապետության օրոք ինչպիսի սոցիալ-տնտեսական դրութիւն մեղ էր գտնվում Առաջավոր Ասիան, հետևաբար Հայաստանը, Կապադովկիան և այդ թվում Գամիթըրը:

Պարսկա-աքեմենյան տիրապետությունից սկսած մինչև հռոմեական տիրապետության շրջանը (546 թ. մ. թ. ա.—17 թ. մեր թվականի) 563 տարիների ընթացքում, թեև Առաջավոր Ասիայում քաղաքական, տնտեսական հարաբերությունները որոշակի փոփոխությունների էին ենթարկվել, սակայն մակեդոնական-սելևկյան, հայկական-պոնտական և հռոմեական հարատև պատերազմների հետևանքով, Կապադովկիայում տեղի ունեցած ավերածությունները, դերեկալությունները, կեղեքումները արգելակում էին քաղաքական կայուն դրություն ստեղծելուն և արտադրողական ուժերի նորմալ զարգացմանը: Պարսիկները 546 թվին (մ. թ. ա.), երբ գրավում են Կապադովկիան, այնտեղ արդեն գոյություն ունեին ստրկատիրական հարաբերություններ, որ նվաճողների կողմից հասցվում է իր ավելի բարձր աստիճանին: Կապադովկիայում գրեթե բոլոր հողային կալվածները գրավելով, բաժանվում են մեծ մասամբ պարսիկ եկվոր ազնվականների և կրոնավորների միջև: Երկրում ամենուրեք կառուցվում են զոլակներ, որոնք ազնվականների համար ծառայում են թե որպէս միջնաբերդ: և թե

միաժամանակ բնակարան: Դոլակների կողքին կառուցվում են Որմիզդի պաշտամունքի տաճարներ և, այսպիսով, գրավվում են բոլոր հողերը⁶:

Աքեմենյանների կառավարման մեթոդը Նույնեան խիստ է եղել, բայց նվազ կոպիտ, քան իր նախորդներինը: Աքեմենյանները ժողովուրդներին իրենց տեղերից խմբովին բռնի չէին տեղափոխում և ոչ էլ նրանց ժողովրդյան ավանդությունները արգելում: Հին դինաստիաները խորտակելուց հետո, նրանք զոհանում են դրամական և նատուրալ հարկահանությամբ և զինվորական ծառայությամբ: Նվաճված երկրներում նրանք, հենվելով քրմական դասի վրա, պաշտոնապէս ճանաչում են տեղական քրմապետների հոգևոր իշխանության ժառանգականությունը, թուլատրում են նրանց պահել իրենց հողերը և ստորկները: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ մեղ հասել է Դարեհի Փոքր Ասիայի սատրապ Գազարիին գրած մի նամակից, որտեղ ասված է. «Արքայից արքա Դարեհ, Վշտասպի որդին, տուրով Գազարին ասում է հետևյալը. «Ես տեղեկանում եմ, որ դու ամեն բանում շնույնով ես հրամաններին, որ դու մշակում ես իմ հողը՝ Եփրատի այն կողմը, ստորին Ասիայի շրջանում գտնված տեղից պտուղներ տնկելով: Ես գովում եմ քո մտադրությունը և զրա փոխարեն թագավորի տանը հաշվի կառնվեն մեծ շնորհներ: Իսկ որ դու աստվածների վերաբերյալ ոչնչացնում ես իմ մտադրությունը, զրա փոխարեն հոգեկան վիրավորանքի ապացույց կտամ ես քեզ, այսինքն՝ Ապոլլոնին նվիրված գյուղացիներից դու մաքս ես վերցրել և հրամայել ես նրանց փորել մասնավոր հողը, շնույնով իմ նախնիների հարաբերությունը այդ աստուծու վերաբերմամբ, որը պարսիկներին ասել է ամբողջ ճշմարտությունը⁷:

Այստեղ խոսքը թեև հունական քրմության մասին է, բայց նույնը կարելի է ասել նաև մյուս նվաճված երկրների վերա-

⁴ Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 23.

⁵ Meyer, Inscription Ass., Geschichte des Alterthums. I. § 337. Isodore de peluse. Ep. I. 487.

⁶ Հին աշխարհի պատմություն, հ. Ա, Հին Արևելք, էջ 562—563.

⁴ Геродот, V, 52.

⁵ Th. Reinach, Mithridate Eupator, Pa is, 1890, էջ 122.

բերյալ: Օրինակ՝ Կոմսնայի, ալփյան Բու-
նար-Բաշլիյի մոտ, Սարոսի հովտում: Մա-
ստովածուհու տաճարի հողերի վրա, Ստրա-
բոնի ժամանակ դեռևս աշխատում էին վեց
հազար հիերեդուլներ՝ տաճարում ծառայող
ստրուկներ⁹:

Պարսիկ իշխողը եթե մեկ կողմից Կա-
պադովկիայի ստրկատերերին մասնակից է
դարձրել իր շահագործմանը (որովհետև
պարսիկների թիվը, ըստ նվաճված երկրնե-
րի ժողովուրդների թվի, չնչին տոկոսն է
կազմել), ապա մյուս կողմից, Կապադով-
կիան կուլտուրապես նվաճելու համար
կանգնեցնում է սրբավայր սրբավայրի դեմ՝
մոզերի դպրատներ, սրբազան կենտրոնա-
վայրեր, Ումիդդի պաշտամունքի տաճար-
ներ, ինչպես նաև զործածություն է տրվում
մոզերի սրբազան օրացույցը¹⁰, Այսպիսով,
պարսիկները տեղական ավագանուն տալով
որոշ առանձնաշնորհումներ, ձգտում էին
նրանց ազդեցությունը ավելի հաստատ
դարձնել իրենց տիրապետությունը:

Պարսիկները հարկերը հավաքում էին
կապադովկիայի միջոցով, ինչպես հետա-
դալում հռոմեական հասարակապետության
ժամանակ, երբ որևէ առևտրական ընկե-
րություն կամ մեծահարուստ վաշխառու
պետությունից, բարձր իշխանավորներից
կարող էր գնել մի երկրի կամ շրջանի հար-
կերը հավաքելու իրավունքը, հհարկեմ, կրկը-
նակին դանձելու նպատակով: Աշխատավո-
րությունը հարստահարելու այս դաժան
սխտեմը կիրառվում էր հին արևելյան եր-
կրներում, հատկապես քաղաքական Բաբել-
լոնում և մինչև անցյալ դարը՝ Թուրքիա-
յում: Ամեն շրջան ուներ իր կապալառուն,
որը հանդիսանում էր մեծ կապալառուի
(երկրի, մարզի) գործակալը, որ իր հերթին
նշանակված գումարից ավելին էր դանձում:
Հարկահավաքներն ունեին իրենց ծառայող-
ները, ստրուկները, որոնք կատարում էին
ամեն տեսակի խժոժություններ: Գամիրը
գավառը, որպես հարուստ երկրամաս, պետք
է որ ունենար հարկերի մեծ բաժին, ծանր
բեռ:

Առևտուրը, Գարեհից սկսած, նոր թափ
էր ստացել, շնորհիվ նրա սկսած մեծ ճա-
նապարհաշինության և ապահովության,

ինչպես նաև դրամական նոր սխտեմի ըս-
տեղծման: Համաձայն Հերոդոտի՝ Լյուդիայի
գլխավոր քաղաք Սարդիկների Պարսկաստա-
նի գլխավոր քաղաքներից մեկը՝ Սուդա
տանող արքայական ճանապարհը, որի եր-
կարությունն էր 13500 ստագրա (ստագրան
157,5 մետր), անցնում էր Գամիրից¹¹ օ-
րական 35 կմ հաշվելով, այդ տարածու-
թյունը 60 օրվա ճանապարհ էր: Արեմեն-
յանների օրով պարսիկները, տուրքերից և
ստրկական բոլոր աշխատանքներից զերծ
էին, թեև պարսկական տիրություններում, ինչ-
պես ամբողջ հին աշխարհում, գոյություն
ունեն ստրկություն, բայց նրանք օգտա-
գործվում էին հերկազատում և հոտերը
պահելու համար և ոչ շինարարական աշ-
խատանքների մեջ: Պարսիկ ազատները նը-
վաճված բոլոր երկրներում ոստիկանի դեր
էին կատարում, որն ապացուցում է նաև
1930 թ. հին պարսկական շահերի մայրա-
քաղաքներից մեկում՝ Սուզայում գտնված
արձանագրությունը¹²:

Ահա այն հասարակական-տնտեսական
հարաբերությունները և իրավական դրու-
թյունը, իր գլխավոր գծերով, որ գոյություն
ունեն վաղ արեմենյան Պարսկաստանում և
նրա հպատակ երկրներում: Պարզ է, այդ
նույն վիճակում պետք է լինի նաև Գա-
միրը: Սակայն մինչև մեր էրայի 17 թվա-
կանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավար-
ների, ապա Հռոմի և Պոնտոսի միջև բուր-
բոքված տեական կռիվների հետևանքով,
Կապադովկիայում ստեղծվեց մի անկայուն
վիճակ, որն անշուշտ որոշ չափով պետք է
կասեցնեն երկրի տնտեսական առաջըն-
թացը:

Մեր դարաշրջանի սկզբներին առաջա-
վոր Ասիայում, որպես հռոմեացիների դեմ
պայքարող հզոր ուժ, պարթևներից բացի ոչ
մի երկիր չէր մնացել: Հռոմը արդեն նվա-
ճել էր Հայաստանը, Պոնտոսը, Կիլիկիան,
Ասորիքը և սելևկյանների մայրաքաղաք Ան-
տիոքը, որ իր հերթին դարձել էր ասիա-
րեակ հռոմեացիների միջնաբերդը:

¹¹ Արքունի ճանապարհի մի էություն անցնում էր
Կեսարիայից Սեբաստիա (Կարսի), մյուսը Կեսա-
րիայից, Սարոսի հովտով դեպի Մալաթիա: Այդ հին
Խեուդիկ թուրքերը կոչում էին «Փյոշ-յուտ» (քուրդի
ճանապարհ):

¹² Հին աշխարհի պատմություն, հ. Ա., Հին Արե-
վելք, էջ 566:

⁹ Strabon, 8, 4.

¹⁰ Անդ, 8, 4:

Կապագոզվելիայում նստում էր հոռմեական կուսակալը, որի ձեռքում էր գինվորական և քաղաքական իշխանությունը, նա իր ամբողջ զաժանությունը ցուցաբերում էր հատկապես հարկահանության ընթացքում¹³։

Կապագոզվելիայում հողային բոլոր կալվածները, նույնիսկ Կոմանայի, Տիանայի քրմական դասի հողերը, որոնք աքեմենյան-ների օրով որպես տեղական քրմական դասի սեփականություն էին ճանաչվել, այժմ Հոռմի կողմից հռչակվել էին կայսերական կալվածքներ¹⁴։

Հարկերը նախօրոք, կանխիկ գումարով, վճարվում էին կապալառուներին, որոնք կուսակալների օգնությամբ անխնա կեղեքելով գյուղի և քաղաքի ժողովրդական մասաններին, մի քանի անգամ ավելի շատ եկամուտ էին ստանում։ Առաջավոր Ասիայի քաղաքները Հոռմի բանկիրներին պարտական էին (200) երկու հարյուր միլիոն ֆրանկ¹⁵։

Հոռմեական ազնվականությունը՝ «հեծյալներ», այդ կուսակալած կապիտալը արդյունաբերության մեջ չէր օգտագործում, այլ խուլական մանուկներով վատնում էին և կամ ազահորեն զիջում։ Դեռևս գրամատերերը չէին հովանավորում առևտրական-

ներին, բայց բանկիրները, այնուամենայնիվ, հովանավորում էին զորավարներին, որովհետև պատերազմը այդ ժամանակաշրջանում հասույթի գլխավոր աղբյուրներից մեկն էր կազմում։ Կապիտալը օգտագործվում էր նաև վաշխառության մեջ, որտեղ 48 տոկոսը հազվագյուտ ղեպերը չէին։

Ինչ վերաբերում է Կապագոզվելիային, նա այդ ժամանակաշրջանում ծառայում էր որպես պլանցդարմ հոռմեական և Տիգրան-Միհրդատյան դաշնակցության համար։ Եվ քանի ղեռ Կապագոզվիան հոռմեական շահերը չէր պաշտպանում, այնքան նրա «անկախությունը» հարգվում էր Տիգրան-Միհրդատյան դաշնակցության կողմից, և հակառակը, հոռմեացիները երբ տեսնում էին, որ Կապագոզվիան հնազանդվում էր այս վերջիններին, ինքն էր հարձակվում և իր օրիննտացիայի մարզն էր դնում նրա զահին։ Այսպիսով, ստեղծված պայմաններում երկիրը հաճախակի ձեռքից ձեռք էր անցնում։ Ինչպես գրում է Ապպիանոսը, Սուլլայի մահից հետո 78 թ. և Միհրդատյան 2-րդ պատերազմից առաջ (74—71 թթ. մ. թ. ա.) Տիգրանը նորից էր արշավել Կապագոզվիա¹⁶, որը փաստորեն շրջապատված էր հայկական (նոր գրավված) երկրներով ոչ միայն Մոփրի, այլև Կոմագենի ու դաշտային Կիլիկիայի կողմերից։ Տիգրանին հաջողվում է գրավել այդ արշավանքի ժամանակ Կապագոզվիայի Մաժար մայրաքաղաքը։ Այսպիսով, որոշ ժամանակ Գամիրը գավառը Հայաստանի մասն է կազմում։

Հոռմեացիները, վերջ ի վերջո, գրավում են Կապագոզվիան և վերածում մի սովորական նահանգի։ Սակայն, այնուամենայնիվ, զանազան առիթներով սուրբված են լինում ճանաչել Գամիրում հայկական թագավորների իրավունքը։ Այսպես, համաձայն Գրիգորոսի, Կարակալայի հաջորդը՝ Մակրին, երբ պարթևներին մեծ հատուցում վճարելով հաշտություն է կնքում, հայերին ևս, որոնք հոռմեացիների ղեմ պատերազմի ընթացքում պարթևների հետ էին, սիրաշահում է՝ Կաղաբռի որդի Տրդատ 2-րդին ճանաչելով հայոց թագավոր։ Կարակալան նրա պատանդ մորը ազատ է արձակում։ Ավելին, վերադարձնում

¹³ Հոռմում ընդամենը 2500 ստրկատեր՝ նորիկներ, որոնց տղրուկ աշխարհի մարմինն կաթած ծծում էին ոչ միայն ասիական, այլև Եվրոպայում՝ իտալական, գաղիական և սպանական ժողովուրդների արյունը։ Հոռմի ուղղմ-ստրկատիրական հասարակապետությունը կազմված էր 200 հազար ստրկներից, կիսաքաղց և իրավազուրկ պլեբյեյներից, պատրիկներից և կախյալ վարձակալ հողագործներից։ Հոռմը ղեկավարում ու թշնամության կենդանի մի օրինակ էր ներկայացնում։

Ստրկատիրական կարգերի արտագործական ուժերը չէին կարող բավարարել Հոռմի նման հարստ ապտերազմների մեջ լուի սպառող մի ուղղմական հասարակապետության բազմաթիվ կարիքները և գինվորական ու պետական վերնախավների անհաշիվ ծախսերը։

Հոռմը գրեթե ոչինչ չէր արտահանում, այլ Միհրդատյան երկրներից ներմուծում էր ամեն տեսակ մետաղներ և մթերքներ։ Հոռմի եկամտի գլխավոր աղբյուրներն էին կազմում պատերազմական աճարները, կողպատները և նվաճված երկրներից վերցրված հարկերը։

¹⁴ *Strab. Ch. Texitur, Asie-Mineure*, Paris, 1852, էջ 514. *K. Aslan, Etude historique sur le peuple armenien*, Paris, 1909, էջ 111.

¹⁵ *A. Ribard, La prodigieuse histoire de l'humanité*, Paris, 1947, էջ 130.

¹⁶ App., Mith., 67.

է նաև այն հոգները (ոստանները), որ կապաղովկիայում սեփականություն էր Հայաստանի րազավորներին. շնորհում է մի պանդխտի և ուղարկում մի ոսկե թագ, որպես նշան ինքնիշխանության: Վաղ միջնադարյան հեղինակ Սողոմենը նույնպես, կապաղովկիայում Հայաստանի ունեցած հողերի մասին ակնարկելով գրում է. «Կոստանս, որ Արշակին պաշտպանում էր (350—351 թթ.) ամուսնացնում է նրան հռոմեացի կառավարիչ Ապլանիասի աղջկա՝ Ոլիմպիայի հետ, զեղում է Փոքր Ասիայում Հայաստանի ունեցած հողերի հարկը»¹⁷:

¹⁷ Հմմտ. Sozomene (Hermias) Histoire ecclésiastique, Paris, 1676 et Amm. Marc, *Մ. Խորհուրդի և Փ. Բյուզանդի*:

Անկասկած է, որ հայերը Փոքր Հայքում, հետևաբար և Գամիրքում, թվական մեծամասնություն էին ներկայացնում և պահպանում էին հայերեն լեզուն: Այդ մասին է խոսում այն փաստը, որ կեսաբացի Բարսեղ պատրիարքը (379 թ.) Փոքր Հայք իր ճամփորդության ընթացքում նույն զավառի նպիսկոպոսական աթոռների համար փնտրում էր հայերեն գիտցող մարդիկ¹⁸:

Այսպես, ուրեմն, մինչև վաղ միջնադարը Գամիրքը հանդիսանում էր հայերի ըստվարաթիվ և կոմպակտ բնակության վայրերից մեկը:

¹⁸ J.-p. Migne, patrologia cursus completus ser gracca 32—502.

ԳԱՄԻՒՔԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՐՆԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԼՐՈՒՄԸ ՄԻՋՆԱԳԱՐՈՒՄ

Գամիրբը, ինչպես տեսանք, հնագույն ժամանակներից հանդիսացել է Թոգ-արմաների (արմենների) օրրանը, որը հետագայում եղել է նույնպես հայ ժողովրդի գոյացման, կազմավորման գլխավոր կենտրոններից մեկը: Այդ մասին է խոսում Ստրաբոնի այն վկայությունը, թե մինչև Անտիտավրոսի երկիրը բոլորը միալեզու՝ հայախոս դարձան: Հետաքրքրական է նաև Մ. Խորենացու թեև առասպելական, բայց որոշ հիմք ունեցող այն տեղեկությունը, որ Արամը գրավելով մինչև Կապադովկիա՝ Արգեոս (Էրժիաս) լեռան շրջակայքը, հրամայում է իր Մշակ զորավարին այդ վայրում կառուցել դաստակերտ, բնիկներին սովորեցնել հայերեն, որ նրա շինած բերդաքաղաքը՝ Մշակի անվան աղավաղումով, հույների կողմից կոչվում է Մաժաֆ, հետագայում՝ Կեսարիա: Այդ իսկ պատճառով, ավելացնում է Մ. Խորենացին, հույները այդ շրջանը կոչում էին «Պոտոին Արմինիա», այսինքն՝ Առաջին Հայք: Կապադովկիայի այդ մասը, այսինքն՝ Գամիրբը, Տիգրանի օրոք, թեև որոշ ժամանակ Հայաստանի մասն է կազմել, բայց հետագայում, Արշակունիների ժամանակ, նա վաղուց դադարել էր, իրավապես, Հայաստանի մասը լինելու: Այնուամենայնիվ, Գամիրբում գոյ-

ություն ուներ հայ ազգաբնակչություն, ինչպես նաև թագավորների որոշ օստաններ: Այստեղ տեղին է նշել մի հանգամանք, որ վաղ միջնադարում գերակայության պայքարը երբ մտցվում էր զավանսկան հարցերի խողովակով և ժողովուրդների էթնիկ գիտակցությունը իր խանձարուրի մեջ էր գտնվում, բնակիչները, ընդ որում և հայերը, հատկապես հունազավան հայերը, դուրսով կարող էին ձուլվել Կապադովկիայում հետզհետե տիրող տարրի՝ հույների հետ: Մխիթար Ապարանցին, խոսելով ծաք ճայնեի մասին, գրում է. «Եւ ոմանք կոչին Սաթ հայեր, որ լեզուով և գրով ազգաւ են հայք, բայց դասնութեամբ և ամենայն օրինօք են հոյներ»: Այսպես, նրանք հունազավան դառնալով, հետզհետե խզեցին հայ ազգաբնակչության հետ իրենց ազգային կուլտուրական բոլոր կապերը: Այս գրությունն իշխում էր 5—7-րդ դարերում, մինչև որ Գամիրբի հայ ազգաբնակչության մեջ նոր քանակ և որակ ստեղծեցին Հայաստանից այն գաղթեքը, որոնք տեղի ունեցան 8-րդ դարի կեսերից մինչև 11-րդ դարի վերջերը, այսինքն՝ արաբական արշավանքներից սկսած մինչև սելջուկյան թուրքերի ներխուժումը: Ճիշտ է, դրանից առաջ ևս

¹ Strabon. XI, 14, 5 (528), Հմմտ. 2. Մանեղյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա., Երևան, 1945, էջ 116:

² Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 46:

³ Տե՛ս, K. Aslan, Etude historique sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 138, 198; Diodoros, Bibl. Hist.

⁴ «Սաթ հայերի» մասին տե՛ս Մխիթար Ապարանցու դրածը Այվազի «Հայապատմութեամ», էջ 550—553:

Հայաստանից դեպի Փոքր Ասիա տեղի էին ունեցել մի շարք մանր և մեծ գաղթներ, առևտրական կամ այլ շահութարեր գործերի և զինվորական ծառայությունների հրապույրներով, ինչպես նաև, բռնի կամ ստիպողական։ Օրինակ, 572 թ. պարսիկների ղեմ հայերի ապստամբության պարտությունից հետո, Վարդան Մամիկոնյանը լուրայիններով գաղթում է Բյուզանդական երկիրը⁵։ Հուստինիանոս 2-րդը, 683 թվականին Հայաստանը նվաճելով, 8 հազար տուն հայեր Փոքր Ասիա և Թրակիա է տեղափոխում⁶։ Սակայն, մեր ուսումնասիրության նյութից դուրս է մնում դեպի Փոքր Ասիա տեղի ունեցած բոլոր հայկական գաղթները։ Այստեղ կիսովի միայն հայերի այն երկու խոշոր ժողովրդական «գաղթներ» մասին, որոնք ամբողջությամբ տեղափոխվելով Գամիրքում, նոր կերպարանք սփին Գամիրքի հետագա էթնիկական կազմին։

Նախքան այդ գաղթների մասին խոսելը, արժե երկու խոսքով վերհիշել 4—5-րդ դդ. Հայաստանում տիրող դրություն և բյուզանդացիների հետապնդած քաղաքականության մասին։ Ինչպես հայտնի է, 387 թ., Թեոդորոսի և Շապուհ 2-րդի դաշնագրությամբ, Հայաստանը բաժանվում է երկու մասի։ Բյուզանդացիք իրենց բաժնի՝ Արևմտյան Հայաստանի վրա նշանակում են կոմս, իսկ Արևելյան Հայաստանում, սասանյանները 428 թ. հետո՝ մարզպան։

Չնայած Արշակունիների թագավորության վերացմանը, երկրի վարչական դրության մեջ որոշ ժամանակ փոփոխություններ առկա չեն ունենում։ Երկիրը իր երկու մասերում էլ կառավարվում էր բացառիկ վարչությամբ և տեղական օրենքներով, այսինքն՝ հայ նախարարները ղեկուս պահում էին իրենց տանտիրական իրավունքները, իսկ եկեղեցական թեմերը ղեկավարվում էին նաև 4-ի փոխարեն, 5-րդ դարում, հասնում են 15-ի։ Դա բացառություն է նրանով, որ մարզպանության շրջանում հայ եկեղեցին ղեկուս իր ձեռքին էր պահում երկրի դատական գործերը, միաժամանակ նաև երկրի բնակչության և ունեցվածքի հաշ-

վուման իրավունքը։ Այսպիսով, պարսիկ տիրողների համար հայ Ֆեոդալական եկեղեցին կարող էր մեծ ծառայություններ մատուցել, որի համար նա վայելում էր նույնպես որոշ արտոնություններ։

Հետագայում իրերի դրությունը փոխվում է. բյուզանդացիք, Արևմտյան Հայաստանում ջնջելով տեղական օրենքները, սպառնում են նախարարների տանտիրական իրավունքներին, հարկային և այլ միջոցներով ոչ միայն սկսում են հայերին կեղեքել, այլև ընդունել տալ քաղկեդոնականությունը։ Սասանյանները իրենց հերթին Հայաստանի արևելյան մասում բռնի ուժով փորձում են պարտադրել զրադաշտականությունը, բանի որ այդ ժամանակներում հայ լուսավորչական եկեղեցին միաժամանակ ներկայացնում էր հայերի ազգային ղեկը։ Ուստի և հայերը, և մեկին և մյուսին պատասխանում են զինված ապստամբություններով։ Պարսկապատակ հայերը 451-ից, իսկ բյուզանդապատակները՝ 475 թվականից մինչև 640 թվականը (մինչև արաբական ներխուժումը), հաշված մանր և մեծ ապստամբությունները, ինն անգամ զենքի են դնում և ավելի քան վաթսու տարի պայքարել են իրենց տիրակալների ղեմ, որի ընթացքում և հատկապես նրանից հետո, հայերի գաղթը դեպի Գամիրք զնալով մեծ չափերի է հասել։

Ա. ՀԱՅՆԻ ԳԱՂՔԻ ԴԵՊԻ ԳԱՄԻՐԵ

Հայերի գաղթները դեպի Փոքր Ասիա և դեպի Գամիրք, որքան էլ Հայաստանում բյուզանդացիների, պարսիկների և արաբների կողմից գործված ավերածությունների, հարստահարությունների, կեղերումների հետևանք համարվեն, այնուամենայնիվ, այդ գաղթների պատճառները զլխավորը հանդիսանում էր բյուզանդական կայսրության նենգամիտ քաղաքականությունը։ Բյուզանդական կայսրությունը մեկ կողմից հայերի զիմադրական ուժը թուլացնելու համար ջանք էր թափում հայերի ուղարկական ուժը Հայաստանից հեռացնել, մյուս կողմից, արաբական արշավանքների ղեմ պատվար ստեղծել, այդ նույն հայերին բնակեցնելով Անտիտավրոսյան երկրում։

⁵ Մ. Զամյանց, Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1785, հ. Բ., էջ 288.

⁶ Սահպանեա Տառնեցի (Ասողիկ), Տիեզերակոս պատմություն, դիրք 2, 1896, էջ 101.

Բյուզանդական կայսրությունը իր այդ քաղաքական պլանը իրագործելու համար, երբ հայերին Հայաստանում բազմապիսի միջոցներով, հարկային ծանր տուրքերով, քաղաքական սադրանքներով նեղում էր, մինչդեռ Փոքր Ասիայում ընդհանրապես, իսկ մասնավորապես Գամիթրում ապրող հայերին հողային, հարկային որոշ զիջումներ էր անում: Հույների հետ ունեցած իրենց կուլտուրական կապերի հետևանքով և հակառակ իրենց միջև եղած կրոնական վեճերին, հայերը իրենց հերթին, հաճախ պարսիկներին, արաբներին ավելի նախապատվություն էին տալիս բյուզանդացիներին:

Հայկական առաջին մեծ գաղթը դեպի Գամիթր, բաղկացած Պավլիկյան աղանդավոր, ապստամբ հայ գյուղացիներից, տեղի է ունենում 726 թվականին: Երկրորդը՝ 1021 թվականից մինչև 1064 թ. Արծրունիների և Բագրատունիների գլխավորությամբ՝ Վասպուրականից, Անիից և Կարսից:

Պատմական Հայաստանի հողի վրա կոմմադներից. Աղձնիք, 7-րդ դարի կեսերից ծնունդ առած աղանդավորական շարժումները, որոնք հայտնի էին պավլիկյանների շարժում անվան տակ, աշխարհիկ ֆեոդալների և հատկապես, հայ եկեղեցական ֆեոդալանությունից շահերին մեծ վնաս էին հասցնում: Ներսես Տալեցի (Եփեսոս) կաթողիկոսը, զգալով ժողովրդի մեջ այդ նոր ուսմունքի լայն արձագանք գտնելու հնարավորությունները, ուստի և, եկեղեցու շահերին հասցվելիք վնասները, 655 թվականին գլխում է աշխարհական իշխանության դատաստանին, որ նրանց ճակատը խառնելով երկրից դուրս արտաքսել: «...Հալածեալ զամենայն աղանդաւորսն ի ձեռս իշխանաց. նաև զոմանս ի նոցանէ շանթիլ զրոշմեալ ի ճակատս խաչատուրանութեամբ արտաքսեաց ի վիճակէ իւրմէ»¹: Արտաքսված աղանդավորները, ինչպես գրում է Հովհ. Օձնեցին, հաստատվում են Զրկա կամ Զրիկ կոչված գեղատեսիլ մի լճակի մոտ²:

Այդտեղ՝ Դերսիմի լեռների ստորոտն են գալիս Հայաստանից և Բյուզանդական հողերից արտաքսված պավլիկյան աղանդավորները, ինչպես նաև, մեծամասնությամբ վանքապատկան հողերից փախուստ տված շինականները: Եվ այդ վայրում, 7-րդ դարի 50-ական թվականներին նրանց կողմից կազմվում են անկախ «աշխարհիկ համայնքներ»: Այդ համայնքները, իրենց թվով և գործունեությամբ դառնում են այնքան նշանակալից, որ հայ ֆեոդալների, հատկապես եկեղեցական իշխանավորների նախանձն են շարժում: Այդ իսկ պատճառով է, որ 726 թ. ոստիկան Վլիթի ուժերի աջակցությամբ, նրանք պավլիկյանների վրա հարձակում գործելով, վերջիններին վտարում են Եփրատի արևմտյան կողմը՝ Անտիտավոսյան երկիրը:

Բյուզանդական պետությունը, որոշ քաղաքական նպատակներով, պավլիկյաններին տեղավորում է հենց Գամիթր գավառում: Նրանք բնակություն են հաստատում այդ շրջանում արդեն գոյություն ունեցող երեք բերդերի շուրջը՝ Տիփրիկայի (Տիվրիկ—Վ. Թ.), Արաբկիրի և Կյուրիքի մոտ, որոնք երեք միասին կոչվում են «Նուաֆաղա» կամ «Տրիպոլիս»³: Այսպիսով, հայերը Գամիթրում զեն 8-րդ դարի վերջերից մեծ թիվ և կոմպակտ աղգարանկալություն էին կազմում: Այդ մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ 9-րդ դարի սկզբին՝ պավլիկյանների երկու ֆրակցիաների ղեկավարները հայեր էին: Առաջին ֆրակցիային պատկանող հաստատայաններին՝ Սերպիոս (Սարգիս) էր կոչվում, իսկ «Կյունտիորիտ» ֆրակցիայի ղեկավարը՝ Վահան⁴:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Թեոդորա կայսրուհու (842 թ.) պավլիկյանների դեմ սկսած հալածանքների և Վասիկ Ա-ի (872 թ.) տարած հաղթության հետև-

սահմանադրված գտնվել այդ նույնացումը լին արգարացում, նախ Զրկան կամ Զրիկ լիճ լի, այլ Մուեմուրի (Տերսիմ) լեռների կոթած մի ավան: Նփրկերից Տերսիմի լեռներից դեպի հարավ բազմապես հեռու է գտնվում: Ամենահավանականը կնիկն է, որը գտնվում է Վերին Եփրատի ձախ ափին, Տիվրիկի, այսինքն՝ պավլիկյանների հետագա դիտավոր կենտրոնի հիշտ զիմացը՝ Տերսիմի փնջերին:

³ Առշակ Աղադյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Կարսի, 1941, էջ 275:

⁴ Հմմտ. Липшиц Е. Э., Византийский Временник, 1952, V, стр. 55.

¹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, հ. Բ., 1785, էջ 357:

² Տե՛ս Ս. Ամենցույ, Մատենադարան, Վենետիկ, 1953, էջ 51: Հայ պատմագրության մեջ Զրկա կամ Զրիկի նույնացումը Նփրկերի (Մուֆարգին) հետ սխալ է: Նփրկերի մոտ մի գեղատեսիլ լճակի գոյությունը և ոչ էլ նրա բյուզանդական և արաբական

վանքով, նրանց մի մասը շարդվում, մյուս մասն էլ բռնի Բրակիրա են գաղթեցվում։ Ուստի, հայ ազգաբնակչությունը Գամիր-բում համեմատաբար նվազում է։ Այնուամենայնիվ հետագայում, ղեռես նախքան Վասպուրականից՝ Արծրունիների, Անիից, Էյարսից՝ Բագրատունիների գաղթը, 955 թվականին Գամիրի հայ ազգաբնակչությունը (յուսավորականներ) պետք է, որ որոշ թվական կարևորություն ստացած լինեն, որպեսզի խաշիկ Ա. կաթողիկոսին հաջորդիկը Բյուզանդիայից արտոնություն ըստանալ՝ երկու առաջնորդարան (եպիսկոպոսական աստիճանով) ունենալու, մեկը՝ Սեբաստիայում, մյուսը՝ Լարիսայում (Վիրան շահիր)։

Վասպուրականից՝ Արծրունիների, Անիից, Էյարսից՝ Բագրատունիների Գամիրը գաղթումով, հայերը այդ երկրամասում կազմում են ազգաբնակչության զերիշնոդ տարրը։ Հայ ֆեոդալները բնակություն հաստատելով Գամիրում, կազմում են հայկական կախյալ իշխանություններ։ Սենեքերիմ Արծրունին հաստատվում է Հալիս գետի վերին հովտում, մինչև նրա ծոռակը և Վերին նիքատի աջ ափին՝ կենտրոն ունենալով Սեբաստիա քաղաքը։ Այլ խոսքով Ս. Արծրունին իշխում է Սեբաստիա քաղաքից մինչև Կեսարիա և Սեբաստիայից մինչև Արարկիկ ձգվող ողջ տարածության վրա։ Աշոտ Թագավորի որդի Գագիկ Բագրատունուն, 1045 թ. արվում է Կեսարիայից մինչև Անտիտապրոսյան լեռների միջև ընկած Էրկրամասը (ղլխավոր կենտրոն ունենալով Բիդուն), իսկ Կարսում իշխող Աբրահիմ որդի Գագիկին՝ Մամեղավից (Չամանթիից) մինչև համալտանների (Կյուրին) շրջանները։

Գամիրը, այդ ժամանակներում դառնում է նաև կաթողիկոսանիստ վայր։ Այսպես, Անիի գրավումից հետո, Պետրոս Գետագարձ կաթողիկոսը տեղափոխվում է Սեբաստիա քաղաքը՝ Արծրունիների մոտ⁵, իսկ Գրիգորյան Վկայասեր կաթողիկոսը (Գրիգոր Մաղիսադոսի որդի Վահրամը), որն օծվում է Մամեղավում՝ Աբրահիմ որդի Գագիկի պա-

լատում⁶, հետագայում ապաստան է գտնում Մուտուլասանում՝ Գուրգենի որդի Գագիկի մոտ։

Այս բոլորը վկայում են, որ այդ ժամանակ արդեն Գամիրը դիտվում էր որպես հայկական զխավոր կենտրոններից մեկը։

Հարկավոր է սակայն անդրադառնալ հայ պատմագրության մեջ տեղ գտած մի շարք տարակարծությունների քննությանը, որոնք ընդհանրապես վերաբերում են Արծրունիների, Բագրատունիների գաղթի թվականին, պատճառների, ինչպես նաև նրանց զբաղեցրած վայրերի և հարակից այլ հարցերին։

Հայ պատմագրության մեջ տիրապետող կարծիքն այն է, որ Սենեքերիմ Արծրունին սելջուկյան արշավանքներից վախենալով, իր որդու՝ Դավթի միջոցով Վասիլից խընդրում է Վասպուրականը փոխանակել Սեբաստիայի հետ։ Այդ թյուր կարծիքը այնքան էր տիրապետող դարձել, որ նույնիսկ Խրիմյան հայրիկը Սենեքերիմ Արծրունու սելջուկները Վարազա վանքի եկեղեցում մընալու ոչ արժանի համարելով, նրա աճյունը հանել տալով Թաղել է տալիս հասարակած զերեզմանում⁷։ Սակայն պատմական ղեկավարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 11-րդ դարի առաջին քառորդի սելջուկներին սելջուկների՝ Ատրպատականի Դելլիմ ցեղի և Միշին Ասիայից Թափանցող Թուրք և Թուրքմեն ցեղապետների սովորական ասպատակությունները, Վասպուրականը թողնելու աստիճան վտանգ չէին ներկայացնում։ Ինչ վերաբերում է Մատթեոս Ուռհայցու այն հավաստիացմանը, թե Սենեքերիմ Արծրունու որդին՝ Դավթիթը, Վասպուրականի փոխանակության համար մեծ նվերներով Կոստանդնուպոլիս է զնացել և արժանացել Վասիլի սիրալիր ընդունելությանը։ Հիմք կա ենթադրելու, որ դա նույնպես ճիշտ չէ, որովհետև, ըստ պատմական փաստերի, Վասիլը 1020-ական թվականներին ղեռես գտնվում էր Վրաստանում և պատերազմում էր վիրա-արխազական Թագավորության դեմ։ Նա ըուլլարների հետ հաշիվը մաքրելուց հետո միայն կարողացավ

⁵ Ա. Աղեխանյան, Պատմություն ակառավոր քաղաքի Սեբաստիա, Վենետիկ, 1911։

⁶ Վաղան Բաբերեքչյի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 132։

⁷ Հմմտ. Վաղան Բաբերեքչյի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 131, և Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, Մոսկվա, 1866, էջ 63։

⁸ Բանաստեղծ Կարապետ Մխաթի հաղորդմից։

գրադվել հայերի հարցով և 1017 թվից հետո սկսեց ձեռնամուխ լինել իր վաղեմի ծրագրի կենսագործմանը՝ ոչնչացնել հայ և վրաց պետական կազմակերպությունները։ Այդ կապակցությամբ է, որ կայսրը 1020 թ. Տրապիզոն է հրավիրում Սենեբերիմի որդի Դավթին։ Վասպուրականը Սեբաստիայի հետ փոխանակելու պայմանների մասին «բանակցելու» համար։

Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմ Արծրունին, հակառակ իր կամքի, թողնում է իր երկիրը։ Որպես ապացույց կարելի է հիշատակել թեկուզ այն փաստը, որ Սենեբերիմ Արծրունին իր կտակում հիշատակում է, որ իր մահից հետո իր մարմինը փոխադրեն Վանի ու Նշան Վարազա վանքեր։ Սենեբերիմ Արծրունու այդ բաղձանքը նույնիսկ իր արտահայտությունն է գտել Վասպուրականի ժողովրդական ստեղծագործության մեջ։

Կտակ թողի իմ որդվոց
Զիս մի թաղել օտար վայր.
Այլ ի ոտանց Վարազա
Որի ի սեր վառյալ կամ¹⁰։

Համենայն դեպս, բյուզանդական կայսրությունը ստանում է 72 բերդ, 8 քաղաք, 400 գյուղ և 115 վանք, դրանց փոխարեն տալով Սեբաստիան իր մերձակա երկու բաղադրանքով՝ Լարիսա և Ավարա կամ Ամարա։

Հայ պատմագրության մեջ նկատվող տարակարծությունը զաղթողների թվի ու Սենեբերիմի ստացած վայրերի մասին առաջ են դառնում մի բանի հանգամանքներից։ Այս միջնադարյան պատմագիրները զանազանություն չեն դրել Սենեբերիմի ստացած ժառանգական կալվածքների և, որպես Կապադովկիայի կուսակալ, նրա տրամադրության տակ զրված հողերի միջև, իսկ օտար պատմագիրներից ոմանք հիշատակել են և մեկը և մյուսը։ Օրինակ, շատերի համար անժանոթ է եղել Մուսաուսունում մի աշխատանքի՝ Գուրգենի որդի Գաղիկի զոյությունը, որի մասին խոսում է Ուսհայեցին, նա գրում է. «... և տէր—Գրիգորիսն եկեալ բնակեցաւ ի Մուսաուսուն առ Գաղիկ որդի

Գուրգենայ»¹⁰։ Միևնույն Մուսաուսունի վայրը և Գուրգենի որդի Գաղիկ աշխատանքի անունը անժանոթ է ինչպես Օրմանյանին, այնպես էլ ուրիշներին։ Այս մասին Օրմանյանը գրում է. «...բայց զծրախտաբար ոչ ցուցված տեղը ծանոթ է և ոչ Գաղիկ Գուրգենյան մը կճանչցվի, կաթուրիկոսին հովանավոր ըլլալու կարող»¹¹։ Եթե նկատի ունենանք Սենեբերիմի՝ Կապադովկիայի կուսակալ լինելու հանգամանքը, որ պարզապես հիշատակված է Կեդրենոսի մոտ, թե հույները Սենեբերիմին անվանում էին Պատրիկ և Զորավար Կապադովկիայի¹², ապա, հասկանալի կարող է դառնալ հարցը, բանի որ Սենեբերիմը որպես կուսակալ կարող էր իր իշխանության սահմաններում տեղավորել փոքր վասալներ, ինչպես իր եղբորորդիներին՝ Դերենիկին, Գաղիկին և Աշոտին։ Գուցե և այս պատճառով է, որ հայերը Սենեբերիմին «թագավոր» են անվանել, բանի որ նա իր իշխանության տակ զրված հողերում ունեցել է իրեն ենթակա վասալներ։

Իսկ ինչ վերաբերում է Գուրգենի որդի Գաղիկին, ապա այս վերջինս հայտնի է Վարդան պատմիչի հետևյալ հիշատակությունից. «Վասպուրականի թագավորն յազգին Սենեբերիմայ Գաղիկ՝ որդի Դերենիկ, սա շինեաց զԱթաթմար. ապա Դերենիկ՝ որդի նորա Աբուսահլ, և յետ նորա Շահնշահ՝ որդի նորա. և զկնի եղբայր նորա Գուրգեն, և ապա եղբայր նորա Սենեբերիմ, որ նեղեալ ի Պարսից՝ ետ զերկիր իւր ի Վասիլ և չուգաւ ի Սեբաստիա չորս որդովոր, որոց անուանք Դավթ, Աբուսահլ, Ատոմ և Կոստանդին, և եղբոր որդիք՝ Դերենիկ, Գաղիկ և Աշոտ—և առնու փոխան զՍեաստ և զԼարիս և յուրով Պոսստինս»¹³։

Վարդանի վերոհիշյալ հիշատակությունից հաստատվում է, որ Գաղիկը եղել է Սենեբերիմի եղբոր՝ Գուրգենի որդին, և հետևվաբար, որպես ավատ ստացել է Մուսա-

¹⁰ Մ. Ուսհայեցի, Ժամանակագրություն, ս. Վաշաթապատ, 1898, էջ 206։

¹¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա. հատ., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1288։

¹² Theophanis continuatus, cedrenus, corpus scriptorum Historiae Buzantinae, Bonnae, 1838, էջ 464։

¹³ Վարդան Բարձրբեղդի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 124—125։

¹⁴ Բանաստեղծ Կարապետ Սիտայի հաղորդումից։

ուսումը, որի մոտ 1070-ական թվականներին ապաստանում է Գրիգորիս Վկայասեր կաթողիկոսը: Մուսաուսումը գտնվում է այնպիսի մի վայրում¹⁴, որի շրջակայքում մինչև 18-րդ դարի վերջերը դեռևս կային բազմաթիվ հայ գյուղեր, ինչպես Կոմյուրբեն (Գամիրբեն), հնձորի և այլն (այս վերջինը գտնվում է Մուսաուսումից 6 կմ հեռու):

Համաձայն պատմական տվյալների, ենթադրվում է, որ Սենեբերիմի եղբորորդիներից Դերենիկը և Աշոտը, որպես ալատ, պետք է ստացած լինեն Սերաստիայից զեպի հարավ-արևելք գտնվող ջրաբրի հողերը, որտեղ կառուցում են Մարընտունիկ, Արարիկի և Աշոտի ալանները, իսկ հետագայում Անիից, Կարսից եկած գաղթականությունը կառուցում է բազմաթիվ հայ գյուղեր՝ Արեղանոց, Ազրակ, Բազմաշեն, Ապրանք, Փշատի, Ուտնի, Ավերակ, Միջին գյուղ, Պարտիզակ, Արտոն, Հեղետար, Խասկալ, Մեծ և Փոքր Վարդենիք, Փետրական, հնձոր, Սերիկի, Տանձիկ, Կծու, Գրենիկ, Վանկուկ, Գանսար, Պարաձոր, Հացտեսի, Աշոտկա, Բակեր, Զար, Գլակ և այլն:

Ինչպես հիշյալ գյուղերի, նույնպես և Աշոտի մեծ ալանի անունները ստուգաբանության հարկ չեն դրում: Ինչ վերաբերում է Աշոտի և Աշոտկա գյուղերին, ապա շատ հավանական է, որ դրանք կառուցված լինեն հենց Սենեբերիմի եղբոր որդի Աշոտի կողմից և կամ նրա հիշատակին, իսկ Բինկյանի մոտ Ջենեբեր գյուղը՝ Սենեբերիմ արքայի անվամբ: Մարընտունիկը թերևս աղավաղված մի ձևն է մայր-քնտանիքին կամ մայր-քնդ-տանին, որ նշանակում է Վասպուրականի կողմից եկած իշխանական տոհմի մարդկանց բնակավայր: Հետագայում Մարնտունիկը Անիից, Կարսից և այլ տեղերից եկած գաղթականություններից մեծանալով հասնում է մինչև «Քարանձավ» զղեանին՝ Ակն կոչեցնելով, որի հետևանքով Մարընտունիկը անվանվում է Ակն կամ քուրմեհեհ: Եկին: Այս մասին կան որոշ փաստաթղթեր՝ դրված օսմանյան թագավորների կողմից, որտեղ Ակնի վայրը հի-

շատակվում է Մարընտունիկ Գազար անվան տակ: Այս բոլորը հաստատում է, որ Արծրունիների իշխանական տոհմի մի շահավիղը հաստատվել է այդ վայրերում¹⁵:

Ինչպես ասվեց, Սենեբերիմի հետ գաղթող մարդկանք թվի մասին ևս կան տարբեր կարծիքներ. այսպես, օրինակ՝ Վասպուրականից գաղթողների թիվը ոմանք բարձրացնում են մինչև 400 հազարի: Մենք եկատի ունենալով Վասպուրականի բնակչության թիվը և հայերի ձեռքին մնացած վանքերի թիվը, ճիշտ ենք համարում Թովմա Արծրունու տված տեղեկությունները, թե «Սենեբերիմի թուին հայկազնեան տոմարին նշ (1021 թ.), և դեմ եղեալ զնացիս յաշխարհն Յունաց ԺԴՈ (14,000) արամբը, թող զկանայս և մանկտիս»¹⁶, այսինքն՝ չհաշված կանանց և երեխաներին, այլ մարդիկ միայն ըստ Արծրունու կազմել են 14,000 հոգի, ուստի կանանց և երեխաներին միասին հաշված, Վասպուրականից շուրջ 40 հազար հոգի են գաղթել և հաստատվել Սերաստիայի գավառը:

Ինչպես հայտնի է, բյուզանդական կայսրը Կոստանդին Մոնոմախին 1044 թ. հաջողվում է Գաղիկ թագավորին խաբուրելով հրավիրել Կ. Պոլիս և զրավել Անիի, որից հետո Անիի փոխարեն Գաղիկին տրվում են հողեր Կապադոկիայում, Խարիսանեսում, Լիկանդոսում, Կալոնպաղատում և Բիզուտում¹⁷: Թեև չի կարելի միայն այսքանով թեկուզ և որոշ գաղափար կազմել այդ վայրերի ճշգրիտ տեղագրության մասին, բայց միջնադարյան հայ պատմագրերի տվյալներից ելնելով, կարելի է հաստատապես ասել, որ դրանց գլխավոր մասը զբաղեցնում էր Արգեսո լեռից զեպի Զամանթի գետի շրջանը:

Հայ պատմագրության մեջ Բիզուի վայրի մասին բազմաթիվ կարծիքներ կան՝ թերևս և դեմ: Չնայած այն բանին, որ 11-րդ դարում Բիզուի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան, բայց որպես թագաբնա վայրը մինչև այժմ չի որոշված: Հայտնի է

¹⁵ Հմմտ. Յ. Կ. Ճանիկյան, Հնութիւնք Ակնաց, Թիֆլիս, 1895, էջ 14, և Ա. Փնշյան, Ակն և ակնցիք, հատոր Ա, Պուրբեշ, 1940, էջ 12—13:

¹⁶ Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:

¹⁷ Schlumberger, L'Épopée Byzantine, Tome III, Paris, էջ 489:

¹⁴ Մուսաուսումը այժմ թուրքմենական մի փոքր գյուղ է և գտնվում է Կեմերիկից 13 կմ հեռավորության վրա զեպի Բունարբաշի (Ազիզի) տանող ճանապարհին:

միայն, որ Բիզուսն իր մերձակա Կալոն-պաղատող ղայակով նշել է Գազիկի գլխավոր ուստանը: Հայ և օտար պատմագիրները Բիզուսի վայրը գնում են Տավրոսյան լեռների մեջ, Կեսարիայի արևելյան կողմը, Մամնեղավ կամ այժմյան Զամանկան ենթ համարում այդ ենթադրությունը, որովհետև Գամիբրի այդ շրջանում կան 60—70, մեծ մասամբ, հայաբնակ գյուղեր, որ կոչվում են Բոզուկի գյուղեր: Ըստ Տ. Պալլասի, Բիզուսն, նախ՝ Էղն է Բիզուկ և ապա, ժողովրդական լեզվի մեջ աղավաղվելով, դարձել է Բոզուկ¹⁸: Այդ շրջանում է գտնվում նաև Թոմարզա հայկական գյուղը, որը թուրքական կառավարության մոտ արձանագրված է Կյոստերե Նահիյեի¹⁹ հին անունով՝ այսինքն Կիզիստ-րա: Այսպիսով, հայտնի է դառնում Գազիկի գլխավոր կենտրոնի վայրը:

Կարսի իշխան Աբրահիմ որդի Գազիկը նույնպես 1064 թվականին ստիպված է լինում իր փոքրիկ թագավորության հողերը թողնել բյուզանդական կայսրության և դրանց փոխարեն ստանալ Մամնեղավը (Զամանկը): Այսպիսով, 40 տարիների երկաբատե պայքարից հետո միայն Վասիլ 2-րդի հաջորդներին հաջողվում է ջլատել հայերի դիմադրական ուժը և իրագործել բյուզանդական կայսրության Հուստինիանոսյան վաղեմի ծրագիրը:

Կարսի թագավոր Գազիկի ստացած հողերի մասին ևս, միջնադարյան հեղինակների մոտ կան տարակարծություններ: Օրինակ՝ Մ. Ուռհանյեցին գրում է. «Թողեալ Գազիկ զԿարս և դնաց ի Հոռոմս և թագաւորն Տուկիծ տալոյ նմա զՄամնեղաւ. և անդ եկեալ Գազիկ ազատօք իւրովը և թողեալ զոռոմն հայրենեաց իւրոց»²⁰:

Միևտառ սրա վրա ավելացնում է Կեսարիան և խալատանները²¹ (Կյուրուներ), իսկ Վարդանը 100 գյուղ ավելացնելով, հիշատակում է նաև 4 քաղաքների անուններ՝ Մամնեղավ, Լարիսա, Ամասիա և Կոմանա²²:

¹⁸ Տ. Պալլաս, Հայ վանքայր, էջ 125—126:

¹⁹ Հակոբ Արզումանյան, էվերեկի պատմություն, Ա. գիրք, Կահիրե, 1935, էջ 24:

²⁰ Մ. Ուռհանյեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 151:

²¹ Մկրտաչայ Սպարապետի Պատմություն, Մոսկվա, 1856, 762—63:

²² Վաղան Բաբերեղյացի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 136—137:

Այստեղ Ամասիայի հիշատակումը Վարդանի պատմության ընթրքինակության մի ախալ կարելի է համարել: Նկատի ունենալով Մամնեղավից մինչև Ամասիայի մեջ ընկած տարածության ընդարձակությունը, անհավանական է, որ բյուզանդական կայսրությունը Ամասիայի նման սահմանազխից հեռու և մեծամասնությամբ հույն բնակչություն ունեցող մի քաղաք թողներ Գազիկ թագավորին: Երկրորդ, Անի քաղաքը սելջուկների կողմից զրավվելուց հետո, Կարսը գտնվում էր նրանց հարձակման սպառնալիքի տակ, որի պատճառով թագավորը հարկադրված թողնում է իր թագավորությունը, հետևաբար և նրա կողմից բնակավայրի ընտրության ինչդր չէր կարող լինել: Երրորդ՝ պատմականորեն ճիշտ է նաև, որ Փոքր Ասիայում գոյություն է ունեցել երկու Կոմանա, մեկը՝ Կոմանա Պոնտոսի (այժմյան Թագաթի մոտ Կյումենեկ կոչված գյուղի մոտ), մյուսը՝ Կոմանա Կապադովկիայի, որի ավերակները գտնվում են Հաճընի և Կոկիսոնի (Գյուր-սու) միջև, հենց Շարդերե (Սարդերե) կոչված վայրում: Եթե ընդունենք, որ Վարդանի հիշատակած Կոմանան, Կապադովկիայի Կոմանան է, ինչ որ շատ հավանական է, այն ժամանակ չորս քաղաքներից երեքը՝ Մամնեղավ, Լարիսա (Վերե Շեհր), Կոմանա ամփոփվում են Ուլու-յալ-յալայի միևնույն շրջանակի մեջ: Իսկ Ամասիայի հիշատակությունը, ինչպես ճիշտ ենթադրում է Արշակ Ալույաշյանը, պիտի լինի Ամարայի կամ Ավարայի սխուր ընթերցումից: Ամարան, ինչպես հայտնի է, գոյություն է ունեցել Գամիբրում, քանի որ հիշատակվում է Թեոֆանեսի ժամանակագրության Շարունակողի մոտ, որպես պավլիկյանների կառուցած քաղաքներից մեկը²³:

Այսպես, Վասպուրականի, Անիի և Կարսի հայ իշխաններին թույլատրվում է հաստատվել Անտիոքիայի երկրի այն հողերում, որոնք արար էմիրների կողմից ենթակա էին մշտական հարձակման:

Գամիբրը 11-րդ դարում գրեթե ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով. այնպես որ 1097 թ., երբ խաչակիրները Փոքր Ասիայի Հերակլե (այժմյան Էրեյի) քաղաքից անցնում են Կեսարիայի շրջանները, տեսնում են, որ այդ վայրերի բնակչությունը

²³ Théophanés Continuatus, Corpus scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1838, էջ 166:

մեծ մասամբ հայեր են, որի պատճառով այդ երկրներ նրանք անվանում են Hermoniorum terra («Հերմոնիորում տերրա»), այսինքն՝ հայկական երկիր²⁴։

Բյուզանդական կայսրությանը թեև հաջողվում է նենգություններ Զալաթում մասամբ դատարկել հայերից, բայց նրան չի հաջողվում հատկապես 11-րդ դարում Գամիրը տեղափոխված հայերին ամբողջությամբ հունադավան դարձնել։ Եվ շնայած հույն մետրոպոլիտը խղճի ազատության դեմ դանազան արգելքներ է հարուցում (հայ եկեղեցիներում արգելում է զանգահարությունը, հայկական ծիսակատարությունը), սակայն նրան այնպես էլ չի հաջողվում Սևրաստիայում և Լարիսայում հաստատված (985 թ.) հայ եպիսկոպոսությունները ջնջել։ Պետք չէ մոռանալ, որ վաղ միջնադարում տասնյակ հազարավոր հայեր Փոքր Ասիայում բյուզանդացիների կողմից այդ նույն բաղաբաղանդության հետևանքով կորցնելով իրենց ազգային հատկանիշները, ձուլվել են հույներին հետ։ Այս մասին են վկայում Ակնա շրջակայքում հռոմ-հայերի (հունադավան) այն 6 գյուղերը՝ Վան, Ջորակ, Շրդու, Մուշեղկա, Հողուս և Մամաս²⁵, որոնք հայ ժողովրդի հետ վաղուց խղճ էին իրենց ազգային կապերը։

Բյուզանդական կայսրությունը, եթե հանձնին հունադավան հայերի իր համար փնտրում էր հյուս կամակատարներ, ապա հույն եկեղեցին նոր ծխերով իր եկամտի աղբյուրներն էր ավելացնում. իսկ հույն կալվածատերերը հողի — պրոնիաներին կապված ճորտերի՝ պարիկոսների թիվն էին բազմապատկում։

Գամիրի հայերը հակառակ բազմապիսի հպաժանքներին ու սպառնալիքներին, 1080 թվին Ռուբենի զխալոթությունը կարողանում են հույներից զրավել Գամիրի սահմանում՝ Լեոնային Կիլիկիայում գտնվող Վահկա բերդը և հիմք դնել մի ինքնավար մարզի։ Այսպիսով, բյուզանդացիների հաշիվները սխալ են դուրս գալիս։ Մինչդեռ նրանք հայերին Գամիրը փոխադրելով ցանկանում էին արարների դեմ օգտագործել

իբրև պատվար, հայերը Կիլիկյան իշխանության հիմքն են դնում այնպիսի մի վայրում, որտեղից պետք է անցնեին բոլոր առևտրական քարավանները, որով, անշուշտ, վնասում էին նաև բյուզանդական կայսրության տնտեսական շահերը։ Այսպիսով, Գամիրը 11-րդ դարում դարձել էր հայկական այն զխալոթ կենտրոնը, որտեղ խմորվեցին Կիլիկիայի հայկական իշխանության առաջին սաղմերը։

Բ. ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻՐ

(Տեղագրություն և վիճակագրություն)

Գամիրը հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից, համարյա ամբողջությամբ, շրջապատված է Զալիս գետի (Գըղըլ ըրմաղ) հովիտով։ Արևելքից որպես սահման ունի վերին Եփրատը, մինչև հին Մալաթիա քաղաքի հյուսիսային կողմը, Ակն ու Արարիկի շրջանում, հարավից՝ Բոհնա-սու (Մեկաս գետ), Դարենտայի և Կյուրիկի գավառակները, իսկ արևմուտքից՝ Պողադլանց մինչև Արգեստի (էրճիաս լեռ) շրջանները։ Հետևաբար այս եռանկյունաձև երկրամասը իր մեջ ընդգրկում է Սեբաստիա գավառի (Սվաղ) ինը գավառակներից՝ յոթը, իսկ ընդհանուր համագրից Ակն և Արարիկի քաղաքները իրենց շրջակայքով, ինչպես նաև Կեսարիա գավառակի հյուսիս-արևելյան ու հարավ-արևելյան շրջանները։

Գամիրի զխալոթ քաղաքներն են՝ Սեբաստիան, Կեսարիան, Կյուրիկը, Արարիկը, Ակնը, իսկ հայաշատ գյուղաքաղաքներից Կեմերիկը (Գամրակ), Տիլիկը և Դարենտն։

Սեբաստիան, որն այժմ կոչվում է Սվաղ, կառուցված է Զալիսի աջ ափին, դրանից կես ժամվա ճանապարհ հեռու, մի ընդարձակ հովտի մեջ։ Քաղաքը հին ժամանակներում կոչվել է Կարիբա, այն բերդի անունով, որ գոյություն ուներ Պոնտոսի թագավորության ժամանակ։ Պոմպեոսը այն անվանեց Դիոդոլիս, այսինքն՝ Յուլիոսը սատոն քաղաք, ի պատիվ այդ վայրում հռոմեական զորքերի կողմից Միհրդատի դեմ տարած հաղթանակի։ Սակայն, Պոնտոսի թագուհին՝ Պիթոգարիսը, որը բնակվում էր Կարիբայում, այն վերանվանեց

²⁴ J. Laurent, Byzance et les turcs, Paris, էջ 71 և Etienne de Blois, Lettres, 2. Hep. 150.

²⁵ Ա. Փելյան, Ակն և ակնցիք, Է. Ա., Պոլսի, 1940, էջ 10։

Սերաստ (հունարեն Սերաստոս) ի պատիվ Օդոստոս կայսեր: Հայերենում Սերաստի «ը»-ն «վ»-ի տառադարձությամբ, եղել է Սևաստ: Հետագայում Սևաստ անունը թուրքերենում աղավաղվելով, դառնում է Սվազ կամ Սիվազ:

Սերաստիա քաղաքը մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը (1914—1918 թթ) թեև որոշ փոփոխություն էր կրել, բայց հիմնականում իր հին տեսքը չէր փոխել: Գ. Սրվանձտյանցը, խոսելով Սերաստիայի 19-րդ դարի 70-ական թվականների դրությամբ մի տեսք ունի, շինված է մի հովտի մեջ, անծառ և անալդի: Քաղաքի փողոցները քարահատակ չունեն, շուկաները և խաները տեղ են շինված, ամբողջովին կապակերտ, թեպետ ներքուստ բավական շեշտոհմով: Քաղաքը թեև չբնակավայր է, ինչպես առուներով, նույնպես և աղբյուրներով (համարյա տուն չկա, որ իր բակում աղբյուր չունենա), սակայն տեղ-տեղ լճացած ու նեխած ջրերի և աղբերի ապակալության հետևանքով, փողոցները ժանտահոտություն են բուրում:

Ինչ վերաբերում է Սերաստիա քաղաքի բնակչության, հատկապես հայ ազգաբնակչության թվին, դարերի ընթացքում այն մեծ փոփոխությունների է ենթարկվել: Այսպես, օրինակ, 11-րդ դարի առաջին քառորդին Վասպուրականից Արծրունիների գաղթից հետո քաղաքի բնակչության տիրող մեծամասնությունը կազմում են հայերը: Հետագայում, 15-րդ դարի սկզբին, լենկթեմուրի ջարդերի հետևանքով, հատկապես Սերաստիայում, հայերի թիվը զգալիորեն նվազում է, այնպես որ մինչև 19-րդ դարի կեսերը Սերաստիա քաղաքի ամբողջ բնակչությունը հաշվվում էր 16 հազար: 19-րդ դարի վերջերին, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, երբ սկսվում է գյուղական բնակչության հոսքը դեպի քաղաք, Սերաստիա քաղաքի բնակչության ընդհանուր թիվը, արդեն համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, հասնում է մոտ 60 հազարի, որի կեսից ավելին կազմում էր հայ ազգաբնակչությունը: Այսպիսով, Սերաստիան հանդի-

սանում էր Գամիթթի հայաշատ քաղաքներից առաջինը:

Հայերը բնակվում էին քաղաքի հետևյալ թաղերում (որոնց մի մասը թրքախառն էր, իսկ մեծ մասը զուտ հայկական). Կյուլյուկ Պենկիլեր կամ Աղ-Տեկիլեր (Սպիտակ ջրաղաց) թաղ, Պյունյուկ Պենկիլեր կամ Պալազ-Սոգազ, Պեզիրձյուն արտ, Հոդդար և Նրա աղբի Արտի նոր թաղեր, Փաշա պարտեզ, Պարուլյի արտ, Քոսե-դերե, Տավրան-Պահիր, Հասըպենի (մագորներ) թաղ, Պենկեզ-սոխախ, Պենճենց թաղ, Բանտի ետեի թաղ, Գայսերի դուռ, Աճե մահլե, Զավալ-Փաշա, Սրբ. Սարգիսի ժամուն թաղեր, Քարոտ-սոխախ, Մառուկ-աղբյուր, Սրբ. Փրկչա թաղ, Կանլը-պախե, Հասանլը, Բայրենենց թաղ և Հին փաշի բաղնիք թաղեր, Մայր եկեղեցու թաղ, Խենտակ-Քենար, Ղուրշունլու Բաղնիք և Ծիվան, Մակե թաղեր, Հայ-թաղ, Դարբնոցի ետևը, Սարբեղիս, Պալտեր-Բազար, Սև հողեր:

Վերահիշյալ 33 թաղերում հայերի թիվը կազմում էր 5800 տնտեսություն, մոտ 36 հազար անձով, որոնք 1915 թ. արևմտահայերի տարագրության ընթացքում (հունիս 22 մինչև հուլիս 5) թուրք կառավարության կողմից տեղահանվեցին դեպի Դեր-Զորի (Սիրիա) անապատները: Նրանց մեծագույն մասը տարագրության ճանապարհին ջարդերից, սովից, համաճարակներից մահացավ: 1946 թ. Սերաստիա քաղաքում մնացել էր 250 տուն՝ 1250 անձով, իսկ վերջերս՝ 150 բնտանիք միայն:

Գամիթթի երկրորդ հայաշատ քաղաքն էր Կեսարիան (այժմյան Կայսերի կամ Ղայսերի): Արդի քաղաքը կառուցված է քարքարոտ մի դաշտավայրում: Ընթացություն կա, որ դա վաղ անցյալում եղել է ցամաքած մի լճի տեղ²: Այդ հարթավայրը անմիջականորեն գտնվում է Արգեսոս (Իրճիսոս) լեռան ստորոտում, ծովի մակերեսից մոտ 1100 մետր բարձրության վրա:

² Տե՛ս Կ. Գաթիկյան, Նշեմանագրություն, Պոսթոն, 1924:

³ «Անատոլիի հայությունը», «Հայաստանի կուլտուր», Նյու-Յորք, 1946, էջ 201:

⁴ Տե՛ս զոգո. Խանդավորի հողվածաշարքը՝ «Ուղևորություն մեր դեպի Բուրբուս», «Հայաստանի կուլտուր», Նյու-Յորք, 1956, № 3—8:

⁵ Ա. Ալադյանյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, Կահիրե, 1937, 1 հատոր, էջ 669:

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Բորոս աղբար, մասն Ա., Կ. Պոլս, 1879, էջ 137, 161, 171:

Արդեոս լեռան շրջանը հնագույն ժամանակներում կոչվել է Բուրուշանգա⁶, որտեղ, բայց հնագիտական տվյալների, դեռևս 3-րդ հազարամյակի կեսերից գոյություն է ունեցել ասորեստանյան առևտրական մի գաղութ⁷։ Հավանաբար այդ հնամենի առևտրական գաղութի վայրում, ըստ ավանդության, Արամի կողմից կառուցվել է հին Մաժարը։ Այնուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ Մաժար քաղաքը Արդեոս լեռան ավազանում է եղել, բան արդի Կեսարիան։ Արդի քաղաքը գտնվում է Արդեոս լեռան հյուսիսային կողմում, երկու կիլոմետր հեռավորության վրա, որը կառուցվել է հռոմեացի Տիրերիոս կայսեր կողմից և ի պատիվ Օգոստոս կայսեր, անվանվել է Կեսարիա։

Կեսարիան ենթակա է Արդեոսի ստորոտի հարթավայրի բոլոր անպատեհություններին, չստանալով այդ հարթավայրի առավելություններից որևէ զգալի օգուտ։ Օրինակ՝ քաղաքը ջրերի հոսքավայր չունենալով հետևանքով, հյուսիս-արևմտյան կողմում կազմվել են մի շարք ճահճներ ու լճակներ։ Այդ իսկ պատճառով, տեղի կլիման վատառողջ է։ Մյուս կողմից, Արդեոսը դաշտավայրից 3000 մետր իր բարձրությամբ և իր հսկա դանդաղածով փակելով բամբակների հոսանքը, ամառը միաժամանակ տենդային շոգի պատճառ է դառնում, իսկ ձմեռը՝ խոնավություն։

Բնակչության մեծ մասը ամառը բարձրանում է շրջակա այգիներն ու գյուղերը⁸։

Ինչպես վերևում ասվեց, Կեսարիան եղել է հայերի կազմավորման առաջին կենտրոններից մեկը, որտեղ դեռևս հին ժամանակներից սկսել են հայերին խոսել. «Արամ... հրաման տալ ընկալազ արխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն զկղիմայն զայն պոտին Արմինիան, որ Թարգմանի Առաջին Հայք»⁹։

Այսպես, ուրեմն, հայ ժողովրդի կազ-

մավորման դեռ առաջին շրջանում Կեսարիայում գոյացել է հայ ազգաբնակչություն, բայց վաղ միջնադարում, հատկապես քրիստոնեությունից առաջին դարերին, այն ձուլվել է հույների հետ։ Մեր օրերի Կեսարիայի հայ ազգաբնակչությունը հիմնականում կազմվել է Վասպուրականից, Անիից, Կարսից, ինչպես նաև Մանազկերտում հույների պարտությունից հետո, Բարձր Հայքից գաղթած հայերով։ Դեռևս մինչև 13-րդ դարի վերջերը, հայ ազգաբնակչության աչքի ընկնող դիրքի և հոծության մասին խոսում է նաև Մարկո Պոլոն։ Հայերի թիվը, այնուամենայնիվ, Կեսարիայում և նրա զավատում իր նորմալ ձևով չի աճում։ Կեսարիայից որոշ թվով հայեր, հետագայում գաղթում են Կիրիկիայի առևտրական կենտրոնները, իսկ Կ. Պոլիսը Թուրքերի կողմից գրավվելուց (1453 թ.) հետո՝ Կ. Պոլիս։ Մյուս կողմից, կենդիվորի և ապա ջալալիների ասպատակությունների ժամանակ շարժերի և բռնի խլամաղույների հետևանքով, հայերի թիվը Կեսարիայում թեև զգալիորեն նվազում է, սակայն 15-րդ դարի Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ Համազասից գերավարված արհեստավորներով նորից համարվում է։ 18-րդ դարի (1730—1731) 30-ական թվականներին Օսմանյան պետության կողմից երբ հայկական որոշ գավառներ խլվում են պարսիկների ձեռքից, շատ հայ մեծատուններ Կեսարիա են գաղթում և զարկ են տալիս այս վերջինի առևտրին։ Ուստի, ինչպես շատ իրավագիտերն ասված է, 19-րդ դարի արեևլյան շուկաներում կեսարահայերը 17-րդ դարի ջուղայեցիների տեղն են բռնում։

Կեսարիայում հայերի ամբողջ թիվը մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը 15—17-հազարից չէր անցնում, որոնք ընդհանրապես բնակվում էին քաղաքի հետևյալ թաղերում. 1. Քիլի Գարո, 2. Կյուրճյու, 3. Էմիր Սուլթան, 4. Սարգ, 5. Հասինլի, 6. Շուտուրյան, 7. Պյուլուկ Օտունու, 8. Օտունու Կարապետ, 9. Ֆերընճը, 10. Սոյաճը, 11. Բահչե, 12. Քոչկուբան, 13. Սիւ-ալուր, 14. Հասան Ֆալը, 15. Թոթոգթա, 16. Սընըճը, 17. Խարպութ, 18. Ֆարսախ, 19. Չագալը, 20. Գարա-Կալի, 21. Թավուզու, 22. Թավուզու Բեկիսի,

⁶ L. delaPorte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 30.

⁷ Dr. G. Contenau, Civilisation des Hittites et Mitannites, Paris, 1934, էջ 15—20.

⁸ Տե՛ս Ա. Ապոլյանց, Պատմություն հայ Կեսարի, Կարթ, 1937, հ. I, էջ 673.

⁹ Մ. Խալեկցի, Պատմություն հայոց, 1913, էջ 50.

23. Քեքլիկ, 24. Տառեր, 25. Տառեր-Խար-պուր:

Կեսարիան ընդամենը ուներ 114 թաղ, 12 հազար քարաշեն տներով, առանց տնա-մերձ պարտեզի, իրենց երկհարկանի շինու-թյուններով և խիտ դասավորությամբ¹⁰: Բնակչությունը կազմում էր մոտ 50 հազար, որից 17 հազարը՝ հայեր (15 հազարը հայ լուսավորչական, մնացածը կաթոլիկ և բողոքական), հույները՝ մոտ 2500¹¹, մնացածը թուրքեր էին: Իսկ Վիտալ Կինեի համա-ձայն, Կեսարիայի բնակչությունը բաղկա-ցած էր 71 հազար անձից, որից 11 հազա-րը՝ հայեր, 14,400՝ հույներ, իսկ մնացածը՝ մահմեդականներ էին:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի ժամանակ, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի գավառների, նույնպես և Կեսարիայի հայե-րը տարագրվելով Սիրիայի անապատները՝ չարզվեցին: Այժմ Կեսարիայում մնացել է ընդամենը 450 տուն հայ, բաղկացած 2250 շնչից¹²:

Գամիրթի հայաշատ քաղաքներից եր-րորդը՝ Կյուրունը կառուցված է հյուսիսից—հարավ երկարաձգված մի ծառախիտ հով-տում՝ Քոհմա-տու (Մելաս գետ) թափվող գետակների ափերին: Կյուրուն անունը են-թադրվում է առաջացած լինի թուրքերեն «Քյուրուն» բառից, որը նշանակում է ավա-ղան: 15-րդ դարի թուրքերեն հիշատակու-թյունների մեջ Կյուրին քաղաքը «Էն-ոնյու» է կոչվում, այսինքն՝ «Քարանձավի առաջ»: Թուրքերը Կյուրինը «Էն-ոնյու» են կոչել հավանաբար նրա համար, որ քաղաքը կա-ռուցվել է քարայրների առաջ: Անցյալում այդ քարայրները կյուրինցիներին ծառայե-լով որպես բնակարան, նրանց կողմից էլ կոչվել է Կուռնատուն (Կյուրինի տուն): Կարծիք կա նաև այն մասին, որ Վասպու-րականի հայերի կողմից Կորյուն-ի անվամբ կառուցված քաղաքը հետագայում հնչյու-նական այլափոխությամբ դարձել է Կյու-րին: Բայց այս բոլորը մեր կարծիքով, տարակուսելի է, քանի որ այս մասին դրա-վոր տվյալներ չկան: Մենք հակամետ ենք

ընդունելու որոշ գիտնականների այն կար-ծիքը, թե Կյուրունը պտղոմեոսյան շրջանի Կորաննայի աղավաղված ձևն է¹³: Քաղաքն ուներ հետևյալ գլխավոր թաղերը. Շուղուլ, Օրեն կամ Էրան, Տարեր, Սմկընա, Չերչի-Կոր, Խոնավ բլուր (յաշ թեփե), Աշուր (ար-դյոք չի հիշեցնում Ասուրը), Սև-բլուր (Գա-րա թեփե) Ֆերման Մահլե, Սաղ, Քեթեն-շալըր, Խաս-բաղ, Չախ-ձոր (ըստ ոմանց՝ չաղացքի ձոր): Այդ թաղերը կառուցված են իրարից 5-ից մինչև 20 բուլե հեռավորու-թյան վրա, որի պատճառով քաղաքի մեկ ծայրից մյուսը, այսինքն՝ Շուղուլի ծովից մինչև Չախձորի Ակը տևում է մոտ երկուս և կես ժամ: Գլխավորապես հայերը ապրում էին հետևյալ թաղերում՝ Չախ-ձոր՝ կամ Չախ-ձոր՝ 400 տուն, Սև-բլուր (Գարա-թե-փե)՝ 300 տուն, Խաս-Բաղ՝ 200, Շուղուլ՝ 200, Որեն կամ Էրան՝ 250, Սմկընա՝ 28, Չերչիկոր և Խոնավ Բլուր (Յաշ-Թեփե) եր-կուսը միասին՝ 40 տուն¹⁴: Թուրքերը գլխա-վորապես բնակվում էին Տարեր և Աշուր թաղերում: Կային նաև հայերի հետ խառն թաղեր:

Քաներորդ դարի սկզբին Կյուրինի ընդ-հանուր բնակչության թիվը հաշվվում էր ե-րեք հազար տուն, որի երկու հազարը հայ: Սակայն մենք ենթադրում ենք, որ դա շա-փազանցված է: Նախ որ հայ բնակչության տների թիվը, ըստ տեղի առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրական տվյալների (Բնաշխարհիկ բառարանում), 1550-ից չէր անցնում: Երկրորդ, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Կյուրինի թաղերը ձորերով, բլուրներով, նույնիսկ գետերով անջատված լինելով, մեծ տարածություն են բռնում: Օրինակ, Սև բլուրը (Գարա-Թեփե) Աշուրից բաժանված է գետով, իսկ տները ի տարբերություն Կեսարիայի և Սերաս-տիայի շենքերի, իրարից բավականին առ-ջատ են. յուրաքանչյուր տուն կառուցված է առանձին, շրջապատված ընդարձակ պար-տեզներով, հետևաբար ենթադրվում է, որ տների թվական չափազանցությունը հետե-վանք է քաղաքի տեխնոլոգիայի մեծության:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի ընթացքում—հայերը տարագրվել և չարզվել

¹⁰ Տե՛ս Ե. Երկարյան, «Բիզանդիոն», Կ. Պո-լիս, № 2087:

¹¹ Հ. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Վե-նետիկ, 1903—1905:

¹² Անատոլի հայությունը, «Հայաստանի կոչ-նակ», 1946, սեպտեմբեր ամիս, էջ 901:

¹³ N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 41, 316:

¹⁴ Հ. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, տե՛ս Կյուրինը:

են, նրանց տները ավերվել: Այժմ Կյուրյունում հայեր բուրբուրվին չեն մնացել:

Արարիկիրը կառուցված է 11-րդ (1021 թ.) դարում, Վասպուրականի Արծրունյաց՝ Վասպուրականի գաղթականությանց կողմից (Արորական կամ Արարականեոս (Αραρακαν, Ararakenoj) կոչված մի հին վայրի մոտակայքում, Մալաթիայից 55 կիլոմետր դեպի հյուսիս՝ Եփրատի աջ ափին, դեռից 25 կիլոմետր հեռու: Այդ հին քաղաքը կոչվում է Անդի-քաղաք, որը հետագայում կառուցված Արարիկիրի մի արվարձանն է կազմում, որտեղ բնակվում են թուրքեր:

Արարիկիր անվան ծագումը տեղացիները բացատրում են ավանի մեջուղից հոսող գետակի՝ Ժամու-լայի եղրին կառուցված լինելու հանգամանքով՝ Առու-ափ-կերտ (այսինքն՝ առվի ափին կառուցված): Մ. Նաթանյանը այդ անվան առաջացումը բացատրում է այլ կերպ՝ «արք և կեր»: Այս երկու բացատրությունն էլ բռնադրոսիկ են և հիմնավորված չեն: Մեր կարծիքով, դա մի հին հռոմեական քրդաբաղադրի՝ Արար-րականայի անվան աղավաղված ձևն է, որտեղ այդ անունով դրամ է կտրվել հռոմեացիների կողմից¹⁵:

Արարիկիրը Անտիտավրոսի ստորոտում, մի բլուրի լանջին, գեղեցիկ և բարձր դիրք ունի: Տները քարակալում են, կառուցված ամֆիթատրոնաձև և դասավորված սանդխանման կարգ-կարգ, պարտեզներով շրջապատված: Տների հատակները մեծ մասամբ սրբատաշ քարերով սալահատակված կամ տախտակամած էին: Տների համար սովորական էին տափարակ տանիքները, որոնց վրա զարբեկ կամ կապտո ճաղ կոչված կավահողը լցնելով, լող քարով պնդացնում էին, միանգամայն ապահովելով կաթիլթից ու խոնավությունից:

Արարիկիրն ունեւ հետևյալ թաղերը՝ Եահրող կամ Սըրակավուր, Սուփ Գիւկերք (սուրբ Գևորգ), Սուփ Նշան, Ժամու կամ Պզտի շարշուի թաղ, Զարսուի թաղ, Գազանճըլար, Բասմաճըլար, Պերենկե, Գարակող, Քեշիշ-լերի թաղ, Բոշի թաղ, Խոշա Ալի, Ալմասեք-

յանց, Եկավենց, Տերպետերենց թաղ: Իսկ լուսկա արվարձան ունեւ Զեճանակ, Ամպըր-էա, Ուլու-Բուլար (Մեծ աղբյուր) և Անդի քաղաք ավանները:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին Արարիկիրի ընդհանուր բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 20 հազարի, որի կեսը հայեր էին, այժմ մնացել են 150 տուն, մոտ 600 շնչով¹⁶:

Ակնը կամ Էգինը կառուցված է 11-րդ դարի 20-ական թվականներին, Վասպուրականի գաղթականների կողմից: Սակայն կանալ աշակերտի ավանդություն, որ Ակնի արվարձաններից Ապուշեյը կառուցվել է Վասպուրականի, իսկ Ակնը՝ Անիի հայերի կողմից: Ակնը դժվարամատչելի, բայց գեղատեսիլ մի բարձունքի վրա է, Արարիկիրից 35 կիլոմետր դեպի հյուսիս, իսկ Տիլրիկից՝ 12: Քաղաքի ճիշտ ստորոտից անցնում է Եփրատը, արևելյան և արևմտյան կողմերում կան շափազանց նեղ և դժվարակիր կապաններ, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերում լեռները համարյա բացարձակ անանցանելի են: Այդպիսի վայրում բնակավայր հիմնելը, այդ ժամանակաշրջանի համար պաշտպանության տեսակետից անշուշտ մեծ նշանակություն պետք է ունենար:

Ակնի շրջակայքը նախկինում կոչվել է Մարնտունիկ: Այդ մասին օսմանյան հին փաստաթղթերում կա հիշատակություն: Մարնտունիկը, հետագայում Անիից, Կարսից եկած գաղթականներով մեծանալով, հասնում է մինչև Ակն կոչվող Քարանձավ զրդյակը: Այդ պատճառով այն վերանվանվում է Ակն¹⁷, որը աղավաղվելով թուրքերեն լեզվում, դառնում է Էգին: Մարնտունիկի «Ակն» վերանվանումը պատահականություն չէ, քանի որ այդ վայրում կան բաղամաթիվ ալի-նաղբյուրներ՝ Ակն ծով կամ Ակն զով, Կաթն-աղբյուր, Իսնակ, Բերդի-աղբյուր, Խնկաձոր, ինչպես նաև՝ Զոխ-մար (ճոխ մայր) և Գոշուն, որոնց շրբը միանալով դարձնում են բաղամաթիվ ալրաղացներ:

¹⁵ Անտառյուի հայերը, ըստ «Հայաստանի Կուր-նակում» 1946 թ. Կեսարիայի Առաքելոսյանի կողմից տրված տեղեկագրի: Սակայն այդ թվականից հետո մեծ մասամբ զաղթել են դեպի Սիրիա: Այժմ հին Արարիկիրում մնացել են 150—200 հայ:

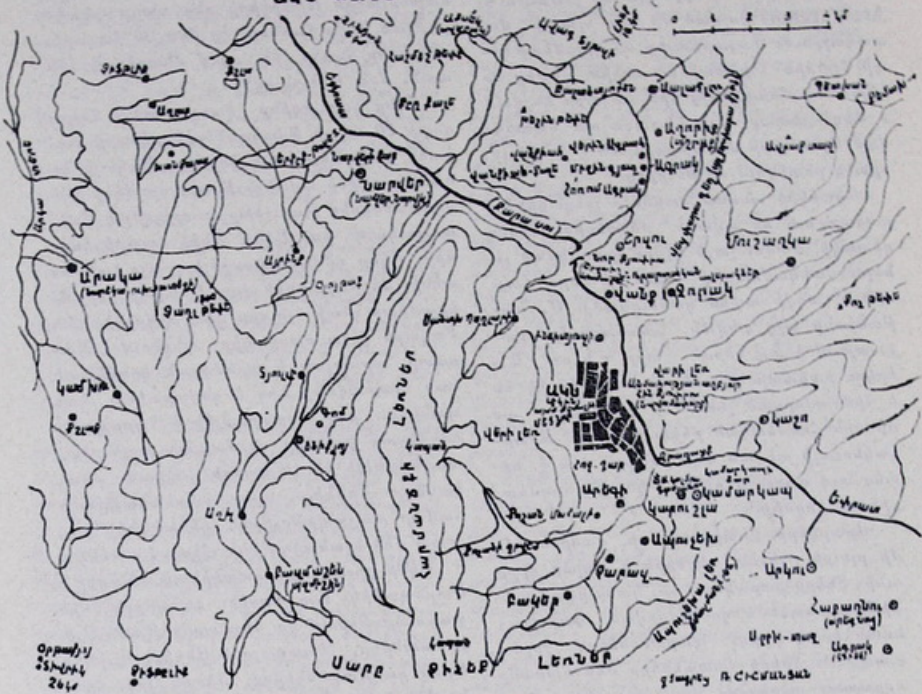
¹⁷ Հմմտ. Յ. Կ. Ճանիկյան, Հնութիւնք Ակնա, Թիֆլիս, 1895, էջ 14: Ա. Քեշիշյան, Ակն և Ակնեցիք, հատոր Ա, տպ. Պուրբեշ, 1942, էջ 12—13:

¹⁶ Տե՛ս Մուշեղ Սեփրյան, Արարիկիրի մասին, տարեգիրք, Ռուսկոգիտակ, Պելյուսի, 1945, էջ 54, և Laurens J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en, Paris, 1919, էջ 886,

Ակնա տները երկնարկ են և մասամբ նաև եռնարկ. վերին հարկերը՝ էլվաններ, ընդհանրապես փայտաշեն են, իսկ ստորին հարկերը՝ քարաշեն: Քաղաքի վերի և Տաշ-

տաղալում, հատկապես 17-րդ դարի ընթացքում, զալալիների հաճախակի աստղատակությունների հետևանքով, ինչպես քաղաքի, այնպես և գյուղերի բնակիչների մե-

ԱԿՆ ԶԱՆԱՔԸ ԵՎ ԵՐԱԱԿԱՆԵՐԸ

Նկ. 5.

տիրի թաղերի տները, բլուրի լանջին այնպես են կառուցված, որ մեկի տանիքը ծառայում է որպես ճանապարհ կամ հրապարակ մյուսի համար: Այգիներով շրջապատված տները բլուրի լանջին, մի սրանչիլի տեսարան են ներկայացնում, որն իր արտահայտությունը գտել է ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության մեջ¹⁵:

Միջնադարում Ակնը իր շրջակա 27 գյուղերով, ինչպես տեսանք, մի մեծ հայկական կենտրոն էր ներկայացնում: Սակայն հե-

մասը գաղթում են, իսկ մնացող գյուղերը, երբեմն ամբողջովին, բռնի իսլամացվում են: Այնպես որ 19-րդ դարի 80-ական թվականներին Ակնի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը հաշվվում էր ոչ ավելի քան 5442 (Թուրքերինը՝ 4286), բայց համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, հայ բնակչությունը առնվազն կրկնապատկիլ լինելու փոխարեն, մնացել էր նախորդի մեկ հինգերորդը (հազարից ավելի), իսկ այժմ միայն 30 տուն է, 150 շնչով:

Կեմերեկ (Գամրակ) հայաշատ ավանը, ավելի ճիշտ՝ գյուղաքաղաքը, գտնվում է Սեբաստիայի հարավ-արևմտյան կողմում, 90 կիլոմետր հեռավորության վրա: Նա կառուցված է լայն բացված երկու բլուրների

¹⁵ 1895 թ. Թուրքական սուլթան Համիդի կողմից կազմակերպված զարգերի ժամանակ Ակնը մասամբ ավերվել էր, այդ առթիվ աշուղները երգ են հյուսել: Էկիներ ավերակ է դարձել Բլբլուլը չի երգում:

միջև մի ընդարձակ հովտի բերանին: Այս-
նի առջև՝ դեպի արևելք, տարածվում է Ջի-
րիլ-Յաղըլի (Ճահնոտ դաշտ) և Ջրուխի
հարթավայրը, շրջապատված Սևըլուկ, Շե-
մեն, Կովարխաշ և Գարատեղ լեռներով: Ա-
րևմտյան կողմում, Կեսարիա տանող ճա-
նապարհի վրա, Սար-օղլան հայաբնակ
գյուղն է: Հարավային սահմանում տարած-
վում են Խնձորի (Խնձրի) լեռները, որոնք
կազմում են Անտիտավրոսի շարունակու-
թյունը, իսկ հյուսիսից ավանի հողերը հաս-
նում են մինչև Հալիս գետը, որը գտնվում
է Կեմերեկից՝ 3 կիլոմետր հեռավորության
վրա:

Կեմերեկ անվան ծագումը, ինչպես աս-
վեց նախորդ գլխում, առաջացել է Գամիրք
բառի տառադարձումից: Թ. Գուշակյանը
այդ մասին գրում է, որ Կամարակ անունը,
որը երբեմն գործ են ածել հայոց լեզվի
ուսուցիչները, հայաշրջման ձախող մի փորձ
է, անշուշտ, և որ այն ժամանակ էլ ընդունե-
լություն չէր գտել:

Կեմերեկն ուներ յոթը թաղ, բայց ժողո-
վուրդն ըստ ավանի դիրքի, այն բաժանում
էր երկու մասի, բարձրագույն թաղերը միաս-
նական անունով անվանվում էր Վերի թաղ,
ձորաբերանի թաղերը՝ Վարի թաղ: Վերի
մասը պարունակում էր Բերդ (ղալե) և Բը-
լուր թաղերը, որտեղ տները դասավորված
էին ըստ այդ երկու բլուրների բնական
գիրքի, այնպես որ մեկի տանիքը մյուսի
համար ծառայում էր ճանապարհ կամ հրա-
պարակ, իսկ ավանի վարի մասում կար
չորս թաղ՝ Թեֆե, Եվլիա, Շուկա և Ռուս,
որտեղ տները կառուցված էին ձորաբերանի
համեմատաբար տափարակ վայրում:

Ավանի ընդհանուր բնակչության թվի
մասին թեև կան մեկից ավելի տվյալներ,
բայց Սեբաստիայի հայոց առաջնորդարա-
նի 1913 թ. տվյալներով, որ համարում ենք
ավելի հիշտ, ունեցել է ընդամենը 1252
տուն, որից 902-ը հայ և 350 թուրք¹⁹: Հա-
մաշխարհային առաջին պատերազմի ըն-
թացքում՝ հայերի տեղահանություն և ջար-
դերի հետևանքով, Կեմերեկում մնացել էր
40 տուն հայ, 245 շնչով²⁰:

¹⁹ Թ. Գուշակյան, մամուլի վերհիշումներ, «Բյու-
զանգիտ», Կ. Պոլիս, 1914, փետր. 10/23,

²⁰ «Անատոլիի հայերը», «Հայաստանի կոչնակ»,
Նյու-Յորք, 1946, սեպտ. ամիս:

Տիվրիկ կամ Տիվրեկ գյուղաքաղաքը
կառուցված է շրջանաձև, բարձր լեռներով
պատսպարված մի հովտի մեջ, այնպիսի մի
վայրում, որտեղ վերջանում է Տավրոս և
սկսվում են Անտիտավրոսյան լեռները: Այդ
վայրում դեռևս հնագույն ժամանակներից
եղել է բերդ, որը պավլիկյանների կողմից
9-րդ դարի երկրորդ կեսերին զբաղվելով,
դառնում է նրանց հիմնական կենտրոնը:
Դաշտի մեջտեղից հոսող Չալիա-չայ վտա-
կը քաղաքը բաժանում է երկու գլխավոր
մասի: Չորակի արևելյան կողմը գտնվում է
միջնաբերդը, կառուցված մի բարձր բլուրի
Քեի վրա և իր շրջակա տներով կազմում է
Բերդաթաղը, այսինքն՝ հին քաղաքը: Նրա-
նից ոչ շատ հեռու, ձորակի մյուս կողմում,
գտնվում է նոր թաղամասը՝ Այգեթեղ:
Կան նաև Խոթեվանքի, Սուրբ Նդիայի, Ճի-
կիրչանի և Սուրբ Սարգսի թաղերը:

Հայերը դեռ պավլիկյանների ժամանա-
կից սկսած բնակվել են Բերդաթաղում, ո-
րոնց թիվը, ըստ Ա. Աղեքսանդրյանի, եղել է
երկու հազար տուն²¹: Հետագայում մնա-
ցել էր հարյուր տուն միայն, և այդ պակա-
սումը հավանաբար սկսվել է 9-րդ դարի
երկրորդ կեսերին՝ պավլիկյանների կրած
կոտորածների և նրանց մեծ մասի Թրա-
կիա գաղթեցնելու հետևանքով: Համաշխար-
հային առաջին պատերազմի նախօրյակին
տեղի հայ բնակչության թիվը հաշվվում էր
չորս հազար, իսկ թուրքերին՝ կրկնապա-
տիկը, որով Տիվրիկի բնակչության ընդհա-
նուր թիվը մոտ 12 հազար էր: 1946 թվա-
կանին Կեսարիայի առաջնորդարանի կող-
մից Թուրքիայում մնացած հայերի մասին
տրված տեղեկության մեջ Տիվրեկում հայեր
լինելու մասին թեև հիշատակություն չկա,
բայց 1955 թվականին դուրս. Խանդամուրը
իր «Ամերիկայից գեպի Թուրքիա» ուղեգրու-
թյան մեջ գրում է, որ այնտեղ մնացել է
ընդամենը հինգ հայ ընտանիք²²:

Դարանդա կամ Տարենտե գյուղաքաղա-
քը գտնվում է Կյուրյունի հարավ-արևելյան
կողմում, Թոճմա-սու (Միլաս գետ) թափ-
վող գետակներից՝ Պալըզլը-սուի (Սևուտ
ջուր) ափին, արևելքից՝ Ալի-Գերեի, արև-
մուտքից՝ Հացեկ լեռանց միջև: Ավանը շրբ-

²¹ Ա. Աղեքսանդրյան, Պատմություն ականավոր
քաղաքին Սեբաստիո, Վենետիկ, 1911:

²² Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», 1956, 3-8 հա-
մարները, դուրս. Խանդամուրի հոդվածները:

շախատված է մրգատու պարտեզներով: Բնակչության մեծամասնությունը թուրքեր են, հայերը հաշվվում էին նախքան համաշխարհային առաջին պատերազմը՝ 310 տուն, 1700 շնչով, որոնք բնակվում էին Հաքեկ լեռան ստորոտում ընկած հինգ թաղերում՝ Էկեղեցու թաղում երկու հարյուր (200) տուն, Գալարըմի թաղում՝ 40, Հայու-զոզ թաղում՝ 70, Ենի-մահչեում՝ 20, Հադիր թաղում՝ 30 տուն²³:

Այստեղ տեղին է նշել մի հանգամանք, որ Գամիրքում հայկական բնակավայրի տեղադրությունը խոտում է այն մասին, որ միջնադարում Հայաստանի ներքին գավառներից գաղթող հայերը, բացի արդեն գյուղային ունեցող բաղաբներից, բնակություն են հաստատել նաև այնպիսի վայրերում, որոնք ինքնապաշտպանության համար առավել հարմարություն էին ներկայացնում:

Այսպես, ուրեմն, 11—12-րդ դարերում Գամիրքը ներկայացնում էր հայկական կոմպակտ մի երկրամաս, ու հետագայում թուրքական ասիմիլյատորները բռնի միջոցներով թեև ջանացել են մաշել հայերին, բայց մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը նրանք իրենց ազգային դեմքը չէին կորցրել: Օրինակ, թուրքական կառավարությունը թեև բաղաբական որոշ նկատումներով Ակնի և Արարկիքի խարբերդի վիլայեթի վարչական բաժանմունքի մեջ էր անցկացրել, սակայն այդ շրջանի հայերը իրենց նիստ ու կացով, սովորություններով հիմնականում մասն են կազմում Գամիրքի հայ ազգաբնակչության, քանի որ նրանք պատկանում էին Վասպուրականի և Անիի միևնույն գաղթականությանը:

Ակնի և Արարկիքի շրջակա հայ գյուղերը նույնպես կազմվել են վերոհիշյալ գաղթականության հետագա սերունդներից, որոնց մի մեծ մասը թեև բռնի իսլամացվել է, բայց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը ղեկավար հայեր կային Արարկիքի շրջակա հետևյալ գյուղերում՝ Անջրդի, Սաղմկա, Մաշկերտ, Մազ, Շեփիկ, Քուշնա, Էնեցիք (Անեցիք), Վաղշեն, Ազն, Աշոտկա, Միատուն:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի

²³ Ա. Աղեխանդյան, Պատմություն ակաճավոր բաղաբին Սեբասիոն, Վենետիկ, 1911:

նախօրյակին Ակնի և Արարկիքի ու նրանց շրջակա գյուղերի հայ բնակչության թիվը հաշվվում էր ավելի քան քսան հազար. յոթ հազար Ակնում, տաս հազար Արարկիքում և երեք հազարից ավելի շրջակա գյուղերում:

Գամիրքում, բացի հայերից և թուրքերից, կային նաև հույներ, շեքեր, թուրքմեններ, քրդեր, ավաղներ և այլն: Այսպիսով Գամիրքը ընդգրկում է Սեբաստիա գավառի յոթ գավառականների (գաղա) 97 գյուղախմբի շրջկենտրոնները, ինչպես նաև Կեսարիան իր շրջակայքով: Կեսարիայի և շրջանի գյուղերում, նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, հայ ազգաբնակչությունը հաշվվում էր մոտ 37 հազար:

Որպես եզրափակում պետք է ասել, որ պատմական Գամիրքը Սեբաստիայի 9 գավառականներից (գաղա) իր մեջ ընդգրկելով 7-ը, կազմում էր մոտավորապես 30 հազար քառ. կիլոմետր մի տարածություն, իսկ հիշյալ վիլայեթի ընդհանուր բնակչության թիվը 1890 թ., ըստ Վիդալիների, ընդամենը կազմում էր 547,015, որից թուրք, թուրքմեն և շեքերներ՝ 300,810, զրզրլուպաներ և այլ մահմեդականներ՝ 150,868, հայեր՝ 63,404 հույներ՝ 31,933:

Այս պայմաններում դամիրքահայերի մոտավոր թիվը ունենալու համար ավելորդ չի լինի ստորև քննության առնել Սեբաստիայի կուսակալության բնակչության մասին հետևյալ չորս վիճակագրական ցուցանիշները:

1. Սեբաստիայի կուսակալության չորս գավառների (Սվազ, Ռոքատ (Եվդոկիա), Ամասիա, Շապինգարահիսար) հայերի ընդհանուր թիվը, ըստ Սալնամեի, 1890 թ. կազմում էր 170, 773:

Թուրքերից, թուրքմեններից՝ (սյունի մահմեդականներ) . . . 559,600

Ղրզրլուպաներից և չիա մահմեդականներից՝ . . . 279,834

Հույներից և հրեաներից՝ . . . 76,068

2. Համաձայն Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի վիճակագրության, 1912 թ. բնակչության կազմը եղել է՝

Հայեր 165,000

²⁴ 1860-ական թվականներին Կովկասից Ռուս-բիա գաղթած շեքերի ցեղերի (զարբազ, հաթիու, արազա, եռալայ և չեկե) մի մասը տեղափոխվեց Գամիրքի Ուզուն յալլա կոչված լեռնազանգում:

Թուրքեր	192,000
չերքեզներ	45,000
բուրդեր (նստակցաց)	35,000
բուրդեր (բռնվոր)	15,000
հույներ	30,000
նստորականներ, խալդեր և հակոր- յաններ	25,000

3. Բանասեր ուսուցիչ Կարապետ Գարիկ-յանը իր սեփական պրպատմների վրա հիմնված, սերաստիացի հայերի ընդհանուր թիվը ներկայացնում է իր «Եղեռնապատում» աշխատության մեջ 350,000

Հույներին 47,000

Թուրք, բուրդ, լեշեն, զղլաշ
և այլն 503,000

4. Սերաստիայի առաջնորդարանը, նախ-բան առաջին համաշխարհային պատերազմ-ը, Միհրան Զուղասըղյանի միջոցով կաղ-մած նահանգային վիճակագրության մեջ սերաստահայերի ընդհանուր թիվը ներկա-յացնում է 262,000

Թուրքերին 190,000

զղլեր/պաշներին 125,000

հույներին 45,000

չերքեզներին 45,000

բուրդերին 50,000

խալդեր, նստորականներ, ավշարներ
և լեշեններ 30,000

Ընդամենը՝ 747,000

Վերոհիշյալ չորս վիճակագրական ցու-ցակներից ամենահավանականը ընդունում ենք Սերաստիայի առաջնորդարանի նահան-գային վիճակագրական ցուցակը, ըստ որի հայերի թիվը Սերաստիայի ամբողջ նա-հանգում, այսինքն՝ չորս զավառներում 262,000 է. սա ունի մի բանի պատճառներ.

1) 1895 թ. ջարդը, քրդական «Համիդիե ալյաների», չերքեզների ճնշումների հետե-վանքով արտագաղթը զեպի Ամբրիկա (ԱՄՆ) մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը ստացած չէին այնպիսի մի համատարած կերպարանք, որ Սերաստիա-յի նահանգում հայերի թիվը, երեսուն տար-վա ընթացքում 262 հազարից իշներ 165 հազարի:

2) Հորկային և այլ պատճառներով, ինչ-պես հայտնի է, հայերը իրենց ընտանիքի անդամների թիվը միշտ նվազ էին ցույց տալիս Թուրքական կառավարությանը:

3) Օսմանյան պետության քաղաքական

շահներն էլ այնպես էին պահանջում, որ հայերի ընդհանուր թիվը, Հայաստանի վեց նահանգներում նվազ ցույց տրվեր: Այս և նման ուրիշ մի շարք պատճառներով պետք է ընդունել, որ 262,000 թիվը մոտավորա-պես ճիշտ է Սվազի հայ բնակչության համար. որով է Սերաստիա նահանգի հա-յերի ընդհանուր թիվը բարձրանում է մոտ մի հարյուր հազարով: Եթե հիշյալ թիվը բաժանելու լինենք Սերաստիայի կուսակա-լության չորս զավառների տարածության վրա, ստացվում է հետևյալ պատկերը:

Սերաստիայի (Սվազ) նահանգի ընդհա-նուր տարածությունն էր 83,700 քառ. կիլո-մետր, իսկ միայն Սերաստիայի կենտրոնա-կան զավառի (սանճազ) տարածությունն է 39,450 քառ. կիլոմետր, այսինքն՝ նահանգի ընդհանուր տարածության կեսից քիչ պա-կաս: Այս ղեպքում Սերաստիայի զավառի (սանճազ) հայության թիվը բարձրանում է մոտ 45 հազարով:

Սերաստիայի ինը զավառակների հա-յության ընդհանուր թիվը, ըստ 1890 թվի Սալնամիի, կազմում էր 63,404 մարդ, ավե-լացրած 45 հազար, հավասար է 108,404-ի: Արդ, Գամիրբը, ընդգրկելով Սերաստիայի ինը զավառներից 7-ը, այսինքն՝ ինը զա-վառակների 123 գյուղամերի կենտրոնե-րից 97-ը, կազմում է Սերաստիա զավառի ընդհանուր տարածության չորս հինգերորդը: Այդպիսով, Գամիրբի չորս հինգերորդի սահ-մաններում, նախքան համաշխարհային ա-ռաջին պատերազմը, բնակվում էին մոտ 86 հազար հայեր, իսկ Գամիրբի մեկ հինգե-րորդ մասը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Կեսա-րիան իր շրջակայքով, ինչպես նաև Ակնը և Արարկիրը իրենց շրջակա գյուղերով, ուներ՝ ավելի քան 57 հազար հայ աղգարնակչու-թյուն: Հետևաբար Կապադովկիայի Գամիրբ զավառում, մինչև առաջին համաշխարհա-յին պատերազմը ընդամենը բնակվում էին ավելի քան 143 հազ. հայեր: Եվ այժմ, ըստ Կեսարիայի հայոց առաջնորդարանի 1946 թ. վիճակագրական տվյալների և վերջին տե-ղեկությունների, Գամիրբում ընդամենը մը-նացել են մոտ 11,500 անձ, որոնք մեծ մա-սամբ բնակվում են Սերաստիա, Կեսարիա, Արարկիր, Տիվրիկ քաղաքներում:

²⁵ Հմտ. Վ. Համբարձումյան, Գիղաշխարհ, Փարիզ, 1927:

Անատոլուում ընդհանրապես և մասնավորապես Գամիթրուում, մնացած հայերի մասին ահա թե ինչ է գրում Կեսարիայի առաջնորդը²⁶. «Երբեմնի հայաշատ գավառների հայութիւնը այսօր աստ ու անդ ապրում է թափառական աննպատակ մի կյանք: Անատոլի մեն մի գյուղի մեջ կա մի հայ ընտանիք, որ զրկված է մայրենի լեզվից, ինչպես նաև տոհմային նիստ ու կացից: Շատերը երկու անունով են կոչվում, այսինքն՝ հայ և թուրքական: Եվ տքնաջան աշխատությամբ իրենց օրապահիկն են հայթայթում: Հայը թեև աղքատ է, բայց չի մոռում: Նա հարմարվելով միջավայրի պայմաններին, ապրում է այնպես, ինչպես իր դրացի գյուղացին: Երբեմն քաղաքս այցելում են հայեր, որոնք բոլորովին անտեղյակ են կրոնական որևէ պաշտամունքից և արարողութիւնից, ոմանք խաչակրներն նույնիսկ չեն գիտեր: Երբեմն շափահասներ, նույնիսկ զավակների տներ ծնողներ, իրենց փոքրիկների հետ մկրտվում են:

²⁶ Մանրամասն ցուցակը տե՛ս հավելվածում:

Այսօր Անատոլիի ամենահայաշատ կենտրոնն է Կեսարիան, որտեղ բնակվում են ավելի քան 450 ընտանիք, որոնք 53 գյուղերից եկած և հաստատված են քաղաքիս մեջ, լոկ մի ապրուստի համար, սրանց մեծամասնութիւնը որպես բանվոր աշխատում են հարեան գյուղացիների արտերում և ապուխտի զործարաններում: Սրանց կիներն էլ համառ աշխատությամբ նեցուկ են լինում իրենց այրերին, որոնք հազիվ ապրում են, և աղքատ բնակարանների մեջ բնակվելով, հիվանդկախ մի վիճակ ունեն»²⁷:

Այն ահավոր ոճիրը, որն իրագործվեց հայ ժողովրդի նկատմամբ, համաշխարհային առաջին պատերազմի ժամանակ շովեն ժոն-թուրքերի կողմից, ավելի վառ արտահայտելու համար հավելվածում տրվում են մինչ այդ Գամիթրի հայարնակ շրջաններում և գյուղերում եղած բնակչության թվերը, ինչպես նաև այժմյան թվերը:

²⁷ Հայկազուն Ա. Բան. Կարապետյան, «Հայաստանի կոշեակ», Նյու-Յորք, 1946, սեպտեմբեր 21, № 38:

ԳԱՄԻՐՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԿԵՆՅԱԿԸ

ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ ԵՎ ՔԱՐԱՎԱՆԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՐ

Գամիրքի հայ ազգաբնակչության հիմնական զբաղմունքը գյուղերում հանդիսանում էր երկրագործությունն ու անասնապահությունը և նախալեռնային որոշ շրջաններում՝ այգեգործությունը, իսկ քաղաքներում՝ արհեստներն ու առևտուրը: Մոռանալու չէ, որ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Գամիրքի որոշ շրջանների զբաղմունքները շատ չէին հոտացել վաղ անցյալում գոյություն ունեցած զբաղմունքներից: Այլևհետ, զենուս ասորեստանյան և խեթական տարեգրերի, հին կտակարանի, ինչպես նաև Հևրոդոտի և Ստրաբոնի վկայությամբ Գամիրքի լեռնային շրջաններում ապրող ցեղերի ղլխավոր զբաղմունքը հանդիսացել է անասնապահությունը: Մինչև վերջերս «Ուզուն յայլայի» լեռնազանգուտում զբաղվում էին ձիարուծությամբ, Թոնուլի շրջանում՝ ուշխարարուծությամբ, իսկ Ազդադի շրջանում՝ հատկապես այծարուծությամբ: Մինչդեռ Արդեհուսի շրջաններից մինչև Սարոսի վերին հովտում գտնվող Կյուրինի, Գարենտեի, իսկ վերին Եփրատի սահմաններում՝ Ակնի, Արարկիի շրջանը Սարգոն Ակկադի ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերը, աչքին ընկել այգեգործությամբ: Անտիտավրոսյան երկրի այդ շրջանից է, որ, ինչպես ասվեց սկզբում, Սարգոն Ակկադը ծիրանի, սալորի, թթենի, խնձորի և այլ ծառեր է փոխադրել Ասորեստան:

Այժմյան Կեսարիայի շրջաններում՝ Կաենելում (այժմ Գոմաժ), Պուրուշանգայում մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերին

հաստատված են եղել ասորական առևտրական գաղութներ: Հետևաբար Կեսարիան ինչպես անցյալում, այնպես և մինչև վերջերս հանդիսացել է Փոքր Ասիայի առևտրական ղլխավոր կենտրոններից մեկը:

Հետաքրքրական է նաև այն, որ խեթական Արինա (հետագայում հավանաբար Արի-արաթա) քաղաքը, համաձայն Գամիրքում հայտնաբերված գրավոր փաստերի, հանդիսացել է ջուհակների առանձնաշրջանորհյալ քաղաք: Այն եղել է Սարոսի հովտի ստորին մասում՝ այժմյան Կյուրինի շրջանում: Այդ մասին խեթական կողբերում ասված է, որ՝ «Երբ մեկը Արինա քաղաքում ջուհակությամբ ուղենար զբաղվել, նրա կինը, ընտանիքի անդամները և ազգականները ազատագրվում էին... իրենց դաշտային ստրկական պարտավորություններից»²: Այսպես, ուրեմն, զենուս երկրորդ հազարամյակի կեսերին (մ. թ. ա.) եթե խեթական Արինան հանդիսանում էր ջուհակության առանձնաշրջանորհյալ քաղաք, ապա Պտղոմեոսյան շրջանի Կոռաենան, հետագայում Կյուրինը, մեծ համբավ էր վայելում ջուհակությամբ և հատկապես իր շալագործությամբ:

Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ զենուս հնագույն ժամանակներից յուրաքանչյուր շրջան ինքնուր իր նյութա-կուլտուրական բազայից, բնական պայմաններից և աշխարհագրական դիրքից, մղում է տվել

¹ F. Hrozny, Code Hittite, Paris, 1922, § 51,² նույն տեղում:

այն զբաղմունքներին, որոնք ավելի կարևոր էին և միաժամանակ նպաստավոր պայմաններ ունեին տվյալ շրջաններում: Մյուս կողմից նկատելի է, որ աշխատանքի արտադրողականության դանդաղ զարգացման հետևանքով նույն զբաղմունքները մինչև 20-րդ դարի սկզբները, ուստի և Գամիրքի գյուղատնտեսական շրջաններում, եթե մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակը գերիշխում էր բնափակ տնտեսությունը և նրա հետ սերտորեն կապված նաև տնայնագործությունը, ապա քաղաքներում գոյություն ունեին արդեն բազմազան պրոֆեսիաների գծով արհեստներ: Այսպես, ուրեմն, Գամիրքում կիրառվող արհեստներից մի քանիսը, մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակը, գյուղական վայրերում առավել կամ նվազ չափով դեռևս պահպանել էին իրենց տնայնագործական բնույթը: Օրինակ, ջուլհակությունը, զորգագործությունը, կավագործությունը, սալաշինությունը առանձին գյուղերում նաև երկավագործությունը արհեստներ էին, որոնք, ինչպես ասվեց, քաղաքներում արդեն պրոֆեսիոնալ բնույթ էին ստացել և արհեստավորների ամբողջ տարին շուկայի համար ապրանք էին արտադրում:

Քաղաքային արհեստավորները, հատուկ մի փոքրոցում ունեին իրենց կրպակ-աշխատանքը, ուր իրենց ընտանիքի անդամներով (որդի, եղբայր, քուս արհեստի տեսակի երբեմն և կինն ու աղջիկը) պատրաստում էին զանազան իրեր, ապրանքներ և վաճառում ուղղակի հաճախորդին: Սակայն այդ արհեստավորների մի մասը թեև ուներ իր գործիքները, բայց աշխատում էր վաճառականի հաշվին: Կային նաև արհեստավորներ, որոնք արդեն զրկվել էին իրենց արտադրության միջոցներից, վարպետների արհեստանոցում աշխատում էին օրավարձով՝ որպես բանվոր: Այնինչ գյուղական տնայնագործները տարվա որոշ ամիսներին, այն էլ միայն կանայք, պատրաստում էին իրենց տնտեսության համար անհրաժեշտ իրերը, առարկաները: Օրինակ՝ նահապետական ճողագործ ընտանիքի հարսները, չա-

փահաս աղջիկները բուրգը զգում, մանուկ, ներկում և գործում էին, տղամարդկանց հագուստի՝ արայի, բոշ-արայի, բեկնե-արայի, վերոնի, շավարի, գլխանցի (բաշլըխ) համար տեղական կերպաս, սպիտակեղենի համար՝ կտավ, ինչպես նաև մեջքի գոտի, խոնջան, դուլաղ և այլն, իսկ տնային գործածության համար՝ բրդեցի ջեյմի, կապերտ, գորգ և ճահճային բուլակերից՝ պլերտուից, կնունից, նաև խըսիր (փսիթի) և այլն, մթերքների պահպանության ու փոխադրության համար՝ խուրջին, հեյրե (երկար խուրջին), ալլուրի ջվալ՝ սեֆեմ, խաւար, տեկմն և այլն:

Ջուլհակությունը: Գամիրքի գյուղերում տնայնագործ ջուլհակը կոչվում էր հարգարժ: Տեղում այդպես էին անվանում ջուլհակին այն բանի համար, որ նա, աշխատելիս ոտները կախում էր հորի՝ (փոսի) մեջ, որի վրա շինված էր լինում ջուլհակի հաստոցը:

Տնայնագործների օգտագործում էին երեք տեսակ հաստոց (տորք)։ ա) գետնագործ կամ տափիգործ տորքը գործ էր անվում նեղ շախով ջեյմի, մեջքի գոտի, դուլաղ, խոնջան գործելու համար, որը գործվածքային արտադրության միջոցների մեջ ամենախնայականն էր, բ) հորք՝ հորիք-նական տորքը՝ հանդիսանում էր Գամիր-

⁴ Գամիրքի երկու մեծ քաղաքներում այդ արհեստներն ունեին իրենց հատուկ տեղիքները: Սեֆեմի և խաւարում գործածված տեղիքների բաղադրատեսակները եթե թուրքերենից փոխառություն են, ապա նրանց վերաբերությունը հայերեն «տոց»-ն է, իսկ Կեսաբիայում՝ Եվրո: Այսպես, Սեֆեմիայում՝ սեմերեխոց, Կեսաբիայում՝ սեմերեխիք, զազանջինոց, զազանջիլեք, զալալինոց, զալալիլեք և այլն:

⁵ Հորք կամ ֆեր ուներ 2—3 մետր երկարություն, մոտ մեկ մետր խորություն և մեկ մետր լայնություն:

⁶ Հորք այն փոսն է, որի վրա շինված է հորի-զոնական տորքը: Տորքն ունի չորս տափան, որոնց վրա հաստառված է տորքի ամբողջ կազմածը: Տորքը բաղկացած է հետևյալ մասերից՝ սավիթը, որի վրա փաթկվում է գործվածքը, մաղպաղ՝ ոտաչենի հեշտ զիծաղը գետնիցված կաղնու փայտե կամ երկաթե մի ձող, որը գործ է անվում փար տալու, այսինքն՝ հենքը պրկելու համար: Տուֆան կամ տեֆը այն շրջանակն է, որի մեջ գետնիցված է սանտոր (սալոր): Տորքի վերևում կախված եփեփվեք (ճախարակվեք)՝ տորքի շարժմանը զուգընթաց ծառայում են հենքի բերանի բացմանը: Ասպաթիլը, տեղական բարբառով՝ բյուլյունը, պատրաստված է լի-

³ Տե՛ս հավելվածում Սեֆեմի (Սվազ) քաղաքի զանազան արհեստների անունները և արհեստավորների մոտ օգտագործված բանվորների թիվը:

բում տորբի երեք ձևերից ամենաընդհան-
րացածը, որը օգտագործվում էր հատկա-
պես տարադի «կերպաս»-ը, Մանուսան,
սպիտակեղենի կտավը գործելու համար, իսկ
ուղղանկյալ տորբը՝ կարպետ, զորդ և զոր-
դային գործվածքով խուրչին, բարձի երես
և այլն գործելու համար:

Ջուլհակության մեջ օգտագործված այդ
երեք տիպի պարզունակ հաստոցները տա-
րածված են եղել նաև համարյա ամբողջ
Հայաստանում: Այդ մասին 1909 թ. Թիֆ-
լիսում տեղի ունեցած տնայնագործական
համագումարի զեկուցագրում կարգում ենք.
«Մինչև այժմ ես տեսել եմ միայն երեք ձևի
գործիքներ: Վանում, ուր այդ արհեստը
շատ վաղուց ունի յուր նշանակությունը, իմ
ժամանակ, այսինքն՝ մոտ 23 տարի առաջ,
զեանափոր տորբերով գործում էին կտավ
շալերը միայն: Նույն ձևով ես այս տարի
տեսա Փամբակի շրջանում, Համամյուում և
Ղշլարում»:

Այդ տորբերից յուրաքանչյուրը ուներ իր
օգտագործման տարբեր ձևեր. օրինակ՝ հո-
րիզոնական հաստոցի հորի վրա, եթե ջուլ-
հակը իր ձևներն ու ոտներն էր գործի գը-
նում, ապա ուղղահայացի և զետնագործի
տորբի վրա՝ միայն ձևները: Ջուլհակի հո-
րիզոնական հաստոցի (հորի) վրա աշխա-
տելու ձևը դեռևս հին ժամանակներում ընդ-
հանրացած է եղել նաև հայկական մյուս
զավառներում: Այդ մասին հետաքրքրական
է այն տեղեկությունը, որը տեղ է գտել
15-րդ դարի մի ձեռագրում: «Ջոր օրինակ
ոստայնանի յորժամ ոստուն հինէ, նախ շա-
փէ զմի թնին և ապա հինէ, և ի գործելն
ոստիւն և ձեռքը վճարէ. թէ զինչ գործէ՝
ծրարէ ի վերայ սալմին ոչ դիտելով, թէ
զինչ գործեաց՝ մինչև վճարէ: Եւ ի վճարելն
հատանէ և ապա դարձաւ յետ տա ի սալ-
մնէն, և կրկին շափէ, և տեսանէ զգործն
թէ բարի է՝ փառաւորի ի տեսանէն»:

Եւսմ բամբակե թելից, հների թելերի քանակին հա-
մապատասխան: Ջուլհակի գործիքներն են հանգիստ-
եում մառնի (մակույկ), մատուռն կամ մառառն,
միքիք կամ միքը: Իսկ որպես օժտեղակ աշխատա-
միջոցներ՝ ճախարակը (շարճա), վիլահանը՝ կածի
պատրաստման համար, սանդերը, իւրկը (թնչի),
բոսմանը, առնոտիկը, կոճը:

⁷ Տնայնագործական համագումար, Ջեկուցագիր,
Թիֆլիս, 1909, էջ 235:

⁸ Հայկական ՍՍՀ Մատենագրարին ձեռագիր,
N 1402 [Մատենա վարդապետի աշխատասիրելու ի
բնութիւն գործոց առաքելոց], էջ 64ա:

Գամիքի գլուխը, ինչպես ասվեց,
գերիշխում էր բնափակ տնտեսության ձևը,
և յուրաքանչյուր տնտեսություն, համաձայն
իր նյութական կարողության, տեղական
հաշակով բրդից, բամբակից պատրաստում
էր իր տնտեսության համար անհրաժեշտ
հագուստները, իրերը և առարկաները: Իսկ
հումքը վերամշակելու համար, բոտ ավան-
դական սովորության, զինում էր հարևան-
ների փոխօգնությանը: Աշխատանքի այդ
համարական ձևը Գամիքում կոչվում էր
մենի (մեչի): Մենին մասնակցող անձերը
իրենց աշխատանքի դիմաց դրամական
վարձ չէին ստանում: Դրանք սովորաբար
լինում էին այդ գործի տիրոջ ազգականներն
ու դրացիները, որոնք աշխատանքի ընթաց-
քում գործի տիրոջ կողմից հյուրասիրվում
էին նախաճաշով, ճաշով և ընթրիքով: Հա-
տուցումը կատարվում էր նույն կարգով՝
անհրաժեշտության դեպքում մենի մյուս
մասնակիցներին փոխօգնության հասնելու
ձևով:

Հումքի նախնական վերամշակման պրո-
ցեսները՝ բրդի լվանալը, շորացնելը, գզելը,
մանելը և ներկելը անցյալում, առավելա-
պես, եղել են ձեռքի գործ և կատարվել են
բացառապես կանանց կողմից: Նախքան
լվանալը, տան հարսները կամ շափահաս
աղջիկները բրդի կանձերը («շափաղը»)
բաց անելով, փռում էին բակում կամ տա-
նիքում, որպեսզի ոչխարի բրտիքից մա-
սամբ թաղիքացած բրդերը ջրի մեջ հեշտ
բրբրվեն, ապա առվի կամ աղբյուրի հոսուն
ջրի տակ լավ թրջելուց հետո, փայտե թա-
կերով բուրդը ծնծում էին մինչև փրփրելը:
Մինչև նույն գործողությունը մի բանի անգամ
կրկնվելուց հետո, բուրդը սառը ջրով պար-
զաջրվում, քամվում և ապա արևի տակ շո-
րացվում էր: Այնուհետև կատարվում էր
բրդի գզումն ու սանրումը: Ավելի տարեց,
համեմատաբար հմուտ կանայք, բրդերը
նախ մատներով գզում և ապա սանդերով
սանրում էին: Բրդի սանրվածքից ստացվում
էր երեք տեսակի հումք: Առաջին բեսանը
Գամիքում կոչվում էր ծեր-բուրդ, երկրոր-
դը՝ միջենկ, երրորդը՝ օճինգ: Մեր-բուրդը
օգտագործվում էր ընդհանրապես շալերի,
գոտիների, գորգերի հենթաթելների, միջնա-
թելների համար, միջենկը՝ հատկապես գուլ-
պայի, ձեռնոցի, զլխանոցի, իսկ «օճին-
քը»՝ ընջիվի, թնթի-ջուլի և տան առօրյա
այլ գործվածքների համար:

ներկումը. — Տնայնագործները սովորաբար թեկերը ներկում էին թոնրի կամ օջախի վրա: Յուրաքանչյուր գույնի համար նրանք օգտագործում էին առանձին ներկատու բույսեր. այսպես, օրինակ՝ դեղին համար շենթի (այլաժահրի) հոնդերը, կարմիրի համար՝ տորոնը, որ «բոբ-պոյա» էր կոչվում, բորգոյի համար՝ սոխի կեղևը, սրճագույնի համար՝ ընկուզենու տերևը, ընկույզի կանաչ պատյանը: Թեկերը ներկում էին հետևյալ ձևով. օրինակ՝ կարմիր ներկելու համար տորոնի արմատները նախ չորացնում, փշոտում և ապա թոնրի կամ օջախի վրա ներկվելիքի համար անհրաժեշտ չափով ջրի մեջ եռացնում էին այնքան ժափով ջրի մեջ եռացնում էին այնքան ժամանակ, մինչև ներկանյութը իր գույնը ջրին տար, որից հետո կրաջրի կամ թանաջրի մեջ արծնված թեկի կաժերը մխրճում էին եռացող ներկաջրի մեջ: Երբ ջուրը սկսում էր վերստին եռալ, որպեսզի ջրի ամբողջ ներկին անցնի ներկելիքին, ձաշի մի գդալ կերակրի աղ կամ շիբ լուծում էին կաթսայի մեջ և կաթսան կրակի վրայից ցած բերելով, թողնում, որ սառչի, ապա թեկի կաժերը կաթսայից հանելով, թեթև բամբակ էին և սովկերտ տեղ չորացնում:

Գորգագործություն. — Գամիրքի գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր ընտանիքի մեջ հարսներից նա, ով արգեն փորձառություն ուներ, կատարում էր վարպետի դեր: Նա, տան մյուս հարսներից կամ չափահաս աղջիկներից մեկի օգնությամբ, ըստ գորգի խտության չափսերի, որոնք առանձին շրջաններում տարբեր էին լինում, նախ՝ պատրաստում էր գորգի ոստայնը (հինվածքը): Իր օգնականի հետ հաստոցի վրա հենելն ու ասպելը, շաբլ ընելը վերջացնելուց հետո, վարպետ գորգագործի առաջին գործն էր լինում գորգի բերանի կտավի գործելը (տես գծագրությունները), որի լայնությունը, գորգի մեծության համեմատ, լինում է 2,5—3,5 սմ, որից հետո սկսվում էր խավ գործելը: Այսպես, տնայնագործական պայմաններում, եթև անցյալում գորգը գործվում էր թեկագրությամբ, ապա արհեստավորական շրջաններում պատրաստվում էր եթև ոչ գորգի տեխնիկական նկարը, զոնն գորգանկարի նախնական էսքիզը. այսպես հնարավոր չէր լինի պահպանել գորգի կոմպոզիցիայի համաչափությունը:

Տնայնագործ վարպետը մինչև 19-րդ դարի 80-ական թվ. «օրինակ» գորգը հակառակ երեսին դարձրած, մի առ մի թելադրում էր յուրաքանչյուր հանգույց իր գույնով: Այսպես, «մեկ կանաչ, երկու դեղին, երեք պարապ, երկու կապույտ, երեք պարապին երեք կարմիր» և այլն: Իսկ օգնականները (որոնք ընդհանրապես տան չափահաս և ղեկավար աղջիկներն էին լինում) կապում էին հանգույցները ըստ տեղական սովորության: Յուրաքանչյուր կարգի վարպետը քաշում էր միջնաթելը և կրատում այն, որպեսզի լավ ճատի: Սկզբնականները, ընդհանրապես, կապում էին գորգի տափի (ֆոնի) միագույն հանգույցները, իսկ որոշ հմտություն ունեցողները, ըստ օրինակ գորգի, ծաղիկներն էին քափում, այսինքն՝ գործում շրջագոտիների զարդաճաշիկներ՝ ջրերը, որը կենարայում՝ սուլար էր կոչվում. օձիկները (յրլան-եֆիյի), անկյունների աստղաձևադիկները, բլրույները, բրերը և այլն: Ինչ վերաբերում է շրջագործության մեջ գործածվող գործիքներին, ապա զրանք համարյա համանման էին. տնայնագործ և արհեստավոր գորգագործի: Կտուտը՝ Գամիրքի բարբառով՝ բերքիթը, մկրատը (մյրատ), փորք դանակը, սանտրը:

Կողովագործություն. — Տնայնագործական արհեստների մեջ Գամիրքում լայն տարածում ուներ նաև կողովագործությունը. թեև այն որպես պրոֆեսիոնալ արհեստ հանդիպում էր զիլամվորապես բոշաների մեջ, այնուամենայնիվ, նահապետական բնույթի անդամներից մեկը տնտեսության պետքերի համար վիճ-ուրից, կնյունից պատրաստում էր հացի սեկներ, պտուղի կողովներ, իսկ բիրեց՝ բլղեց (բլղեց), հարգի, զոմադրի սեփեր-ներ (կողովներ), ինչպես նաև մեղվի փեթակներ:

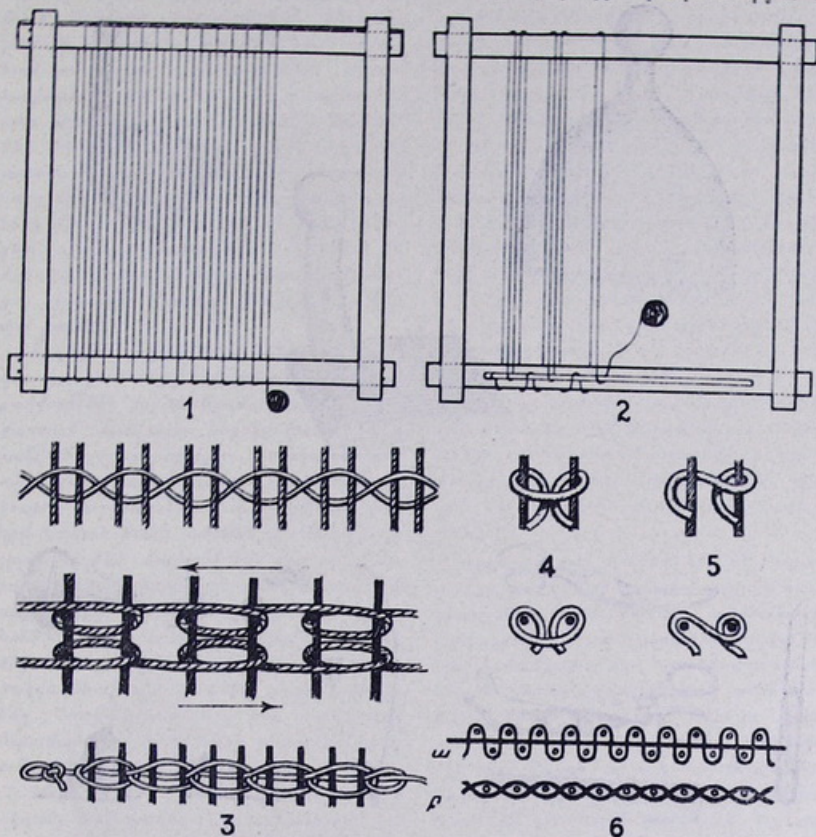
Գամիրքի բոլոր մասերում, մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմի հախօրյակը. մեղվի շրջանակավոր արկղները ղեկուս անձանքով էին, ուստի և օգտագործվում էին բիրեց կամ փիճ-ուրից պատրաստված և թրեթով ձեփված կտր փեթակներ, ինչպես Հայաստանի համարյա բոլոր գավառներում:

Փեթակը հյուսելու համար գետնի վրա դժվում էր մոտ 40 սանտիմետր տրամագծով մի շրջանակ, որի վրա բթամատի

հաստությամբ, որպես առել, խրում էին իրարից շերտ մատ հեռավորությամբ, ներսի կողմը մի քիչ տաշված, ծառի ճյուղերը և ապա փիշոտու դալար, ճկուն շիվերով, կամ

անհրաժեշտ կազմ իրեր՝ ամաններ, ընդեղենների համար կազմ փեթակներ՝ ամրաներ՝ և հատկապես թոնիր:

Օրինակ, թոնրի պատրաստության հա-

Նկ. 6. Գորգի հենքի և հանգույցի ձևերը:

րիքով հյուսում: Կանայք կովի թրիքից նախօրոք պատրաստած շաղախով, որի մեջ խառնված էր լինում խայծղան (ղաթրաճ) և թոնրի փոշի, ներսից, զրսից հավասար ձևփելով, արդեն պատրաստի կողմը շերտացնում էին ոչ շատ արևոտ մի տեղ:

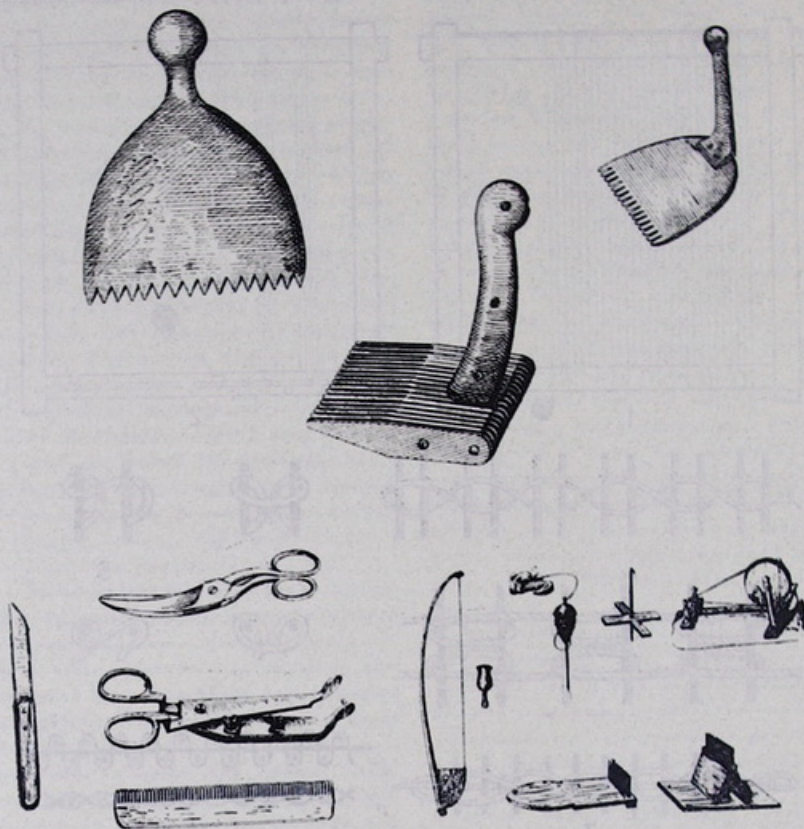
Կավագործություն.— Գամիրբում տնայնագործական արհեստների մեջ որոշ տեղ էր զբաղում նաև կավագործությունը: Գլուղական ընտանիքներում որոշ փորձառություն ունեցող կանայք անցյալում պատրաստում էին իրենց տնտեսության համար

մար ընդհանրապես օգտագործվում էր կարմիր կավահողը, որը նախ մանրացվում էր. թրջելուց հետո խառնում էին քիչ քանակությամբ հարդի մրեղ և տավարի կու և ապա ոտքերով շաղախում և թողնում մի քանի օր, «թթվելու» համար: Որպեսզի թոնիրը չճաքճքի, խառնում էին նաև կանեփի թել և ալժի մազ: Այսպես պատրաստված կա-

⁹ Կազմ ամրանների լայն գործածությունը հայտնի էր հատկապես Կեսարիայի շրջանի Թաշխան գյուղում, այդ ամբարն ուներ մոտ 2 մետր բարձրություն, մեկից մեկուկես մետր լայնություն:

վացելից, ըստ թոնրի մեծության, նախ պատրաստում էին 5—7 ցեխազնդեր, իսկ գյուղաքանչյուր ցեխազունդ մինչև զործածությունը, հղկված, առանց մաղի մորթի

պատրաստելու ձեփային կոշված այս հնամենի եղանակը¹¹ մինչև վերջ էլ Գամիրքի գյուղերում դեռևս կանանց կողմից կիրառվում էր՝ ցորենի կավն քառանկյուն ամ-

Նկ. 7. Գորգագործության և ջուլհակության գործիքներ:

մեջ ոտքով վերստին տրորում և այդ զնդից պատրաստում առնվազն ութ մատ լայնությամբ մի օղակի կիսալուսնաձև երկու թևեր (զովերը), իրար վրա նստեցնում և մատներով միացնում, թակում էին մինչև որ անհետանային միացման կետերը: Այսպես, օրական մի օղակ և հետզհետե 6—7 օղակները և բերանը իրար վրա նստեցնելով, պատրաստվում էր թոնիրը¹⁰: Թոնրի

բարների, փեխակների պատրաստության ժամանակ: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ ձեփային եղանակով հարավոր չէր լինում կավն ամանների ցանկացած նրբությունը տալու, ինչպես բրուտի գուրգով՝ ճախարակով: Ուստի և Հալիսի ստորին հովտում կավն ամանները ձևոր էին բեր-

¹⁰ Գամիրքում, 3 ոտք մեկ ուղանդի տրամագիծ, իսկ վերի մասը՝ 2 ոտք մեկ ուղանդի՝ մոտ 75 սմ տրամագիծ ունեւր:

¹¹ Տէ՛ս Խ. Մամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Երևան, 1941, հատ. 2, էջ 125:

¹⁰ Թոնիրը մոտ 1 մետր 20սմ. բարձրություն և մեկ մետր տրամագիծ ունեցող տակառաձև կավե մի փեթակ է, որի ներքին մասը, ինչպես ասում էին

վում ուրումտիկինցի բրուտներից, նույն կազմի ամանի տարրության շափ ցորենի հետ փոխանակելով: Այս տեսակետից հասկանալի է, որ շատ հին ժամանակներում, դեռևս նախքան մեր թվականությունը երկրորդ հազարամյակի կեսերին, խեթերի ժամանակ, Յոզզաթի նույն շրջանում ամանեղենի պատրաստման աշխատավարձը հատուցվում էր բնավճարով, ըստ իրի ժանրության և տեսակի: Օրինակ, մեկ մնաս բաշ ունեցող պղնձե սկուտեղ պատրաստելու համար երկաթագործին (այդ ժամանակաշրջանում դեռևս արհեստների մեջ ստորաբաժանում տեղի չէր ունեցել), որպես աշխատավարձ վճարվում էր մեկ սկա դարի, իսկ երկու մնաս բաշ ունեցող պկուտեղի համար վճարվում էր մեկ սկա ցորեն¹²:

Յոզզաթի շրջանի Ուրումտիկին հայկական գյուղի բնակիչները ղեկավարապես ըզրազվում էին բրուտությամբ: Նրանց պատրաստած հատկապես ներսից կանաչ ջնարակված ջրի սափորները (հատկապես դեպի ներսի մասը), կուծերը (բոտուն, կալկուլա, չուրխմիշները, պոտոտկները շերկիբ կոչված թանի ամանները Կեսարիայի շրջանում մեծ համբավ էին վայելում: Ուրումտիկինցի բրուտների պատրաստած ջրի սափորները՝ մեծ ընդունելություն էին գրեթե ոչ միայն իրենց ճաշակավոր, սպիցիկ ձևի համար, այլև այդ շրջանի կավահողի ժակոտկենության շնորհիվ՝ ջուրը շոգիացնող հատկությամբ: Այդ իսկ պատճառով Ուրումտիկինի սափորների շուրջ, նույնիսկ ամուսն խիստ շոգերին միշտ զով էր մնում:

19-րդ դարի 80-ական թվականներից սկսած, առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, Գամիրի գյուղեկում նույնպես սկսել էին մուտք գործել պղնձե ամանները, որոնք տակավ առ տակավ զուրս էին մղում կավեղներ: Իսկ քաղաքատիպ մեծ ավաններում և քաղաքներում արհեստա-առևտրական դասի տնտեսություններում դեռ շատ վաղուց ամանեղենը համարյա ամբողջությամբ պղնձյա էր:

Այստեղ մեր նպատակից դուրս է Գամիրում գոյություն ունեցող բոլոր արհեստների մասին խոսելը, ուստի և համա-

ռոտ քննության կառնենք այն արհեստները միայն, որոնք տեղական կարենություն պատճառով իրենց գոյությունը պահպանում էին թեև գյուղերում և թեև քաղաքներում: Այսպես, օրինակ, սալագործությունը, երկաթագործությունը, շուգակությունը, զորգագործությունը, թեև քաղաքներում վաղուց պրոֆեսիոնալ արհեստի բնույթ էին ստացել, բայց Գամիրի գյուղական վայրերում անփոփոխ պահպանում էին իրենց գոյությունը, հատկապես երկաթագործությունը հեռավոր գյուղերում դեռևս ուրույն արհեստի բնույթ չէր ստացել, այլ կիրառվում էր նաև փոխօգնության ձևով: Այսպես, հայկական Ձաթ գյուղը, որը գտնվում էր հենց Ազ-դաղի անտառի ծոցում, ուր կային 5 համայնական դարբնոցներ, որոնց ղռները միշտ բաց էին, գյուղացիներից մեկը, էրր արորի խօփը, կամ երկաթե մի կոտրած իր զոդել տալու պետք զգար, իր հետ տանում էր մաշված, կամ կոտրած առարկան և ածուխ, իսկ երկաթագործը, համախորդի օգնությամբ կատարում էր աշխատանքը, որի համար, փոխօգնության կարգով, նա հատուցում էր մի ուրիշ աշխատանքով:

Նախքան այդ արհեստների մեջ աշխատանքի բաժանման հանգես զալու մասնագիտացման, աշխատանքի անձնակազմի, արտադրանքի, արտադրամիջոցների, ինչպես և համբարական որոշ սովորույթների մասին խոսելը, հակիրճ ձևով անհրաժեշտ ենք գտնում քննության առնելու նրանց բնույթը: Արհեստագործողները բաժանված էին երեք կարգի՝ ա) այն, որ, ինչպես հայկական մյուս գավառներում, նույնպես և Գամիրի գյուղական վայրերում նահապետական գերդաստանի անդամները, ըստ ավանդական սովորության, տղամարդ կամ կին կատարում էին տնտեսության անհրաժեշտ աշխատանքը, օրինակ, որոշ փորձ ձեռք բերած տղամարդը նորոգում էր սայլը, լուծը, կամքը, զրաստների համետը (փայան), պախուրցը, պատրաստում կրկալներ և այլն: Իսկ կանայք, ընդհանրապես, գործում էին տնտեսության անհրաժեշտ կտավը, պատրաստում հագուստ և զանազան իրեր՝ կապերտ, զորգ, խուրջին, բարձի երես և այլն. բ) սակավահող կամ հողազուրկ գյուղացիներն իրենց տրե-

¹² Code Hittite, par Hrozy, Paris, 1922, էջ 160, 161.

տեսութեան համար, որպէս օժանդակ միջոց, զբաղւում էին սալագործութեամբ, ջուհակութեամբ, սակայն ի տարբերութիւն քաղաքի նույն արհեստների, աշ-

ամենայնիւ, ի բացառութիւն այն հյուանստադաշործ, սալագործ արհեստավորների, որոնք գտնվելով անտառամերձ գյուղերում, տեղական նյութական բազայի

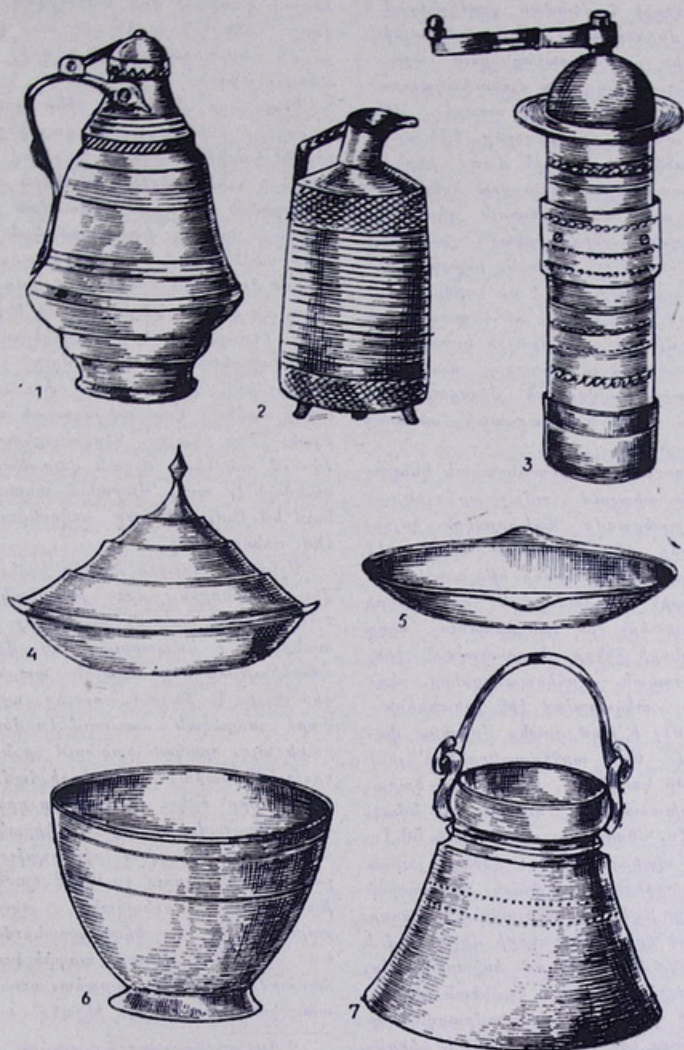
Նկ. 8. Տնային զործածութեան իրեր: 1—5. Կանթեղների՝ աստիճանական զարգացմամբ: 6—7. շոր խմելու ամաններ (6 չամ, 7 չորխմիչ), 8. սալլը, 9. կաթսա, 10. հարանի, 11. յուղի բզուկ:

խատում էին բացառապէս պատվիրատուի հումքով: Մինչդեռ քաղաքում հյուանստադապործը, կառագործը, երկաթագործը իր միջոցներով և հումքով ապրանք էր հայթայթում շուկայի համար: Այնու-

հնարավորութիւնից ելնելով, ուղղակի շուկայի համար ապրանք էին արտադրում, ինչպէս քաղաքում համանման արհեստներով զբաղվողները: Այսպէս, օրինակ, Ագ-դաղի հայկական Զաթ գյուղի բնա-

կիշները մի որոշ մասը, որպես հյուան-
ատաղձագործ, սալլագործ, մալրի (շամ)
ծառից պատրաստում էին սալլի հին ձևի
«կույր» անիվ, կամեն, խնոցի, փոցիս, կադ-

նաղան գործիքներ, հոսեկի, մեծ հոսեկի
(ստղու), երկու մատ (եղան), երեք մատ
(անատոտ), ինչպես նաև կամեն: Մինչդեռ
դաշտային շրջանների անտառազուրկ գյու-

Նկ. 9. տեսլիկ գործածության ամաններ: 1. գլաղլում, 2. փայտե փար, 3. սրճաղաց,
4. սեհեն կափարիչով, 5. սեհեն ունկալոր, 6. ազուրի թաս, (զարբուս-թաս),
7. խոշաֆի դուլլ (փաթեաջ):

նու փայտից՝ սունի (մազի), իսկ Սեբաս-
տիա քաղաքի հյուան-ատաղձագործները՝
հաճարի փայտից՝ գյուղատնտեսական դա-

ղերում համանման արհեստավորները բա-
ցառապես պատվիրատուի հումքով պատ-
րաստում էին սալլեր, արոր, լուծ և այլն:

Այստեղ ուշադրութեան է արժանի այն, որ գյուղական տնտեսական գործա-նեբրը և քաղաքի պրոֆեսիոնալ արհեստավորները թեև աշխատում էին շատ շնչին տարբերություն ունեցող ձեռքի համանման գործիքներով և գործիք մեքենաներով, այնուամենայնիվ, քաղաքային արհեստանոցներում աշխատանքի կազմակերպումը մասնաշաղկապային նախնական որոշ ձև էր ստացել: Օրինակ, գյուղական սալագործը, եթե սալի «կուլը» անիվի փայտային մասը ինքն էր պատրաստում՝ իրար ագուցված երեք կտոր փայտից, ապա պատվիրատուն դիմում էր երկաթագործին անիվի երկաթե շրջանակի շինման՝ հաջցնելու Այստեղ, ինչպես երեւում է, պատվիրատուն է որ գործը կազմակերպում է տարբեր արհեստավորների դիմելով, մինչդեռ քաղաքային կառագործը, իր արհեստանոցում տարբեր մասնագիտացած արհեստավորների միջոցով գլուխ էր բերում գործը և պատրաստի հանձնում հանախորդին:

Կառագործների արտադրական կենցաղը.—Սեբաստիայում համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, գոյություն ունեւ 12 կառագործ-դարբին, 12 հյուան կառագործ, որոնք եթե արհեստանոցի ներքին սարքավորման, գործիքների սեփականատերն էին հանդիսանում, ապա արհեստանոցի շենքը վարձակալում էին: Կառագործական արհեստանոցները, ընդհանրապես, տեղադրված էին իջևանների—խաների մեջ և կամ դրանց մոտակա փողոցներում: Այդ արհեստանոցները՝ լինի կառագործի դարբնոցը, լինի հյուան-կառագործի աշխատանոցը, ունեին ոչ նվազ, քան 30 ֆա. մետր և ոչ ավելի, քան 50 ֆա. մետր մի տարածություն և իրենց յուրահատուկ գործիքները: Օրինակ, կառագործի գործիքները եղել են դեզյաչը՝ հաստոցը, որը դրված էր աշխատանոցի միջտեղում և ներկայացնում էր 1,20 մմ. երկարությամբ, 70 սմ. բարձրությամբ և նույնքան լայնությամբ մի կոճղ, դրա վրա ամրացված էր բնծ ու փոքր զնդան (որս, սալ), կողքում ըստ հարմարության, կախված կամ իրված էին ղանազան գործիքներ՝ մուրճ,

աքցան, ունելի և այլն: Հաստոցի գլխի կողմը հաստատված էր օջախը, որի նտնի մասում կամ վերում կախված էր երկթեանի, կամ մի թեանի փուքը: Փայտե առանձին մի դազգահի վրա ամրացված էր մամուլը («մեռկենե»), ինչպես նաև դարբնոցի մի անկյունում՝ մայրի (Համի) փայտե ածուխի արկղը:

Կառագործության մեջ, լինի հյուան-կառագործը, լինի կառագործ դարբինը, այսինքն՝ կառքերի երկաթի մասնիկով զբաղվողները ունեին իրենց առանձին աշխատանոցները համարյա համանման անձնակազմով: Օրինակ, կառագործական դարբնոցի անձնակազմը, ընդհանրապես բաղկացած էր լինում 2—4—7 հոգուց. վարպետ, որ գործի տերն էր, մի ենթավարպետ («ղալֆա»), երկու աշակերտ, մեկը՝ ենթավարպետի օգնական, մուրճ զարնող («շեքիշի»), իսկ մյուսը՝ փուքս քաշող («քորյուլեֆ»): Ըստ ավանդական սովորության, երբ հայրը ներկայացնում էր իր 14—16 տարեկան որդուն վարպետին, ընդունված էր ասել. Վարպետ, աղաս հաճե՞նում եմ քեզ, արհեստը սովորեցու՛ր, միսը քեզ, ոսկորը ինձ:

Աշխերտը առաջին տարին կամ առաջին վեց ամիսներին, ըստ ընդունակության, եթե փուքս է քաշում, ապա օրը աշխատանքները է կատարում նաև վարպետի տնտեսության մեջ: Առաջին տարին քանի դեռ փուքս էր քաշում, որպես աշխատավարձ տարեկան ստանում էր մեկ ոսկի, բացի այդ, օրական ստանում էր նաև մեկ դրուշ (40 փարա) օրվա ճաշի համար, իսկ շաբաթ օրը՝ երկու դրուշ, մեկը որպես օրվա աշխատավարձը, մյուսը՝ կիրակի օրվա համար ծախսելու փող («խարշլիֆ»): Նրկ-լորդ տարին սկսում էր մուրճ զարնել—ենթավարպետի օգնականի աստիճանին բարձրանալով, տարեկան ստանում էր երկու ոսկի, իսկ երրորդ տարին նա արդեն համարվում էր ենթավարպետ, ստանում էր տարեկան երեք ոսկի, ինչպես աշակերտը,

¹⁴ Աշխերտի կատարած աշխատանքը կայանում էր հետևյալում. Զատիկ և Մեծնդի լոցնական օրերին վարպետի հյուրերին էր սպասարկում, նրանց առաջ բաց էր անում դուռը, ընդունում վերնաշաղկապը, սուրճ, ըմպելիք (խմիչք) հրամցնում, շուկայից գնված անհաճախները վարպետի տուն փոխադրում և այլն:

¹⁵ Եթե 1,5—2 մմ. հաստությամբ, 5—8 մմ. լայնությամբ երկաթե մի շրջանակ, որը տաքացնելով անթկացնում են անիվի վրա:

նույնպես և ենթավարպետը, բացի տարեկան աշխատավարձից, ստանում էր օրական մեկ դրուշ, որպես օրապահիկի

Կառագործության յուրաքանչյուր մասի՝ փայտի, երկաթի, ներկի համար կային առանձին արհեստանոցներ։ Սակայն, նկատելի էր, որ Սեբաստիայում գոյություն ունեցող 12 արհեստանոցներից երկուսը հանդիսանում էին և փայտի, և երկաթի մասերը պատրաստող միացյալ գործատուն, մի տեսակ մանուֆակտուրա, որտեղ դեռևս բացակայում էր ներկի բաժինը։ Այսպիսով, առաջացել էին արհեստանոցներ, որոնք պատրաստում էին նորը պատվերի կամ որպես պատրաստի ապրանք՝ վաճառքի համար։ Կառագործ գարբիները և հյուսն, կառագործները զբաղվում էին ոչ միայն իրենց մասնագիտական օբյեկտի հատուկ մասերի՝ նորոգության, այլև ներքին համաձայնության, պատրաստում էին նույնպես նորը՝ պատվերով կամ որպես պատրաստի ապրանք, վաճառքի համար։

Այնուամենայնիվ, կառագործական արհեստանոցները բաժանված էին ոչ միայն ըստ նյութի՝ փայտի, երկաթի, ներկի գործով զբաղողների, այլ նաև ըստ կառքի տեսակի։ Օրինակ, կային կառագործներ, որոնք մասնագիտացած էին ձիու հատուկ բեռնատար շորս անիվանի կառքերի՝ վառդուների (ֆաուգոն) պատրաստության, իսկ մյուսները՝ մարդատար՝ ֆայրան, ֆյուրա, կամ լանդոն և յայլի համար ու թեթևաշարժ կառքերի գործում։

Պետք է նշել, սակայն, որ Սեբաստիայում, Կենարիայում ընդհանրապես օգտագործվում էր ժայլին, որը ուներ իր պատճառները։ Ճեպլին, այսինքն՝ ճեռճանակավորը՝ ոչ նվազ հանգստավետ է, քան «ֆայրոն»-ը կամ «լանդոն»-ը և համարյա կիսով չափ էժան։ Հասարակ ժայլին եթե արժեքը 8—10 օսմանյան ոսկի, ապա ավելի զարդավածը՝ 12—15 ոսկի։ Մինչդեռ «ֆայրոն» 25—30 ոսկի, իսկ «լանդոն»-ը՝ 35—40 ոսկի։ Այս պայմաններում քնական է, որ մեկ քաղաքից մյուսը կամ քաղաքի ներսը, հասարակության սպասարկության համար, իր հարմարության և մատչելիության մեծահարմարը ժայլին էր։ Փանի-դեռ-Փոքր Ասիայի արևելյան մասում երկաթգծի չկար (մինչև 1924 թ.) մարդ-

կանց փոխադրության համար ժայլին-ի պահանջը մեծ էր։ Շուկայի պահանջը մղում էր տվել կառագործներին, կառքի այդ տեսակի արտադրության մեջ մասնագիտանալու, ինչպես նաև փայտի և երկաթի բաժինների միավորմանը մի գործատեղում, թեև շնչին տոկոս կազմող մարդկանցով, սակայն սկիզբ էր առել մի տեսակ նախնական մանուֆակտուրա։ Հետևաբար, իրենց զուգությամբ սպառնացող վտանգի առաջ՝ կառագործները ներքին համաքական համաձայնության էին եկել։ Նորը շինելու համար, երբ պատվեր էր ստացվում, հանձնակատար վարպետը, մյուս մասնագիտացած արհեստանոցների աջակցությամբ, գույս էր բերում գործը։ Բայց այստեղ նկատելի է այն պարագան, որ համարյա միշտ նորի պատվեր ստացողը կառագործ-գարբիներ էր. այսպիսով, այս վերջինը հյուսն-կառագործի և կառք ներկողի հանդեպ վերադաս մի դիրք էր ապահովել։

Հանձնակատար կառագործ գարբիներ, յայլի-ի փայտե մասերի համար հյուսն-կառագործին վճարում էր երկու օսմանյան ոսկի, ներկողին՝ մեկ ոսկի, զոչնմեներին, ներսի և դրսի հարմարանքի համար (նյութը և աշխատանքը միասին)՝ վճարում էր մոտ երկու ոսկի, զսպանակը և առանցքը՝ սունի¹⁵ (այլը և դինգիլը) արժեք մեկուկես ոսկի։ Այսպիսով, բոլոր ծախսերը հաշված, ինչպես և իր աշխատանքը և նյութը միասին, ժայլին արժեքը 8—9 ոսկի։ Այս պայմաններում յուրաքանչյուր գործարք հանձնակատարին ապահովում էր 2,5—3 ոսկի հավելյալ շահ։

Այս հանգամանքից օգտվելով, որոշ կառագործ գարբիներ, իրենց գործառնությունները լայնացրած, սկսում են ոչ միայն տեղական պատվերի վրա աշխատել, այլև միջավայրային ներքին շուկայի համար։ Հետևաբար, Սեբաստիայում պատրաստված կառքերը վաճառվում էին խորեբրդի և Մալաթիայի և այլ շուկաներում։ Այսպիսով, փոքր մասշտաբով արտադրողը միաժամանակ հանդես էր գալիս իր տեղական շուկայից դուրս, միջավայրային շուկայի համար ապրանք արտադրողի դերում։ Այս փոքր արդյունաբերողները, նոր սաղմ-

¹⁵ Կառքի զսպանակները թվով չորսն են, և սունին (այլը և դինգիլ), որ ներմուծվում էր Եվրոպայից։

նավորվող գործարանային արդյունաբերությանը դիմադրում էին միասնաբար համագործակցելով, իրար հանգեպ ցուցաբերելով որոշ զիջումներ:

Ժամանակավոր համագործակցությունը տեղի էր ունենում նաև կառագործ դարբինների միջև ղնդանի պատրաստման ժամանակ: Ինչպես հայտնի է, ղնդհանրապես գործիքները, հատկապես մեծ ղնդանը ըստացվում էր Եվրոպայից, գլխավորապես Գերմանիայից և արժեք երեք ոսկի: Դա մի ենթավարպետի ամբողջ տարվա աշխատավարձն էր: Հետևաբար, խնայողության համար փոխօգնության կարգով պատրաստում էին ղնդանը: Այդ աշխատանքը կատարվում էր աշխատանոցից դուրս՝ բացօթյա, որտեղ պատրաստվում էր երկու փուլանի մի օշակ, ինչպես նաև ղնդդյաճը, բոլոր անհրաժեշտ գործիքներով: Գործը վարում էին երկու վարպետ, չորս ֆուրքաբեղ (հերթափոխությամբ ութ հոգի), երկու փուլա քաշող (հերթափոխությամբ՝ չորս): Այսպիսով, 14 մարդ երկու օրվա ընթացքում պատրաստում էր ղնդանը: Բացի վարպետներից, մուրճ դարձողները և փուլա քաշողները վճարվում էին կրկնակի օրականով, այսինքն՝ երկուական ղրուշ և ճաշ: Մինչդեռ վարպետները փոխհատուցվում էին փոխօգնության կարգով համանման մի աշխատանքի ընթացքում:

Այստեղ ակնհայտ է քաղաքային արհեստավորների համաքարական պայքարը ինչպես նոր սաղմնավորվող արդյունաբերության ճնշման, նույնպես և Եվրոպայից ներմուծվող գործարանային արտադրության դեմ:

Սերաստիայում գրեթե բոլոր արհեստավորները, այդ թվում և կառագործները ունեին իրենց համաքարությունը, որը թեև ոչ գրավոր, բայց ղեկավարվում էր սովորութային իրավունքի հիման վրա, լուծում արհեստավորների միջև ծագած ներքին վեճերը ու ենթավարպետին վարպետի կողմ տալու հարցը: Այս վերջինը, թեկուզ և ձևավանդորեն, պահպանվեց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը:

Համաքարությունն ուներ իր վարչական մարմինը, որը բաղկացած էր 3—5 մարդուց, ըստ տվյալ արհեստավորների քանակի, առանց ազգային խորություն: Օրինակ,

Սերաստիա քաղաքում կառագործների համաքարության վարչությունը՝ «Էրթանը»¹⁶ բաղկացած էր 4 հոգուց, որից երեքը՝ հայ, մեկը՝ թուրք: Նրանք ընտրվում էին արհեստավոր վարպետների հավաքում, մինչև նրանց ակտիվ շրջանը, այսինքն՝ քանի ղեկ կարողանում էին աշխատել:

Այստեղ, որպես օրինակ, կնշենք Սերաստիայում կառագործ վարպետի կողմ տալու արարողությունը, որը լրիվ գաղափար կտա այդ շրջանի արհեստավորների աշխարհայացքի, համաքարական իրավունքների մասին:

Վարպետացուն իր արհեստանոցի սարքավորումը պատրաստելուց հետո, «Էրթանը»՝ համաքարության վարչական կազմը, սովորեցնող վարպետը, վարպետացուի հայրը, բարեկամների և համաքարության անդամների ղեկբարակցությամբ գնում են աշխատանոցի դուռը: «Էրթանը» անդամներից ամենատարեցը «Սուրբ աստված ճշմարիտ» ասելով, բաց է անում արհեստանոցի դուռը:

Սովորեցնող վարպետը նույնպես «Սուրբ աստված ճշմարիտ» կրկնելով, ղնդանի վրա մատաղ է անում մի քաղաղ, նրա արյունով խաչի նշան է անում. ղնդանի վրա, նրա կողքին, նույնպես և արհեստանոցի դռան վերին շեմին, ապա պատրաստելով թուրան, կրակը վառում և իր տեղը ղեջելով իր երբեմնի աշկերտին, ասում է՝ «Շինի իր կառքի այսինչ մասը»: Նա երկաթը թուրայում տաքացնելուց հետո, կռանին մի քանի սիմվոլիկ հարվածներ տալով, մեկ կողմ է դնում: Վարպետը համարելով իր աշկերտի ճակատը, խորհուրդ է տալիս «Բարեխիղճ լինել, մաքուր աշխատել և իր վարպետին ամոթով չթողնել»: Աշկերտը նրա ձեռքը համբուրելով, պատասխանում է. «Շնորհակալ եմ քեզանից, որ ինձ արհեստ սովորեցրիր, բարեխիղճ կլինեմ, մաքուր կաշխատեմ, քեզ ամոթով չեմ թողնի»: Ներկաները շնորհավորելով, օղի են խմում վարպետի հաջողության համար: Ներկաները այդ առթիվ տեղում հյուրասիրվում են խորովածով և մրգերով:

Գամիթթում լայն տարածում գտած ըզբաղմունքներից անհրաժեշտ է քննության

¹⁶ «Էրթան» («Թուրք» աբախներն առաջ հոգանկն) նշանակում է «սյունք», հիմք, այսինքն՝ համաքարության սյունքը, հիմքը:

առարկա դարձնել նաև երկու գլխավոր արհեստներ՝ շուկակությունը և գորգագործությունը: Այդ արհեստները թեև քաղաքներում վաղուց պրոֆեսիոնալ քնույթ էին ստացել և արտադրում էին շուկայի համար, սակայն գյուղերում, ինչպես ասվեց, բացի իրենց տնտեսության կարիքների համար աշխատող տնայնագործներից, կալի՜ նաև շուհանկներ, գորգագործներ, որոնք ի տարբերություն քաղաքի արհեստավորների, պատվիրատուի հուժքով մանում. կամ գործում էին պատվիրատուի համար: Օրինակ, էվերեկ ավանում ամեն տնտեսություն ուներ իր ճախարակը, որով մանում էր վաճառականի բամբակը, մեկ կգ մանած թելի համար ստանալով մեկուկես կգ բամբակ, մեկ կգ-ից ավելցած թելը մանողի վարձատրությունն էր կազմում¹⁷, քաղաքի արհեստավորները իրենց միջոցներով և գնած հուժքով ապրանք էին արտադրում շուկայի համար: Մինչդեռ 19-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած, քաղաքային արհեստավորներից հատկապես շուհանկները առևտրական կապիտալից կախման մեջ ընկնելով, այսինքն՝ դադարելով ուղղակի սպառողի հետ գործ ունենալուց, աշխատում էին միջնորդների, առևտրականների պատվերով: Այդ մասին կարդում ենք Գ. Սրվանձադյանի «Թորոս աղբար» բովանդակալից աշխատության մեջ. «Արաբկիրի մեջ.—գրում է նա.—առաջին համարված էր մանուսա գործել, հազար շնչհարյուր (1600) հոր կը բաներ, իմ հոն եղած օրերը (1878 թ. հուլիս ամիս) բանթող ըրած էին, իրենց օրականը թղթագրամով վճարելու առիթով, գործողները երգամբ կապված էին իրարու, մինչև իրենց ուզած գինը տրվեր, անեծք և տուգանք սպառնացած իրենց ուխտէն բաժնվողին»¹⁸: Այդ վկայում է այն մասին, որ

մանուսագործությունը Արաբկիրում լավ էր կազմակերպված: Վարպետ գործատուները, որոնք միաժամանակ իրենց արտադրության վաճառքով էին զբաղվում, ոչ միայն մանած թելը բերել էին տալիս Մանչեստրից, Իտալիայից, այլև Թուրքիայի ներքին զավառների գլխավոր քաղաքներում՝ Սեբաստիա, Մուշ, Կարին, Տրապիզոն, Սամսոն, Խարբերդ, Գաստեմուռի, Հալեպ և այլուր հաստատել էին իրենց գործակալությունները, որոնց միջոցով ըստպատում էին արտադրված մանուսան: Սպառման շուկայի այդպիսի կազմակերպումը իր հերթին մեծ զարկ էր տվել Արաբկիրի մանուսագործությանը: Թուրքիայի զանազան քաղաքներում հաստատված գործակալությունները, ըստ տեղական շուկայի ճաշակի ու պահանջի, պատվերներ էին տալիս գործատուներին:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Արաբկիրում պատրաստվում էր կրկնակի լայնությամբ մի տեսակ գործվածք, որը կոչվում էր մանուսա. 40—50 սմ լայնությամբ այդ մանուսան հատկապես կանանց հագուստի համար ծանր էր ավելի քան 40 ծաղկավոր և զանազան գույնի օրինակներով¹⁹: Ահա դրանցից մի

ներդրել Թուրքիայի տնտեսության մեջ: Թուրքիան իր պարտքերին դիմագրավելու համար ոսկեդրամը, արծաթագրամը ներքին շուկայից քաշել և շրջառառության մեջ դրել էր «զայմ» կոչված թղթագրամը, որը իր քանակությամբ դերազանցել էր ներքին շուկայի պահանջները, ուստի և արժեզրկվել էր, հասցնելով ինֆլացիայի: «Հայմ»-ն դրամաշրջանառության մեջ նորմալ ընթացք չունեց, որից առաջին հերթին տուժում էին աշխատավորները, այդ թվում և շուհանկները: Ուստի Արաբկիրում արհեստավոր շուհանկները գործազուլ էին հայտարարել «զայմ»-ով վարձատրվելու դեմ: Այստեղ հիշատակության է արժանի նաև այն, որ Կեսարիայի շրջանի էվերեկ մեծ ավանում հայոց եկեղեցին իր եկամուտներից չլքելով իր համար Կ. Պոլսում տպվել է տալիս 5, 10, 20 և 40 փարանց տոմսեր (զայմ)՝ միայն եկեղեցում գործածվելու համար, սակայն հրապարակում մանր դրամ չի ելելու հետևանքով, հայերը այդ տոմսերը 3 տարի (1878—1881 թթ.) գործ են անում նաև շուկայում: Նույնիսկ Թուրքիայի ընդունում էին, քանի որ եկեղեցին արժաթ դրամով փոխանակում էր այդ իր թղթե տոմսերը*:

* Հակոբ Ա. Աբգովանյան, էվերեկի պատմություն, Գահիրե, 1935, էջ 78—79.

¹⁹ Տե՛ս. «Ոսկեզետակ», տարեգրք, Հրատարակություն Արաբկիրի և շրջակայի հայրենակցական միության, Բեյրութ, 1945, էջ 95.

¹⁷ Հակոբ Ա. Աբգովանյան, էվերեկի պատմություն, Գահիրե, 1935, էջ 60.

¹⁸ Գ. Սրվանձադյան, Թորոս Աղբար, Ա. մաս. Կ. Պոլս, 1878, էջ 281: Արաբկիրում շուհանկների գործադուլի պատճառը հասկանալու համար անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել թղթագրամով վճարումի մեթոդան մասին: Թուրքիան Ղրիմի պատերազմի (1853—1856 թթ.) հետևանքով ծանր պարտքի տակ էր ընկել: Անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիստները Թուրքիան իրենց տնտեսական ուղերթի մեջ անելու համար մեծ դրամազուլիներ էին

քանիսի անունները՝ սարգսնեմ, «լայն ծաղիկ», «գալ ծաղիկ», «բաղնի ծաղիկ», «փետուր ծաղիկ», «լանախ-ծաղիկ», ճիճան-լանի, փափուր-լուի (երկաթուղի), խուրչի-դի, կերմեսուտ, փաթկավար կամ փաթկի-լու, մկնատամ կամ տիշլու (ատամնավոր), մաքրան, ֆաքրան, ավադի, մանիթ, մեմ-րապի, աղաք սատաղի (արաբի շրթունք), ճիլալի (մահիկաձև), Սեբաստիա տեսկսի, կովտուն էրենկի (կովտուն օրինակ) Բրզնիք էրենկի, շիշալի տախում (ծաղկավոր գործվածք) և այլն:

Մանուսյի այդ անունները, որպես զարգամոտով ստեղծվել են գլխավորապես օգտագործված այն ծաղիկների անուններից, որոնք տարածված են հատկապես Արարկիլի շրջանում, կամ այդ զարգանախշերի ուրիշ մի իրի, առարկայի հետ ունեցած նմանությունից: Չի բացառվում, եթե ասենք, թե դրանք կապված են նաև որոշ լեզվաբանների հետ: Ինչպես տեսանք, կան նաև ուրիշ շրջաններից ընդօրինակություններ, որոնք պատրաստվել են այդ շրջաններում սպառման նպատակով:

Մի քանի խոսք էլ մանուսյի զարգանախշման մասին: Չպետք է ենթադրել, թե նախշավարդ մանուսան ստեղծվեց ծակվառ գործող մեքենայի (19-րդ դարի 80-ական թվականներին) Փոքր Ասիա ներմուծումից հետո միայն, այլ այն գործվում էր հորի վրա հորիզոնական տորքով կամ պեղավալում՝ ոտքով շարժման մեջ դրվող տորքով, դեռևս միջնադարում: Օրինակ, մաքրան կոչված մանուսյի օրինակը գործվում էր յոթ—ինը—տասնմեկ ոտավոր (ոտքով շարժվող) տորքով, ինչպես նաև զարգանախշումը կատարվում էր նաև հին դաշման մեթոդով:

Արարկիլում, բացի հագուստի համար պատրաստված «ենդ շախով» մանուսայից, գործվում էր նաև անկողնի, բազմոցների համար 1—1/2—2 մետր լայնությամբ ծաղկավոր նաշխազարդ լայն մանուսա, որոնք 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, ըստ Սրվանձոյանի, մրցում էին Հալեպի և Դամասկոսի (Շամի) ապրանքների հետ²⁰, թեև Արարկիլում մանուսագործությունը մինչև 20-րդ դարի սկզբները դեռևս գործարանա-

յին բնույթ չէր ստացել, այսինքն՝ «անայնագործական» միճակում էր գտնվում: Ցուրաքանչյուր մանուսագործ-արհեստավոր իր ջուլհակի հին հաստոցով կամ «բարտոնով» («ծակվառ» գործող մեքենայի տեղական մի փոքր տեսակը, որ արհեստավորների կողմից «քարտոն» էր կոչվում) գործում էր վարպետի (գործատերի) հաշվին: Սակայն, 20-րդ դարի սկզբներին մանուսայի տեղական արդյունագործությունը սկսել էր որոշ տագնապ ապրել²¹: Դրա գլխավոր պատճառը նվազանցած ապրանքների մրցակցությունն էր: ապա գործատերերի կողմից նվազեցված աշխատավարձը հաշվի չառնելով, այլևս աշխատավորների որակի տարբերությունը:

Գամիթում հյուսվածեղենի արդյունագործության գլխավոր կենտրոններից մեկն էր նաև Կյուրինը, ուր զարկ էին ստացել արտագործության այն հյուղերը, որոնք տեղյալ շրջանում բարենպաստ պայմաններ ունեին: Օրինակ, Կյուրինը իր աշխարհագրական դիրքով ամենահարմար վայրն էր բրդի և մետաքսի հյուսվածեղենի արդյունագործության զարգացման համար, որովհետև մի կողմից լեռնային արտավայրերը իրենց բուսականությամբ շատ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում հատկապես ուշաբարսեղության համար, մյուս կողմից քամիներից պաշտպանված նրա բարեխառն հովիտները, առատ ջրերով, ամեն հարմարություն ընծայում էին այգեգործության համար, ուր ծիրանին, խնձորենին և թթենին լավ էին աճում և նպաստավոր բազա ստեղծում վերամշակելու, արդյունագործելու համար:

Կյուրինում հյուսվածեղենի համար անհրաժեշտ հումք հանդիսացող բրդի որոշ մասը հայթայթվում էր տեղական խաշնարածներից, իսկ մեծ մասը ստացվում էր Սուրիայի բուրդ քանիքների—վաճառականների կողմից: Նրանք ամեն ամառ իրենց մասացու ուշաբարի հոտերը պարարտացնելու համար Կյուրինի մերձակա Կովմոնի լեռան արտավայրերը յայլա էին բերում և, նախ-

²¹ Մանուսյի թոփի (8—10 արլին) գործելը արժեք մեկից մինչև երկու և կես դրու: 1906 թ. շրա հարյուր վարպետներ (գալֆա) գործազուլ էին արել, բայց լավ չկազմակերպված լինելու պատճառով մեկուկես ամիս հետո ստիպված են լինում վերսկսել աշխատանքը:

²⁰ Գ. Սրվանձոյան, Թորոս ազրար, Ա. մաս, 4. Պոլիս, 1879, էջ 286:

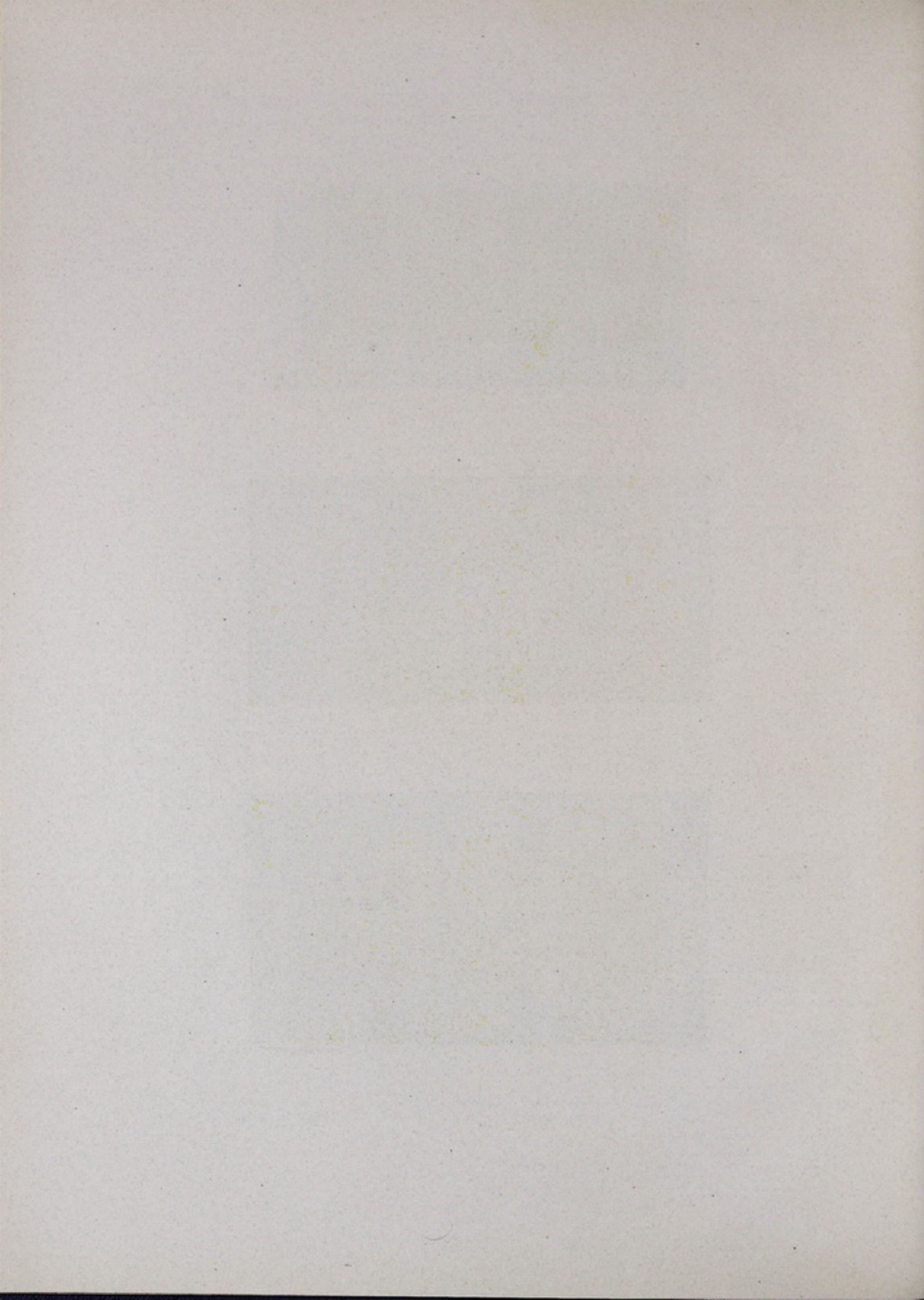
Հասարակ ատամ-
նամբը պիտանք

Դալ ժաղիկ

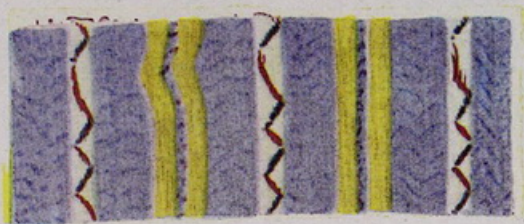

Սապուկն շահախ
ժաղիկ

Օղակաձև
փոքիկու

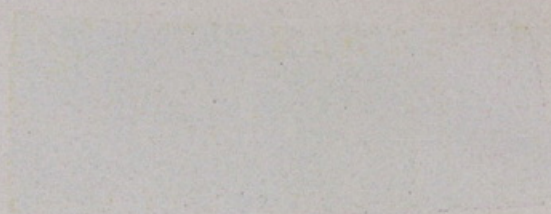
Օղակաձև
փոքիկու

Կլեռ
հար

Փայտի
հար

Սաբրանդ
Առամեաներ

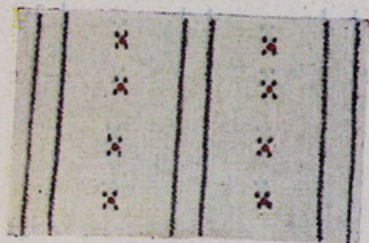
Պառնի
Ճալիկ

Փոքիկաներ, սաբրանդ
Գոթնիկ

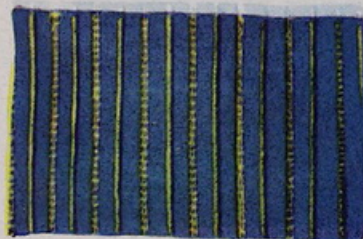
Առամեաներ
(Գեղու)
Փոքիկաներ

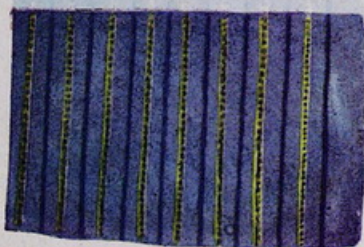
Փոքիկաներ, սաբրանդ

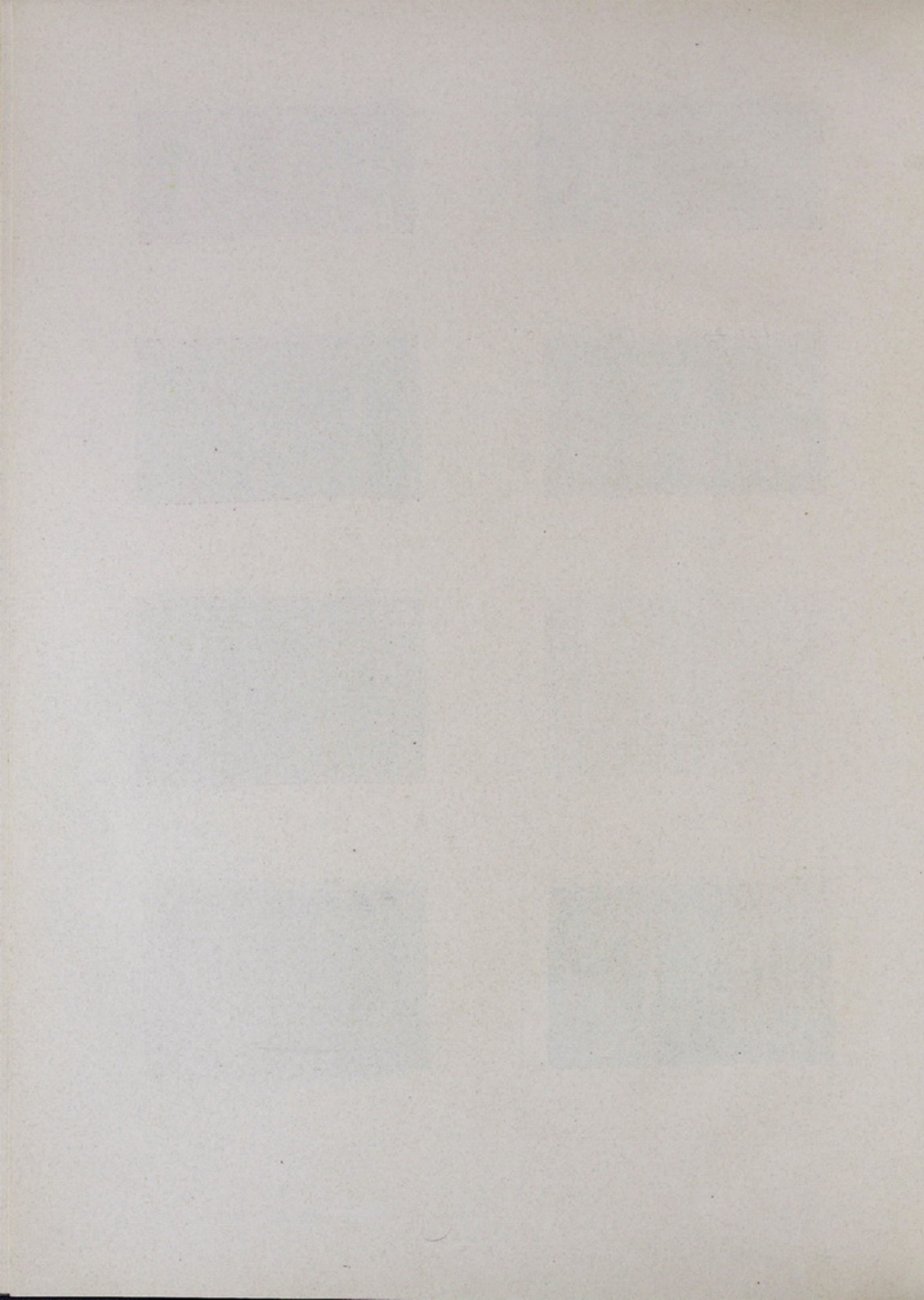
Առամեաներ
Յարմուկ

Մկնատաններ, չապարակ

Մկնատաններ
Չապարակ

ԿԼԱՆԳԻՆԻ
ՆԵՐՄԵՆԻՆԻՔ

ԿԼԱՆԳԻՆԻ
ՆԵՐՄԵՆԻՆԻՔ

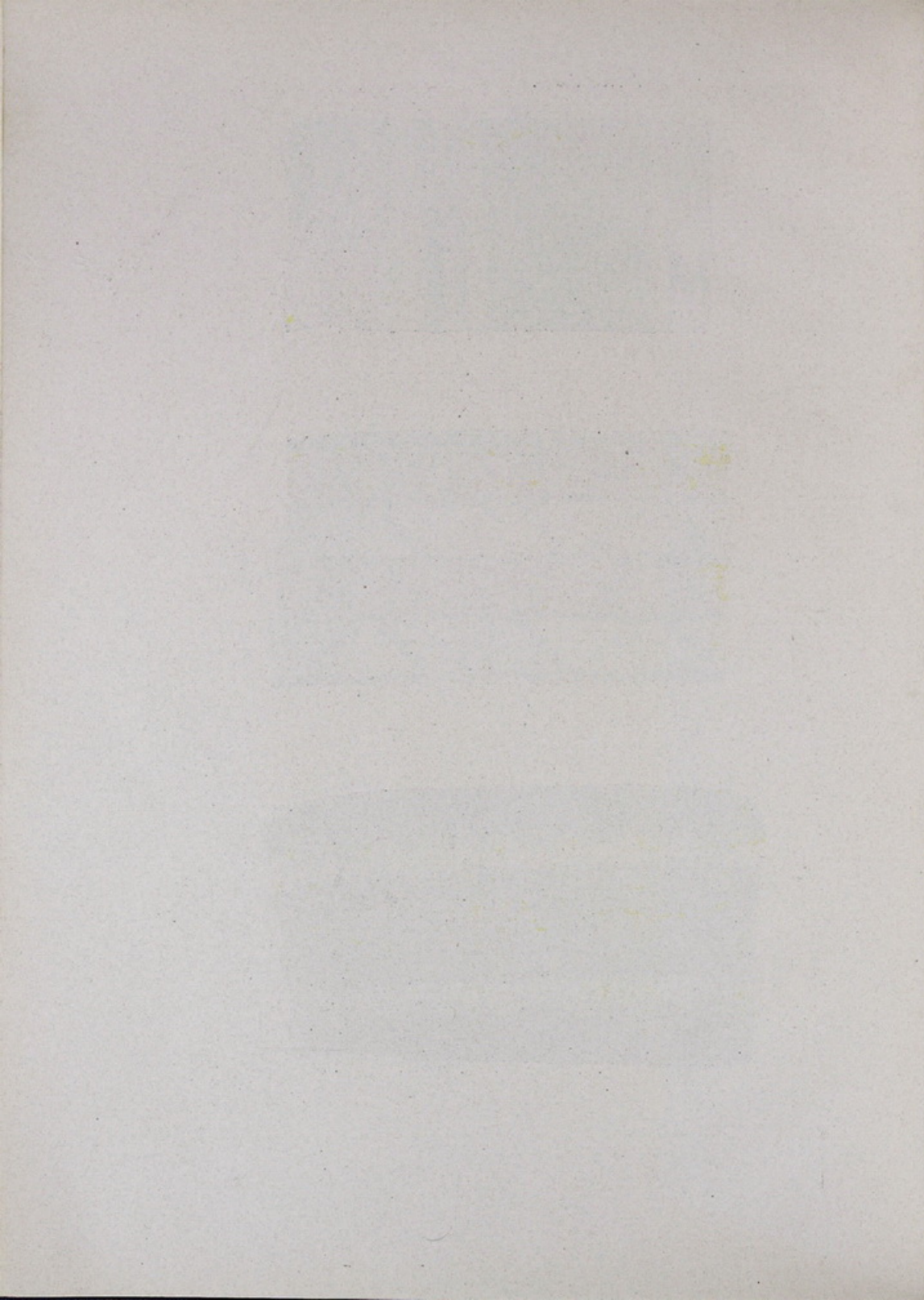
«Գրգռիկ»
ԼՂԻ

ԼՂԻ
Գրգռիկ

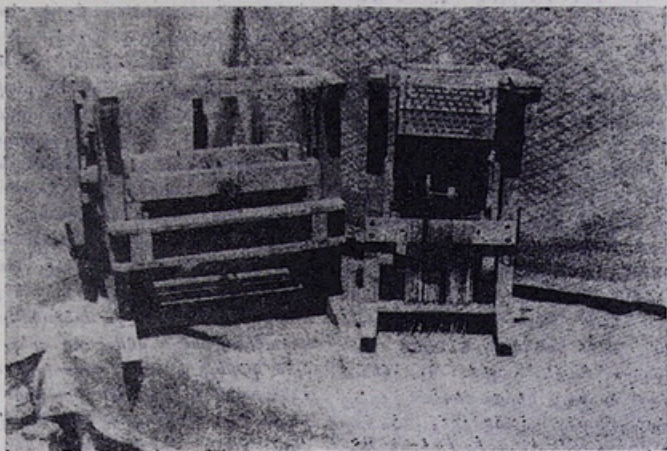
«Գրգռիկ»
ԼՂԻ

քան մեծ քաղաքների՝ Կեսարիայի, Իզմիրի շուկաները բշկել, ոչխարները խուզում էին և հավաքած բուրդը, փոխադրության դեմ-վարության պատճառով, ստիպված էին լի-նում հենց տեղում վաճառել Այսպիսով,

սուր՝ մայիսի կեսերից մինչև օգոստոսի կե-սերը գնում էին գեպի Կյուրիկի արևելյան շրջանը՝ գաղի (փշոտ բույս) խեժ հավա-քելու²²։

Շաղազոթության նախնական տեխնի-

Նկ. 10. տեղական «ճաղաք» (մակվար)՝ նմուշ «վարպետ» (Վարդան Ճանիկյանի սարքաժը)։

դեռ հին ժամանակներից Կյուրիկի բնա-կլիմայական պայմանները նախադրյալներ էին ստեղծել ջուլհակության զարգացման համար։ Չնայած հումքի այդպիսի առա-տությանը, այնուամենայնիվ, Կյուրիկի շա-լագործ արհեստավորների «տնայնագործա-կան» ձևը, իր նախնական տեխնիկայով, չէր կարողանում Թուրքիայի դանազան գա-վառներում լայն սպառում ունեցող շայնդե-նի արտադրությունը բարձրացնել, դրանով իսկ, օբյեկտիվորեն, տնտեսապես քայքայ-վող սակավահոգ գյուղացիների համար վարձու աշխատանք ապահովել։ Այդ իսկ պատճառով Կյուրիկի աշխատավորության մի ստվար մասը՝ տառապում էր առանց աշխատանքի։ Նրանք սեպտեմբերից՝ գնում էին դաշտային Կիլիկիա, հատկապես Ադա-նա, բամբակի դաշտերում աշխատելու, կամ՝ Սյուրիա (Ամրես) մատուտակի (փա-լամ-թորչու) քաղցր արմատ փորելու հա-մար։ Սրանք մարտ ամսի վերջերին միայն, շոգերին չդիմանալով, վերադառնում էին իրենց տները։ Երկու ամիս իրենց տնտե-սությունում՝ այգիներում զբաղվելուց հե-

²² Այդ բույսը (թուրք. զեվեն-բեվեն) Բանկա-դին խեժ է՝ պարունակում, որը Թուրքերեն Էրբեն է կոչվում, Գամիրբի որոշ շրջաններում գաղի խեժին փյուռ էին կոչում, որ հայերեն՝ գաղի իսկական ան-անվան ազգավազած ձևն է (Վարդապետի բարբա-ռում՝ դեռ, հոս), լատ. astragalus, որ տալիս է Zragabatha-fragant կամեղր-խեժը։

Գամիրբում Գեվեն-գաղը աճում է Ադ-տաղից (Ադիտակ-սար) մինչև Կյուրիկի արևելյան շրջանի բլուրները հատկապես Ճանիկանց ու յուրտի մոտերքը, Գոշու, Գավար, Գաբա-տորախ, Փեվենլի-տերե, և այլ վայրերում, ինչպես նաև Կյուրիկի լեռներից մինչև Արգեստի փնջերը՝ Թոմարգայի շրջակայքը, հատկապես Չոմախու, Ինճե-սու գյուղերում, որտեղ գաղերի արքա լայնը նման խեղամում էին։

Գաղի մի քանի տեսակներ կան գետինի կզած և օտարաված, զեմից 30—50 սանտիմետր բարձր, որը սեւ մի խառուր, կծկված ողնու ձև քնի, Ժողո-վարդը նրա տարբեր ձևերից և հատկություններից ներկայումս տեղի է նրան դանազան անոցներ, օրինակ՝ զեղակազ, կզան, կրչա, ուռի, բոտան, շափա կզ և այլն։

Խեժի (թիթրեի) հավաքումը տեղի էր ունենում երեք ամսվա ընթացքում, սեպտեմբեր-այդ գյուղա-ցիճերը աշխատում էին խմբով և կամ իրենց ըն-տանիքի անդամների հետ, խմբերից մասնք փորում էին բույսերի բուրբուրքը, աղանց սակայն արմաղը քանդելու, որիցները՝ բնի դաճակ էին զարնում,

կայի աստիճանական զարգացման և բուսական ներկերի օգտագործման հետևանքով, ինչպես նաև 19-րդ դարի վերջերից Ձրանսխայից Վժաղվարձ գետ, ինչպես տեղում ասում էին՝ ճակառ գործող մեքենայի ներմուծմամբ, շալագործությունը Կյուրինում մեծ զարկ է ստանում։ Շալագործ-հաստոցների ընդհանուր թիվը, համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, Կյուրինում հասնում էր 3500-ի։ Շալի արտադրության զարգացման հետ բարձրանում էր նաև Կյուրինի շալի որակը, շուկայից վանելով պարսկական շալը։ Այդ շալը մեծ համբավ էր վայելում ինչպես Թուրքիայի ներքին շուկայում, նույնպես և Եգիպտոսում, Բուլղարիայում։

Կյուրինում արտադրվում էին շալի մի քանի տեսակներ՝ Լաֆորի (Լահորի), Բառեմի, ինչպես նաև՝ Խելոֆ էմույ հնարած Ձորովյուլ կամ Կոկոզուկ և Աճեմ շալի օրինակները։ Բացի շալից, Կյուրինում արտադրվում էր նաև կերպասեղեն²³ (շալախ), նախշազարդ ծածկոցներ, վարագույրներ, բարձի երեսներ, Համաձայն Սեբաստիայի ֆրանսիական հյուպատոսի տեղակալի 1911 թ. տեղեկագրի, Կյուրինում հյուլավածեղենի տարեկան արտադրությունը հասնում էր երեք միլիոն ոսկի ֆրանկի կամ վեց հարյուր հազար դոլլարի²⁴։ Այդ նշանակում է, որ սպառման շուկայի լայնացմանը զուգահեռ, աշխատող ձեռքի կարիք էր զգացվում, որով սակավահոգ գյու-

ղացիության մեծ մասն ընդգրկվում էր տեղական արդյունադրության մեջ։

Այսպես, ուրեմն, Կյուրինի շալագործ արհեստավորները թեև վաղուց ի վեր շուկայի համար ապրանք էին արտադրում, սակայն շալագործության նախնական տեխնիկան հնարավորություն չէր տալիս ոչ շուկայի պահանջը գոհացնելու և ոչ էլ տեղի ազատ աշխատավորության մեծ մասին գործ հայթայթելու։ Այդ հնարավոր եղավ հատկապես ժակվարի ներմուծումով, ինչպես նաև մեծ մասամբ շալագործության հին տեխնիկայի բարելավման շնորհիվ, որին իրենց ավանդ էին բերում Կյուրինի հնարամիտ արհեստավորները։ Օրինակ, շալագործ Կարապետ Մինասյանը, որին ասում էին Խելոթ-էմի, շալը տորթի վրա լայն սանդղով գործելու և հենքի ուղած մասի բեռեմը քաշող լարերով²⁵ բանալու իր նորաձևությամբ սկիզբ էր դրել, եթե այսպես կարելի է ասել, շալագործության մեքենայացման առաջին քայլին։ Մինչ այդ շալը թեև վաղուց ի վեր հորով էր գործվում, բայց մինչև Խելոթ-էմու գյուտարարությունն ու նորարարությունը շալը համարյա ձեռքի գործ էր, նախշերը կատարվում էին ձեռքով։ Այնուամենայնիվ, մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականները շալագործությունը Կյուրինում մնում էր իր տնայնագործական վիճակում, այսինքն՝ շալագործ արհեստավորն իր ընտանիքի անդամների հետ հումքը պատրաստում, ներկում, շալի օրինակը հանում, գործում և վաճառում էր ուղղակի սպառողին։ Այդ հանգամանքն իր արտացոլումն է գտել արհեստավորի, հենց իր՝ Խելոթ-էմու հորինած և իր գործած շալին նվիրած երգ-ոտանավորի մեջ.

Թումպուլին աղչիկն է մաներ²⁶,
Խելոթը օրնակն է հաներ,
Աման մը անուշ կերեր,
Շալն առեր շարշուն տարերու,
Հալ ու թուրքն սեյիրն է հաներ,
Շալ է գործեր, շալ է գործեր,
Էս ինչ գեվյուր մալ է գործեր,

այսինքն՝ գաղի բնի վերից սկսած երեք կարգի վրա կտրվածքներ բանալով, ստացվում էր առաջին, երկրորդ և երրորդ կարգի խեծ։ Եթե եղանակը չոր լիներ, խմբի յուրաքանչյուր մարդ միջին հաշվով սեղենին 5—7, մինչև 9 լիտր խեծ կարող էր հավաքել, իսկ թե անձրևոտ լիներ, բնից արտածողված խեծերը հավելում փչանում էին և «թիթե» հավաքողները ձեռնունայն վերագրվում էին տուն։

Գաղի խեծի լիտրը, այսինքն՝ վեց օխան կամ ութը կգ. ըստ տեսակի, արժեք 100—150 դրուշ, որը գործ էր անվում հյուլավածեղենի սլոյացման, ներկերի, շրեշների պատրաստման և այլ նպատակների համար։

²³ Տեղական բրդե կերպասը (ինչպես տեղում ասում էին շալ կտորին), որ 58 սմ լայնությամբ ուներ, մետրը արժեք 16—18 դրուշ, բամբակեց և բրդեց խառն գործվածքը՝ 12—13, իսկ ամենուսայի 5—7 մետր երկարությամբ կտորը՝ 12—25 դրուշ։

²⁴ Տե՛ս Ալիսա, օրգան Սեբաստիո վերաշինաց Միության, Նյու-Յորք, 1930—1931 թ., հոկտ.—նոյ.—դեկտ. միացյալ համարը, էջ 18—19։

²⁵ Քաշող լարերը արհեստագործական շրջանում կոչվում են շեֆենեյ, որոնք լինում են 5—7 հատ։

²⁶ Խոսքը իր կնոջ մասին է, այսինքն՝ Բումպուլին աղչիկը, որ մանեկ է։

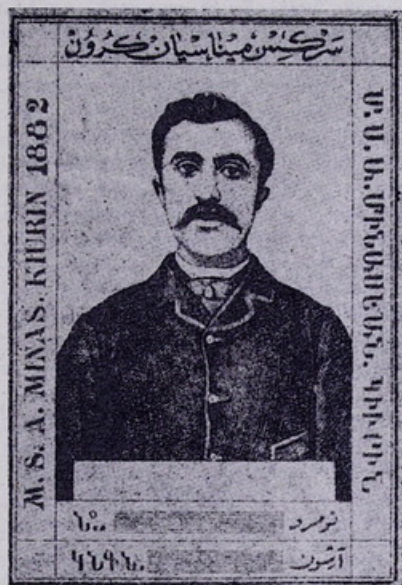
Հայն ու թուրքը սեյիւրն հանեն:
 Խորաթեցեք տեներ, տեներ,
 Խելոքըն է հյուններ հաներ.
 Ալ է գործեր, շալ է գործեր
 Էս ինչ աղվոր մալ է գործեր²⁷:

Նաշխազարդ շալագործությունը, որ ջուլ-հակության պարզ արհեստից կիրառական արվեստի մի նոր ճյուղի վերածվելու հետ է կապված, սկսում է որոշ աշխուժություն ցույց տալ Կյուրինում: Գործվում են ոչ միայն հրապարակի վրա ծանոթ շալերի օրինակները՝ Լաֆորի, Աճեմի, Պասեմի և այլն, այլ Կյուրիներ, հանձին իր հմուտ շալագործների, հատկապես Կարապետ Մինասյանի, ունենում է իր չուրվախու շալը, որի կատարելագործվածը հետագայում կոչվում է կոկոզով շալ: Կյուրիների շալագործության համարվի հետ միասին մեծանում է նաև շալագործ վարպետների միջև մրցակցությունը: 19-րդ դարի 80-ական թվականներին Կյուրինում կար Ղաֆանյան Սեքո էմին, որը նույնպես ճանաչված շալագործ վարպետ էր, Խելոք-էմու կոչման շալերով շալագործական հասպարակի հանվելուց մի քանի օր հետո, Սեքո էմին իր անունից հրապարակ է հանում մի նոր շուրվախու և լուր տարածում, որ իրր թե Խելոքը գողացել է իր «օրինակը»: Խելոք-էմին բողոք ներկայացնելով աղաներին, պատիվ է պահանջում և ականատեսներով հաստատել է տալիս, որ Սեքո էմին գործատևի երգիկից գաղտագողի դիտելով, ընթերցանակել է Խելոքի շուրվախուն, բայց զգուշավորության համար շալի մի գիծը (շուրվախ) տարբեր գույնով գործելով է հրապարակ հանել: Այդ առթիվ Խելոքը հորինում է մի ոտանավոր, որտեղ իր արտահայտությունն է գտել արհեստագործական շրջանների մրցակցությունը: Այստեղ պետք է նշել, որ կապիտալիստական հարաբերությունները, գործի գաղտնիք պահելու տեսակետից, ֆեոդալական հարաբերություններից ոչնչով չէին տարբերվում:

Կյուրիների առևտրական բուրժուազիան դեռ 19-րդ դարի 80-ական թվականներին ձեռնամուխ լինելով շալի արդյունագործու-

թյանը, տեղական շալագործությունը, կերպասագործությունը 19-րդ դարի վերջին դուրս է բերում տնայնագործական շրջանակներից: Այդ գործին դարձ տվողներից առաջինը լինում է Մահմետի Սարգիս Մինասյանը, որ Մանչեստրից բերել է տալիս բրդի լարանը, բամբակի մանածը, ինչպես նաև Ֆրանսիայից ծակվաթ²⁸ (տեղական բարբառով՝ ճակառ) գործող մեքենաներ, նույնիսկ իր նկարով ապրանքային պիտակ է ստեղծում: Այսպիսով, Կյուրիների համարվալոր շալը Թուրքիայի հրապարակից կարողանում է արտամղել պարսկական շալը, սակայն պետք է նշել, որ կերպասագործության ասպարեզում իր նախնական տեխնիկայով չի կարողանում մրցել եվրոպականի հետ:

Մինասյանին հետևում են Չոբեկյանը, Չուլճյանը, Գարայանը, Ղլրաշյանը, Չերչյանը և ուրիշներ, որոնք կառուցում են իրենց սեփական ներկատները: Տեղի է ու-

Նկ. 11. Ապրանքային պիտակ Կյուրիների (19-րդ դարի 80-ական թվականներ): Նկարում՝ մահմետի Սարգիս Մինասյանը:

²⁷ «Կյուրիների ծուշ», Նյու-Յորք, Ա, Տարի, թիվ 3, էջ 89:

²⁸ Ֆրանսիայի Լիոն քաղաքից մեքենաներ է գողտճ Մարի Ժակուարը 1800 թ. հնարում է գործող մեքենան, որը իր անունով կոչվում է ծակվաթ:

նենում աշխատանքային պրոցեսների բաժանում, ուստի, ինչպես և անցյալում, շալագործ վարպետը այլևս ամբողջ աշխատանքը ինքը չէր կատարում, այլ հանգեսն և գալիս հենք պատրաստողներ՝ հենողներ, ներկողներ, գործողներ և արդուկողներ: Ինչպես արտադրության միջոցները, նույնպես և հումքը կենտրոնանում են զործատեր վաճառակաճների՝ աղանձի ձևով: Ցուրաքանչյուր աղա ունեւ իրեն կցված շալագործները, որոնք աղայի ժակվար մեքենայով և հումքով գործում էին շալը և շարաթվա վերջը հանձնում աղային: Աշխատանքը վճարվում էր ըստ շալի տեսակի և որակի, հատը 2—5 դրուշ:

Այսպիսով, Կյուրիի հայ առևտրական բուրժուազիան 19-րդ դարի 80-ական թվականներից սկսած, զարկ տալով շալագործության արդյունագործությանը, իր տնտեսական ազդեցության տակ է առնում նախկին շալագործ արհեստավորներին, բայց ոչ բոլորին: Դեռևս կային շալագործ արհեստավորներ, որոնք իրենց արտադրության միջոցի տերն էին, այսինքն՝ ունեին մեկ, երկու ժակվար, ուստի և հնարավորություն ունեին ավելի հեշտությամբ աղա փոխելու²⁹, քան նրանք, ովքեր արտադրամիջոցներից զուրկ, արդեն դարձել էին շալագործ բանվորներ: 20-րդ դարի սկզբներին, երբ արդեն ժակվարի տեղական օրինակները պատրաստության գործող մեքենաները ավելի ձեռնտու են դառնում³⁰, շալի արտադրության մեջ առաջանում է նաև գործատերի հանձնակատարի դերը կատարողների պահանջ: Այս վերջիններն այլևս շալագործությանը չէին զբաղվում, այլ առնում էին աղայից պատրաստի հումքը, պատրաստում գործվելիք շալերի «ծաղկավոր օրինակները»՝ խավաբաբեր (քարտոն) և իրենց ժակվարով գործել էին տալիս շալագործ բանվորներին: Այսպիսով, շալագործ բանվորն իր աշխատավարձը

ստանում էր գործատերի հանձնակատարից, անշուշտ, ավելի պակաս, քան ինքը՝ գործատերն էր վճարում յուրաքանչյուր շալին: Այս պայմաններում շալագործության մեջ ոչ միայն աշխատանքի բաժանում էր կատարվել ըստ աշխատարար պրոցեսների, այլև առաջացել էին նոր արտադրահարաբերություններ:

Այս բոլորից ելնելով, պետք է նշել, որ տեղական արդյունագործության մեջ (Կյուրիիում՝ շալի, Արարկիրում՝ մանուսայի, Թոմարզայում՝ շալվարագործության) թեև տեղի էին ունեցել աշխատանքի բաժանում և տեխնիկական որոշ փոփոխություններ, այնուամենայնիվ, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը, բառիս նեղ իմաստով, դեռևս գործարանային կյանք չէր ստեղծվել³¹, Բանվորների հաստեղ աշխատանքը մասամբ կիրառվում էր Կեսարիայում՝ յազմաճիւրթյան և Սեբաստիայում՝ գորգագործության բնագավառում: Սակայն, արտադրող արհեստավորը արդեն դարձել էր տնայնագործ բանվոր:

Գամիբբում հայերի հին զբաղմունքներից մեկը հանգիսացել է նաև զորգագործությունը, բայց և այնպես եղել է մի ժամանակ, որ ստեղծված քաղաքական որոշ աննպաստ պայմանների հետևանքով, այդ արհեստը հայերի մեջ իր ընդհանրական բնույթը կորցնելով, դիտվել է որպես քրդերի և ավշաբների արհեստ: Այդ սխալ կարծիքը իր արտահայտություն է գտել նույնիսկ 19-րդ դարի պատմագրության մեջ: Այդ հարցը թեև գորգագործության պատմությանն է վերաբերում, այնուամենայնիվ, ավելորդ չի լինի, եթե մի փոքր պատմական ակնարկով կանգ առնենք այդ թյուրիմացության պարզաբանման վրա:

Գորգագործությունը միջնադարում հայերի գլխավոր զբաղմունքներից մեկն է եղել: Վենետիկի նշանավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոյի (XIII դ.) վկայությամբ «Թուրքմենիայի գլխավոր քաղաքներում (Իկոնիա, Կեսարիա և Սեբաստիա) հայերը և հույները գործում էին աշխարհի ամենա-

²⁹ «Աղա փոխել» նշանակում է գործատերի որոշ անհամաձայնության դեպքում մի ուրիշին դիմել:

³⁰ Կյուրիի արհեստավորները, ինչպես նաև Սեբաստիայի երկաթգործները մեծ հմտությամբ պատրաստում էին փայտե, հատկապես տանձենու, և երկաթե տեղական ժակվարներ, որոնց հասան արժեքները 7—11-ի փոխարեն 3—5 ոսկի: Առաջին վարպետները եղան Սիմոն Ճղլյանը, Կարապետ Ափսյանը, Վարդան Ճանճիկյանը և ուրիշներ:

³¹ Թոմարզայում տարեց այդ մարդիկ շալվարի համար քառամսով բուրդ էին մանում: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ շալվարագործությունը այդտեղ պրոֆեսիոնալ արհեստի բնույթ էր ստացել:

գեղեցիկ գորգերը³²։ Սակայն հետագայում պարսկական, թուրքական տիրապետության դաժան հարկահանութիւնների ու հատկապէս Գամիրքում ջալալիների ասպատակութիւնների, ավերածութիւնների հետեանքով, սկսվում է քաղաքվել, ինչպես քաջքալվել էին քաղաքային մասն աճեցողները։ Այնուամենայնիւ, գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր տնտեսութիւն ըստ իր նյութական կարողութեան, իր ընտանեկան պետքերի համար գործում էր գորգ, կապերտ, ջեշիւմ և այլն։ Այդ մասին «Գորգագործութիւնը Հայաստանում» մեր աշխատութեան մեջ պատմական փաստացի նյութի հիման վրա խոսվում է Հայաստանի զավառների և այդ թվում նաև Գամիրքի գորգագործութիւնի մասին։

Այսպիսով, հաստատվում է, որ Գամիրքում հայերը դեռևս 13-րդ դարում, արդեն ծանոթ էին գորգագործութեանը։ Գորգագործութիւնն արագ տարածումը 19-րդ դարի վերջերին Գամիրքում, եթէ մասամբ կարելի է վերագրել արդեն հայերի գորգագործութեան ծանոթ լինելու հանգամանքին ապա դա կապված է հատկապես առևտրական հարաբերութիւնների զարգացման հետ։

Այսպես, 1897—1898 թվականներին կենտրոնացած է իր շրջակայքում կային երկու հազար³³ գորգի տորքեր։ Այդ քանակի մոտ մեկ քառորդը կենտրոնացված էր 15 հայ վաճառականների ձեռքում, իսկ մնացած 1500 հազար՝ անհատներին։ Իսկ 1901—1902 թթ. այդ թիվը բարձրանում է 5000-ի³⁴, որի երկու հազարը Կենտրոնային շրջակայքում։ Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին (1914 թ.) տորքերի քանակը Կենտրոնային միջև Սեբաստիա հասնում էր մոտ տասը հազարի, որի երկու երրորդը գտնվում էր Կենտրոնային Կենտրոն, իսկ մեկ երրորդը՝ Կենտրոնային Սեբաստիա։ Միայն Կենտրոնում կար մոտ 750, որից 150-ը նրա շրջակայքում՝ Տենտել, Պուլհան, Թեքմեն, Գարակիւլ հայկական գյուղերում։

Այստեղ տեղին է մի համեմատութիւն

³² Марко Поло, Путешествие, Ленинград 1940, էջ 17—18,

³³ Ե. Երկարյան, Բիւլետեն, 1898, № 638,

³⁴ Տեղեկւմ, «Մանգոլիա» թերթ, № 320,

անցկացնել ջուլհակութեան և գորգագործութեան միջև։ Գորգագործութիւնը թեև Գամիրքում պրոֆեսիոնալ արհեստի բնույթ էր ստացել ավելի ուշ, քան ջուլհակութիւնը, բայց այն ավելի կարճ ժամանակամիջոցում մեծ տարածում է ստանում, քան ջուլհակութիւնը։ անշուշտ, այդ չի կարելի վերագրել միայն հայերի գորգագործութեան արհեստին ծանոթ լինելու հանգամանքին։ Ինչպես ասվեց, կային և ուրիշ տնտեսական ազդակներ։ ա) Գամիրքում պատրաստված գորգերի շուկայի ոլորտն ավելի ընդարձակ էր, քան Գամիրքի հյուսիսային շուկան, բ) մեքենայացումը գորգագործութեան մեջ այն արդյունքը շտվեց, ինչ որ տվավ, հյուսվածքեղենի արդյունաբերության մեջ, որով ձեռագործ գորգի արդյունագործութիւնը ոչ ինքուստիքիւ Թուրքիայում ավելի ծավալվեց, քան Գամիրքում կտավի արտադրութիւնը, Թուրքիան հովանավորող կապիտալիստական երկրներում հյուսվածքեղենի արտադրութեան մեքենայացման պատճառով, կարճ ժամանակում քայքայվեց, գ) գորգի տորքերը իրենց արժեքով, պարզութեամբ և փոխադրութեան դուրսութեամբ ավելի մատչելի էին աշխատավորական խավերին, քան ջուլհակի հաստոցը կամ ժակվարը, որը արժեք շուրջ 5 օսմանյան ոսկի, դ) գորգագործութեան տեխնիկան հնարավորութիւն էր տալիս իր մեջ ընդգրկել երեխաներին, կանանց, ինչպես նաև քաղաքների ու գյուղերի արհեստավորներին, մանր առևտրականներին, իսկ ջուլհակութիւնը մինչև 1915 թ. մնաց գյուղերում, որպես միայն չափահաս կանանց զբաղմունք։

Այնուամենայնիւ, նկատելի է այն, որ գորգագործութիւնը Գամիրքի բոլոր մասերում միաժամանակ չի ստացել պրոֆեսիոնալ արհեստի բնույթ, ուստի և բոլոր շրջանները միաժամանակ չեն շուկայի համար ապրանք արտադրել։ Օրինակ, Կենտրոնի իր շրջակայքով մինչև Կենտրոն համեմատաբար ավելի վաղ էր սկսել ապրանք արտադրել, քան Սեբաստիան և իր շրջանները։ 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Կենտրոնում և նրա շրջակայքում արդեն կային 15 հայ գործատերեր և անհատ գորգագործներ, որոնք երկու հազար տորքերով տարեկան օգտագործում էին հինգ հազար

Նկ. 12. 20-րդ դարի սկզբների կեսառիայում գործված մետաքսե սորինակ գորգ, որի վրա պատկերված է փոքրասիական 12 դորգի նմուշ:

կգ. մետաքս և քսան հազար կգ լվացված բուրդ³⁵, ընդամենը արտագրվում էր երեք հազար գորգ, Հինգ տարի հետո, 1902 թ. արդեն արտագրվում էր տասը հազար գորգ³⁶, որի կեսից ավելին, եթե տների մեջ էր գործվում ի հաշիվ գործարանատների, ապա մնացած մասը գործվում էր մանր արհեստանոցներում³⁷։ Այդ մասին 1906 թ. Կ. Տեկյանը գրում է. «Գորգը Կեսարիա վաճառականության ամենեն մեծ նյութն էր»³⁸։ (Տես Կեսարիայում գործված գորգերի նմուշ գորգը)։

Աշխատավարձի պայմանները—Գամիրում աշխատավարձը, նայած տեղական պայմաններին և ժամանակին, տարբեր է եղել։ Օրինակ, մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները աշխատավարձը նույնը չի եղել Կեսարիայում և իր շրջակայքում, ինչ որ եղել է նույն ժամանակներում Սեբաստիայում և իր շրջակայքում, որովհետև Կեսարիան, հին ժամանակներից ի վեր գտնվելով գլխավոր ճանապարհի խաչմերուկում, ավելի զարկ է տվել ընդհանրապես արհեստներին և, մասնավորապես, առևտրին, այդ թվում և՛ գորգագործության, և՛ գորգի առևտրին։ Կեսարիայում և նրա շրջակայքում հարյուր հենցով գորգի մեկ կարգը, այլ խոսքով՝ հարյուր հանգույց գործելը արժենում էր մեկուկես փարա³⁹, Հետևաբար, 600 հենցոց գորգի մեկ կարգը՝ 9 փարա։ Վարպետ գորգագործը իր աշակերտների հետ, եթե օրական 20—30 կարգ գործեր, միջին հաշվով կստանար 6 դրուշ, պայմանով, որ իր 6—8 տարեկան փոքրիկ օգնականներին (1—3 հոգի) շաբաթական վճարը 1—10 դրուշ։ Վարպետը իր աղջիկներին յուրաքանչյուրին, եթե օրական վճարեր կես դրուշ կամ 20 փարա, զենուս իրեն մնում էր 4—5 դրուշ, որ այդ ժամանակներում բավականին եկամուտ էր նույնիսկ բազմադաս ընտանիքի համար։ Այդ այդպես էր, քանի ղեռ մրցակցությունը մղվում էր տեղական մարքայականության արդյունաբերողների

միջև։ Սակայն, երբ անգլիական կապիտալով Զմյունիայում (Իզմիր), Կեսարիայում, Սեբաստիայում (Սվազ) հիմնվեցին գորգի «Օրինները կարպուտի մենիֆեկլը» և «Գրիֆիտ» շահակցական մեծ ընկերությունները և նրանց մասնաճյուղերը տարածվեցին Արևմտյան Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքներում, այդ ժամանակ աշխատավարձերը կողմնակի միջոցներով, ինչպես Կեսարիայում, նույնպես և Սեբաստիայում սկսում են կրճատվել։ Այդ բանը արտահայտվում է լավահասի և անլավահասի նույն աշխատանքի համար տարբեր վճարման մեջ, երեկոյան աշխատանքի համար բանվորի կողմից լապտերի և հետևաբար նավթի հալթալթման, ինչպես նաև աշակերտների շահագործման և այլնի մեջ։ Ֆրանսիական փոխ-հյուպատոս Տյուսաքը, խոսելով Սեբաստիայի գորգագործության մասին, 1911 թվականի իր հաղորդագրության մեջ գրում է, որ ձեռքի աշխատանքն ավելի էժան է, մի բանվորուհին օրական գործում է 3—4000 հանգույց (իլմիկ) և 10—12 ժամ աշխատելով, ստանում է 15—50 սմ, օրական առավել 30 փարայից մինչև 4 դրուշ։ Եզրակացնելով, նա ասում է. «Եթե Ֆրանսիական մի ընկերություն կազմվի, համոզված եմ, որ այդ վարպետ գործավորուհիները շուտով աշխատի պիտի ընկնեն և ընկերությունը մենաշնորհ պիտի անեն գորգագործությունը և տնտեսական խոշոր շահեր պիտի ունենա, գորգի արտադրությունը Սեբաստիայում և շրջակայքում տարեկան մոտավորապես հասնում է քսան հազար քառ. մետրի կամ 190 հազար քառ. ոտքի⁴⁰։

Մի ուրիշ փաստաթղթի մեջ Սեբաստիայի (և շրջակայքի) գորգի գործարանը և աշխատավարձի դրույթները հետևյալ ձևով է նկարագրված, «Դավառն գտնվում է Սեբաստիայի հյուսիս-արևմտյան կողմը, մոտ կես ժամ հեռավորությամբ..... Ե՛տարք ընկերությունը, որի կենտրոնատեղին Իզմիր է, այստեղ էլ ունի իր գործարանը։ Գործարանն ասվածը մի քանի վերին աստիճանի անմաքուր, վատառողջ, խոնավ սենյակներով պատերի երկայնությամբ դրը-

³⁵ «Բիլանդիոն», № 472, (Մետաքսը ստացվում էր Գրուսիայից, օխան = 130—150 դրուշ, բուրգը Կյուրեքեթ՝ մեկ լիտր, մանած բուրգը՝ արժեք 120 դրուշ, ներկը ղեռ բուսական էր)։

³⁶ Անդ, № 1819.

³⁷ Անդ, № 331.

³⁸ Յե՛ս. «Մուրհաբադ», 1906, № 2180.

³⁹ «Ալիա» ամսաթերթ, 1880 թ. հուլ. եռ. դեկտ. (Գորգի քառակուսի արշինը տեղում արժեք 25 ֆր., իսկ Ծվրապղում՝ 50—60 ֆր.)։

ված տախտակների վրա, հենափնների առաջ նստած են հարյուր հոգու շափ փողբրիկ աղջիկներ 6—7 տարեկան, նիհար, դեղնած, թոշնած, որոնց վրա մանկական զվարթության նշույլն անգամ չկա... մազերը զգալի ված, ցնցոտիների մեջ, ոտաբորիկ, բուրդից գոյացած փոշու մառախուղի մեջ նստած և նրանք մեջքերը ծռած ալգոտեղ պիտի աշխատին ոչ նվազ քան 16—17 ժամ:

Դա աշխատանքի ժամերն են: Դրա մեջ չեն մտնում հանգստյան, նախաճաշի մի քանի վայրկյանները, և ինչ են ստանում նրանք, ոչ ավելի քան 20 փարա: Առավոտյան լուսադեմին, դեռ հազիվ մութը փարատած՝ նրանք «գործարան» են մտնում և այնտեղ մնում մինչև ուշ երեկոն... Բայց չկարծեք, թե իրենց «ավուրներ» 20 փարան «արդարության» են ստանում: ...Հարկահավաքը եկել է, վաշխառուն դռնն է կրտրել, հորը դրամ պետք է: Հայրը դիմում է գործարանատիրուհու: Սա որպես բարեգործուհի, ճարահատ հորը մեկ ոսկի կանխավ է տալիս, և բավարարված հոր 6—7 տարեկան երեխան մի ամբողջ տարի պիտի աշխատի, որ փոխառու հոր այդ դրամը վճարված համարվի: Այդ դրության մեջ գտնվող 15 փողբիկ դեռի աղջիկներ ցույց տվեցին մեզ:

12—17 տարեկան աղջիկներ էլ շատ կան, փոշելից այդ միջավայրում նրանք էլ օրական գործում են 16—17 ժամ և ի՞նչ ստանում: ոչ ավելի քան 1,5 ղրուշ:

Խեղճ երեխաները հինգ հազար հանգուց պիտի զարենեն (առաջ 6000 է եղել), որ ստանան մեկ ղրուշ: Իսկ 6—7 տարեկան աղջիկը հազիվ երկու օրվան այդ 5000 հանգուցները զարկել կարողանա:

«Շարք» ընկերությունը տարին միջին հաշվով դավրացիներին որպես աշխատավարձ 350 ոսկի տալով, տասնյակ հազար ոսկիներ է, որ շահում է խեղճ երեխաների և պարտավ կանանց աշխատանքի արդյունքից⁴⁰:

Անշուշտ, տեղական մանր արդյունաբերող չպիտի կարողանար մրցել օտարերկրյա արդյունաբերական մեծ ձեռնարկների հետ, քանի որ նրանք զորգի հումքը, մանածը, քիմիական ներկը ավելի էժան էին

ձեռք բերում, քան տեղական մանր գործատերերը: Ուստի և, 20-րդ դարի սկզբներին, եվրոպական կապիտալիստական ընկերությունների կողմից փոքր Ասիայում գորգագործարանների հաստատումով ավելի է խորանում պայքարը գորգի տեղական մանր արդյունագործողների և այդ օտար ընկերությունների միջև: Մյուս կողմից, ավելի ուժեղանում է բանվորների, այդ թվում նաև գորգագործ բանվորների շահագործողներ: Սակայն հատկապես է, որ տեղական մանր արդյունագործողները, իրենց համաքարային կազմակերպությունների շնորհիվ, եթե կարողանում էին որոշ դիմադրություն ցույց տալ եվրոպական շահակցական ընկերություններին, ապա բանվորների, մասնավորապես գորգագործ բանվորների դասակարգային գիտակցությունը դեռևս զսնվում էր իր սաղմնավորման մեջ: Միայն 1908 թ. Օսմանյան սահմանադրությունից հետո վերջիններս սկսում են պայքարի որոշ աշխուժություն ցուցաբերել: Այսպես, 1909 թ. գորգագործների գործադուլը Սերաստիայում, եթե կրում էր մասնակի բնույթ, ապա 1911 թ. ամսանը իտալացի արդյունաբերող Ալբերտ Ալիստի գորգագործարանում ավելի համառ և կազմակերպված բնույթ էր ստացել: Գորգագործների գործադուլային հանձնաժողովը նյութական օգնություն ստանալու համար դիմում է բարեգործական ընկերությունների կարմիր հալին, Աղքատաց միության և այլն և միտժամանակ հրապարակային ժողով կազմակերպում իր պահանջները ներկայացնելու համար: Գործադուլավորների «Պեղիճներ» արտահայտական թաղի պարտեզներին մեկուսված կերպով միտինգում ելույթ է ունենում նաև բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը:

Գորգագործ բանվորներին կարողանում են միայն չորս օր դիմանալ: Գործադուլի նման պարզ պարտությունը ուներ անշուշտ իր պատճառները ա) Սերաստիայում ընդհանրապես բանվորները, այդ թվում և գորգագործ բանվորները դեռևս դասակարգային գիտակցության չէին եկել: Սերաստիայում չկար բանվորական քաղաքական կազմակերպություն, որ իդեալապես ղեկավարեր բանվորական գործադուլ և կարողանար պաշտպանել գործա-

⁴⁰ Ս. Ս. Գ., փոքր հայեր հիշատակներ, Մոսկ., 1917, 2րդ ակտ, էջ 278—279:

դուլավորների տնտեսական շահերը, բ) ուժեղ էր նաև եկեղեցու ազդեցությունը, մանավանդ կանանց վրա, և պատահական չէ, որ 1911 թվականի դորգագործների այդ

բը երկու ծովերի՝ Աև ծովի և Միջերկրականի՝ Կիրիկիայի և Պոնտոսի միջև կազմում է մի տեսակ փակ շրջան, որը հնագույն ժամանակներից մինչև համաշխարհային

Նկ. 13. Եփրատ գետի մի ափից մյուսը փոխադրող տեղանավը:

գործադուլը կազմալուծելու մեջ մեծ դեր է խաղում Սեբաստիա քաղաքի ա. Սարգիս եկեղեցու քահանա Եփրեմ Թորգոմյանը, որը այդ բանի համար երկու անժանոթների կողմից լուսաբացին, եկեղեցիի դնալու ժամանակ, գանակոծվում է: Ի դեպ, գորգագործների գործադուլի կազմակերպումը, Տեղ Եփրեմի կողմից գործադուլի վրա թողած բացասական ազդեցությունը գտել է իր արտահայտությունը այդ ժամանակվա Սեբաստիայի տիկնանց ճշայ կարմիր խաչի՝ վարչության նախագահ՝ տիկին Մարի Մինասյանի (բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցի ազգականը) կողմից գրված մի ընդարձակ բանաստեղծության մեջ:

Փառավաճայի՜ն առևտուրը—Գամիբրի հայերի գլխավոր զբաղմունքներից մեկն էլ առևտուրն էր: Բացի քաղաքային նստակյաց առևտրից, գոյութուն ունեւր նաև փոխադրական տարանցիկ առևտուր, որը իր վրա կրում էր միջնադարյան քարավանային առևտրի կնիքը:

Գամիբրեում առևտրի նման ձևը բխում էր նաև նրա աշխարհագրական բնական պայմաններից: Ինչպես հայտնի է, Գամիբր-

առաջին պատերազմը զուրկ էր երկաթուղուց: Ասորեստանյան, խեթական, պարսկական գլխավոր ճանապարհներն այդ գավառը համարյա շրջանցում էին: Միջագետքից եկող ճանապարհը անցնում էր Մալաթիայից Սարոսի հովտով, Գարեհտեի, Կյուրինի հարավից դեպի Կեսարիա, իսկ Կեսարիայից Սեբաստիա տանող ճանապարհը անցնում էր Ցողգաթ (Պերիա)—Եվդոկիա գծով: Միակ խճուղին, որ հետագայում անցնում էր Հալիսի հովտով՝ Կեսարիայից ուղիղ դեպի Սեբաստիա, ունեւր մոտ 145 կիլոմետր երկարություն, որտեղից այժմ (1924 թվականից) անցնում է երկաթուղին: Այսպես, մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը Գամիբրի ներքին հաղորդակցության համար զրատաային ճանապարհներից ու արահետներից բացի, համար խճուղիներ գոյություն չունեին:

Այնուամենայնիվ, Գամիբրը գավառը, ամբողջությամբ վերցրած, թեկուզ բնափակ տնտեսության պայմաններում, ինքնաբավ չի եղել և նրա առանձին մասերի բնակիչները ստիպված են եղել, դեռ հնագույն ժամանակներից, իրենց արտադրանքն ու

Հավելյալ մթերքները ուրիշ շրջանների կենսամթերքների ու այլ ապրանքների հետ փոխանակել, իսկ հետագայում՝ վաճառել:

Գամիրքում ապրանքափոխադրությունը կատարվում էր մի քանի ձևերով՝ դաշտային՝ տափարակ վայրերում, գլխավորապես եզան ու զոմեշի սայլերով, գետերի՝ Հալիսի վրա՝ «մավանայով», Ծփրատի և Մեկաս գետերի վրա՝ տկանավով (նկար № 13. Ծփրատի վրա տկանավով նավարկումը): Սակայն ամենատարածվածը հանդիսանում էր գրաստային փոխադրությունը: Այդ իսկ պատճառով ճանապարհներից զուրկ Գամիրքի լեռնային մասերում քրդերի, ավշարների կողմից նույնիսկ եղբ օգտագործվում էր որպես բեռնատար կենդանի: Գամիրքում, նախքան մեր թվականության երկրորդ հազարամյակը, որպես գրաստ օգտագործվել է էշը, ձիւն, շորին, իսկ միջնադարում՝ նաև ուղտը: Այստեղ, անշուշտ, խոսքը չի վերաբերում գյուղացիների կողմից քաղաքում մթերք փոխադրելուն, որը կատարվում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով՝ եզան կամ զոմեշի սայլով, ձիականքով, ձիով, շորիով և, վերջապես, էշով:

Նշելու է, սակայն, մի առավելություն, որ Գամիրքում ապրանքափոխադրությունը, որպես զբաղմունք կատարվում էր կանոնավորապես, համարյա ամբողջ տարին: Եթե մինչև 20-րդ դարի սկզբները փոխադրության գլխավոր միջոցը հանդիսանում էր գրաստը՝ ուղտապանների, շորեպանների (զաթբեհի)⁴¹, իշապանների (կոպուկեհի), ապա հետագայում հանդես էին եկել նաև կառապաններու Կառապանությունը, հատկապես զբաղվում էին Սեբաստիայի, Կենսարիայի և նրանց արվարձանների, կամ գլխավոր խճուղիների մերձակա քաղաքատիպ վայրերի բնակիչների մի մասը: Օրինակ, Սեբաստիայի Բրզնիկ գյուղը համարյա ամբողջությամբ զբաղվում էր կառապանությամբ:

Պատմական փաստերի վկայությամբ, հին Հայաստանի զավառներում և Գամիրքում 15—16-րդ դարերում բավականին զարգացած է եղել և քարավանային առևտուրը: Առաջավոր Ասիայի երկրներում մոլեգնաձ պատերազմների և 17-րդ դ. սկզբնե-

րին հատկապես ջալալիների շարժման հետևանքով, հայկական զավառների և նրանցով անցնող քարավանային առևտուրը համարյա դադարում է և վերսկսվում 17-րդ դ. կեսերից ու զարգանում կրկին 19-րդ դարի սկզբներից: Այդ ժամանակ Գամիրքում քարավանային առևտուրն սկսողներից առաջինները հանդիսանում են կյուրիցիները, որոնց հետևում են նաև կեմերեկցիները:

Կյուրիցիները ձիերով, իսկ կեմերեկցիները՝ ուղտերով⁴² ապրանք էին փոխադրում Հալեպից Կեսարիա, Կեսարիայից Տրապիզոն, ապա Կեսարիայից Բրուսա, Կեսարիայից Ադանա—Մեսին, Ադանայից Հալեպ: Այդ մասին «Կյուրիցի Յուշ»-ը տալիս է հետևյալ շահեկան տեղեկությունները: 1800 թվականներին ամբողջ Անատոլիայի համար առևտրական ամենամեծ կենտրոնը հանդիսանում էր Հալեպ քաղաքը, որտեղից Կեսարիա ապրանք փոխադրելու վաճառականության գործը ձեռնարկել է կյուրիցիներ: Եվ այդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ նույն այդ շրջանի քաղաքացիները, թուրք և քուրդ զանազան ցեղերի ասպատակություններից վախենալով, չէին համարձակվում ճամփորդություն անել և առևտրական հարաբերություններ ստեղծել ուրիշ վաճառաչ քաղաքների հետ:

Կյուրիցիների ապրանք փոխադրելը առաջին շրջանում ուներ հետևյալ պատկերը. քարավանը՝ 70—80 անձից բաղկացած մի խումբ, 80—100 բեռնավորված շորիներով և ձիերով ճանապարհ էր ելնում Հալեպից: Երեսուկ ընտրյալ և վարձված զինակիրներ, որպես պահակախումբ, տասը՝ առաջից, տասը՝ մեջտեղից և տասն էլ ետևից ուղեկցում էին քարավանին, իսկ բազմաթիվ մեծ ու փոքր վաճառականներ կամ այլ ճամփորդներ, բոլորն էլ քարավանային խմբում ունեին իրենց հատուկ պարտականությունները և այդ պարտականությունները անխախտ կատարում էին ողջ ճանապարհին:

Մայիս—օգոստոս ամիսներին քարավանները սովորաբար իջևանում էին դուրսը՝ բացօթյա, հարմար վայրերում, ուր

⁴¹ Ջորպան էր կոչվում, բայց փոխադրությունը լինում էր ձիերով:

⁴² Կեմերեկում ուղտ ունեցող ընտանիքներից հատկապես էին՝ Էհմալենք, Գառեօղլուենք, Զինկենք, Պեկեկենք, Մինեսերենք, Արզումանենք և ուրիշներ:

բեռները որպէս պատնէշ շուրջանակի դասավորվում էին, որպէսզի կանխակալ հարձակման վտանգի հնարավորութեան դեպքում կարողանան կազմ ու պատրաստ դիմադրել թշնամուն: Երթևեկի ապահովութեան համար նրանք վարում էին այսպէս սասած սիրաշահելու քաղաքականություն: Հրոսապետներին, գլուղապետներին, ցեղապետներին, նույնիսկ Զեյթունի հայ մեծամեծներին պարզի անվան տակ կաշառք էին տալիս: Ընդհանրապէս որպէս նվեր տրվում էր մի շավարացու, լուխա, պատրաստի արա, դրա շապկի համար մետաքսե կերպասներ, սուրճ, շաքար, նարգիլի համար թենպեքի և այլն⁴³:

Քարավանային առևտուրը յուրահատուկ մի կոոպերացիա էր, որն ուներ իր ղեկավարը (ճելվաւեւ կամ ճելվաւեւ): Սա ընդհանրապէս լինում էր ամենահարուստ և փորձառու մի վաճառական և միաժամանակ կատարում էր ընդհանուր ծախսարարի պաշտոնը: Քարավանն ուներ իր ընդհանուր գույքը և ներքին կանոնները: Քարավանի գույքը կայանում էր հետևյալում. վրան, ապրանքները անձրևներից պաշտպանելու համար ծածկոցներ (ֆաշեւ), կերակրի համար պղնձյա կաթսա, լուղաման, մածուխի տոպրակ սպիտակից (բյազից), կովի կաշվից ջրաման՝ ղալաճը (24 լիտր ջրի համար) և այլ մանր իրեր, իսկ անդամներից յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական արքան կամ յափնջին՝ գիշերելու համար: Քարավանի անդամներից յուրաքանչյուրը իր առևտրական գործառնությունների ազատութունը պահելով հանդերձ, ճանապարհի ընթացքում կատարում էր իրեն բաժին ընկած պարտականությունը:

Գամիրըում մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը քարավանային առևտուրը թեև շարունակում էր պահել իր միջնադարյան ֆառավաճային ձևը, սակայն որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Ապրանքափոխադրությունը առաջվա նման հետևում քաղաքների հետ չէր կատարվում և ոչ էլ առաջվա նման բազմամարդ էր: Քարավանային առևտրի երկրորդ շրջանում (1900—1914 թթ.) Կյուրիկի շորեպաններին սովորական ճանապարհը գլխավորա-

պէս երեք զօր վրա էր: Կյուրիկից Կեսարիա, որը տեղում էր վեց օր, Կյուրիկից Սեբաստիա՝ 4 օր, Կյուրիկից Մարաշ՝ 7 օր: Կեմերեկում քարավանային առևտրով ըզբաղվողները նույնպէս առաջվա նման հետևում էին իշապաններ, որոնք Կեմերեկից մինչև Սամսուն գնում էին տասն օրվա ընթացքում, մինչև Մերսին՝ տասն օր, Կյուրիկի՝ չորս օր, Սեբաստիա՝ 3—4 օր, իսկ Կեսարիա՝ 2 օր:

Նկատելի էր նաև այն, որ վերջին շրջանում ոչ միայն առևտրի ասպարեզն էր նեղացել, այլև ուղտերի փոխարեն որպէս գրաստ օգտագործվում էին ձիեր և էջեր: Անցյալում Գամիրըում, հատկապէս Կեմերեկի և Կեսարիայի շրջանում, ուղտերը բուծվում և օգտագործվում էին երկար ուղևորության համար, որպէս փոխադրության գլխավոր միջոց, բայց 1898—1900 թթ., երբ Հայդար Փաշայից (Սկյուտար) մինչև Ռադզատ երկաթգիծ է հաստատվում, ուղտը մղվում է ետին պլան, որովհետև թեև այն ձեռնտու էր՝ դիմանում էր երկար ճանապարհորդության, անոթության և ծարավի, սակայն ուղտը ոչ երկրագործության համար էր պիտանի և ոչ էլ նրա միսն ու կաթը որպէս ապրանք կարելի էր վաճառել շուկայում, հատկապէս Գամիրի նման ոչ խարաբուծության հարուստ մի գավառում:

Միաժամանակ ուղտը շատ թանկ էր և, Գամիրի կլիմայական պայմաններում, սակավ դիմացկուն, քան ջորին, էջը և ձին: Ուղտը ենթակա էր ճճմպեք՝ կոշված մի հիվանդության, որը հաճախ մահացու էր նրա համար: Երեք տարին լրացած բնական տար ուղտը արժէր 12—15 օսմանյան ոսկի, իսկ բեռնատար էջը՝ 2—3 ոսկի, ձին՝ 4—5 ոսկի: Ուստի և ուղտի կորուստը ծանր էր տիրոջ համար, քան էջինը՝ կամ ձիուը, քանի որ մեկ ուղտի գնով կարելի էր գնել մինչև 5 էջ կամ 3 ձի: Սակայն ուղ-

⁴³ Խեթական կողիցսում հիշատակություն կա այն մասին, որ 90 կիլոգրամ կամ մեկ տառնոդ բեռնավորման կարողություն ունեցող էջը արժէ մեկ մին արծաթ:

⁴⁵ Գամիրըում էլով, ձիով մեկ լի (վեց օխա, կամ 8 կգ) ապրանք փոխադրողները մեկ օրվա ճանապարհի համար ստանում էին քսան փարա կամ կես դրուշ: Կյուրիկից մինչև Սեբաստիա (Սվալ)

⁴³ Էփրիկի Ցալը, Նյու-Ցորք, 1931, Ա տարի, թիվ 3:

տերով փոխադրութեան վերացման գլխավոր պատճառը այն էր, որ վերանում է հեռավոր վայրերի հետ առևտուրը, իսկ մոտիկ տեղերի համար ձեռնառու էին մանր գրաստները: Համապատասխան ձևով փոփոխվել էր և քարավանների կազմը, թեև քարավանի անդամներից հարուստ վաճառականները, ըստ իրենց նյութական կարողութեան, դեռ ունեին մեկ-երկու ծառայողներ⁴⁶, որոնք նույնպես «խաղաղաբար» էին կոչվում, բայց արդեն հանդես էին եկել նաև լաշըներ, այսինքն՝ ձեռքի ընկերներ, որոնք ոչ մի վարձ չէին ստանում, այլ, ինչպես իրենք, նույնպես և նրանց գրաստը (էջը կամ ձին) կերակրվում էին աղայի հաշվին և որպես փոխհատուցում սրանք էլ աղայի ապրանքն էին փոխադրում: Քարավանապետը սկսել էր միջնորդի դեր կատարել քարավանի անդամների և նավահանգիստներում հաստատված բազմաթիվ վաճառականների միջև:

Գամիբրեում հեռագնաց ապրանքափոխադրությունը, առևտրի մեջ առաջացած փոփոխությունները որոշ չափով կապված էին նաև Գամիբրեի տեղական արդյունաբերությունից դարձացման և գյուղատնտեսական որոշ մթերքների ապրանքայնության հետ: 19-րդ դարի վերջերից կառապանները, շորեպանները, իշապանները ըզբաղվում էին արդեն ոչ միայն Գամիբրեի արհեստագործական ապրանքների փոխադրությամբ, այլև տեղական մթերքների փոխադրությամբ և վաճառքով: Սրանք հանդես էին գալիս որպես առևտրականներ միայն գյուղատնտեսական մթերքներ վաճառելով, իսկ արդյունագործական արտադրանքի համար սոսկ փոխադրողի դեր էին կատարում: որովհետև լավ էր կազմակերպված ոչ միայն Կյուրինի գոտիների և

չալի, Արարկիլի՝ մանուսայի, Սեբաստիայի և Կեսարիայի գորգի արտադրությունը, այլև դրանց վաճառման գործը: Օրինակ, Կյուրինի և Արարկիլի գործատերերը Քուր-հիայի զանազան քաղաքներում արդեն ունեին իրենց գործակալները, մեծ մասամբ իրենց իսկ հարազատներից, որոնք զբաղվում էին փոխադրված ապրանքների ընդունմամբ և մեծաքանակ վաճառքով:

Գյուղատնտեսական մթերքների փոխադրման ու վաճառքի, ինչպես նաև գյուղատնտեսական գործիքների հայթայթման գործը վարում էին փոխադրական աշխատանքով զբաղվողները, որոնք կցված էին տեղական առևտրականներին: Այս վերջինները մինչև քարավանի վերադարձը փերեզակների միջոցով գյուղացիներից գնել էին տալիս պահանջված գյուղատնտեսական մթերքները՝ ձուկ⁴⁷, ուլի տիկ⁴⁸, այծի մորթի, զառան բուրդ, ոչխարի գեղմ (յափաղու),

⁴⁷ Ձուկ Գամիբրեում մինչև 1905 թվականը արտածման ապրանք չէր, հայրուրը արծիք 3 դրուշ, հետագայում գինը բարձրանում է. նախ հարյուրը՝ 6—7 դրուշ, իսկ Սամսոնում արծիք 15—16 դրուշ: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը՝ 1913 թ., ձկնի հարյուրը տեղում արծիք 7-12 դրուշ, իսկ Սամսոնում՝ 19—22 դրուշ:

⁴⁸ Անասունների ծնի շրջանում, փետրվար-մարտին, շուրջ հինգ դրուշով գնում էին նորածին որս ուկերը, պայանով, որ մինչև մայիսի 15-ը տեղը պահելու: Մայիսին վաճառականները քաղաքների և մեծ ավանների փողոցներում ու շուկաներում մեկ ուլի միջև վաճառում էին 1—2 դրուշ, իսկ զետեղ մորթին տիկ հանած, ազած, հանձնում էր վաճառականին: Երբեմն միսը ձրի էր տրվում, որպեսզի ժամանակին, այսինքն՝ հունիսի վերջերին ուլի մորթին շուկա հասնի: Երեք ամսական ուլի մորթուց պատրաստվում էր լավ որակով շնճո:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախադրյալին Գամիբրեում գյուղատնտեսական գործիքներից երանը արծիք 8 դրուշ, հոսիլին 4, կամեղ, Քենիթ լեռան կայծքարով պատրաստված՝ 18—20 դրուշ, սալի ծղենի (մաղը) կաղնու և կամ հաճրի (կյուր-կենի փայտից) 8—10 դրուշ, կացինը, մեկուկն հիլը՝ գրամանոց՝ 10—12 դրուշ, ուրազը՝ 8 դրուշ, պողպատից մանգաղը՝ 15—20 դրուշ, դալիճը՝ 4—6 դրուշ...

Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսական մթերքների գներին, տեղեւոյ ցուրենի ձավարի մեկ շնեիկը (8 կգ) արծիք երկու և կես դրուշ, իսկ Սամսոնում՝ երեք ու կեսից շուրջ դրուշ, ուլի մորթի՝ տեղում արծիք 3—4 դրուշ, իսկ Սամսոնում՝ 6—7 դրուշ: Միդրանի կորեզի լիտրը (վեց օխա, կամ 8 կգ) արծիք երեքից շուրջ դրուշ, իսկ Սամսոնում՝ 6, անասունի ուկերի լիտրը՝ մեկ դրուշ, զառի խնձի առաջին տեսակի լիտրը՝ 120—150 դրուշ:

բեռնատար ձիով շուրջ օրվա ճանապարհ է, այսպիսով, մի լի ապրանքի փոխադրությունը մինչև Սեբաստիա արծիք երկու դրուշ: Նկատելով, որ ձին իր տիրոջ համար ապահովում էր 40 դրուշ, շուրջ օրվա ճանապարհորդության համար՝ երեք ձին՝ 120 դրուշ: էյի բեռը 10—12 լի էր, ուրեմն, որպես եկամուտ, մեկ էջը 20—24 դրուշ էր բերում, հինգ էջը՝ 100—120 դրուշ: Մինչդեռ ուկը, որ 35—40 լի բեռ էր վերցնում, նույն ճանապարհի համար, որպես եկամուտ բերում էր 70—80 դրուշ:

⁴⁸ Մուսայողը, բացի ուտելիքից, որպես աշխատավարձ ամսական ստանում էր 150—180 դրուշ:

զագի խեժ (քիդրե), ծիրանի կորիզ, ձավար (բզուր) և այլն:

Այդ միջոցների մի մասը փոխադրվում էր Թուրքիայի ներքին քաղաքները, մյուս մասը՝ ծովեզրյա քաղաքները՝ Սամսոն, Ունյա, Կիրասոն, Մերսին, որտեղից ուղարկվում էր եվրոպական երկրները: Զորեպանները վերադարձին այդ նավահանգիստներից բերում էին շաքար, հատկապես զլուխ շաքար, նավթ, բրինձ, օճառ, իսկ Սերաստիայից և Կեսարիայից՝ շիբեղեն, կոշկեղեն, գյուղատնտեսական գործիքներ և վաճառում խանութպաններին:

Այսպես, ուրեմն, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Գամիթթում, հատկապես նրա քաղաքամերձ գյուղական վայրերում, թեև դեռ պահպանվում էր բնատնտեսությունը, բայց 19-րդ դարի 80-ական թվականներից սկսած, առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետեւանքով, իրենց արտադրությունը հարմարեցրել էին ներքին և արտաքին շուկաների պահանջներին: Օրինակ, Կեսարիայի շրջա-

նի Թաշխան գյուղը մասնագիտացել էր սիսեռի մշակությամբ՝ լեպլեպլի համար, Կեմերեկի շրջակա գյուղերից Թեքմենը՝ սըլստորի (ապուխտի համար), Կեմերեկի կտավատի ձեթի համար, իսկ Արզեռոս լեռան շրջանի գյուղերում՝ էվերեկում, Չոմախլուում, Ինճեսուում և այլն, իրենց քարքարոտ, անշրդի վայրերը օգտագործում էին ալաթահրա (ճեհերի) կոշվող բուլսի մշակության համար⁴⁰, որի հումտերից ստացվում էր դեղին ներկանյութ, որը լայն սպառում ուներ եվրոպական շուկաներում, քանի դեռ նոր եղանակով քիմիական ներկանյութեր չէին ստացվել:

Այս ամենը վկայում է գամիթթահայերի տնտեսական կյանքում ու կենցաղում առաջ եկած որոշակի փոփոխությունների մասին, որոնք ընդհատվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, 1915 թ., հայ բնակչության տեղահանությունը ու բնաջնջմամբ:

⁴⁰ Տե՛ս Հակոբ Ա. Արզումանյան, էվերեկի պատմությունը, Գամիթթ, 1935, էջ 59:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԳԱՄԻՐՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑՔԸ

Ա. ԲՆԱԿՆԻ ՏՈՒՆԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿ ԲԱԺԻՆՆԵՐՈՎ

Գամիւրքում հայերի բնակելի տները, ըստ գլուխի և քաղաքի հասարակական-տնտեսական և կուլտուր-կենցաղային պայմանների, թեև իրարից որոշ տարբերութիւն ունեն, բայց մինչև 20-րդ դ. սկզբները պահպանում էին հին հայկական տների ընդհանուր կառուցվածքի, արտաքին ու ներքին դասավորման և կահավորման որոշ ընդհանրութիւնները։ Սակայն սերտորեն կապված լինելով տվյալ շրջանի բնակչութիւնի զբաղմունքի, կենցաղի և բնակչութիւնայական պայմանների հետ, ունեին նաև տեղական առանձնահատկութիւններ։ Հետևաբար, բնական է, որ Գամիւրքի տարբեր շրջանների գլուխկան և քաղաքային բնակարանները միմյանցից պետք է տարբերվեին ոչ միայն իրենց ընդհանուր կառուցվածքի, այլ նաև օգտագործված նյութերի տեսակետից։ Մյուս կողմից էլ, եթե բնակարանների կառուցվածքում օգտագործված շինանյութերի տեսակը կախված էր տվյալ շրջանի նյութական բազայի հնարավորութիւններից, ապա բնակարանի բարձրորակութիւնը գլխավորապէս կախում ուներ լուրջաբանչուր տնտեսութիւնի նյութական պայմաններից, ինչպէս նաև այդ շրջանի տեխնիկական հնարավորութիւններից։ Այդ հանգամանքը ցցում կերպով իր արտահայտութիւնն է գտել Գամիւրքի տարբեր շրջանների բնակարաններում։

Հալիս գետի վերին հովտի շրջանում գտնվում էր Զամլը-բելը, իսկ ներքին հովտի շրջանում՝ Ազդաղը (Սպիտակ սար),

ինչպէս նաև Գամիւրքի կենտրոնական մասում խնձրի լեռները, որոնք հարուստ են շինարարութիւնի համար պիտանի սոճու, նոճու, գիհի (արտուշ), կաղնու, հաճարի ծառերով։ Հետևաբար այդ շրջանների բնակարանների կառուցվածքում լայնորեն օգտագործվում էր փայտային շինանյութը, մինչդեռ հարավ-արևելյան մասում (Կեսաւրիայի շրջանից մինչև Սարոսի հովիտը, որը հարուստ է սև գորշավուն սալաքարերով), լայնորեն օգտագործվում էին սալաքարեր՝ տների պատերի շինութիւն, հատակի սալահատակման, նույնիսկ ծածկի համար, որպէս զարմեկ։ Արաբկիրի շրջանը, որը հայտնի է իր կապուտ հող կամ կարբեն կոչված ոչ ջրաթափանց կավահողերով, վերջիններս օգտագործվում էին տանիքները ծածկելու համար։ Այդ կավահողերով ծածկված տները պաշտպանվում էին կաթիլներից, թեև համեմատաբար բարակ շերտ ունեին։ Այդ պատճառով էլ Արաբկիրի տների ծածկի համար օգտագործում էին ոչ հաստ գիրաններ՝ միւլեր։

Այնտեղ, ուր գոյութիւն չուներ այդ կավահողը, հատկապէս Հալիս գետի վերին հովտի գլուխներում, երկու տարին մեկ անգամ կտուրներին մոտ 2—3 սմ. ծեփքի նոր շերտ էին ավելացնում։ Մինչդեռ Կամարակից դեպի Կեսաւրիա ընկած հայ գլուխներում, ծեփի փոխարեն, շուրջը (աղի հող) տանիքների վրա տարածելով, լող քարով ամրացնում էին։

¹ Տե՛ս «Ոսկեգետակ», տարեգիր, Բելուրթ, 1946, 2-րդ տարի, էջ 200։

Գամիրբի համարյա բոլոր շրջաններում կա նաև շերտիկոտ կամ շարփոտ կոչված մի տեսակ կալվածող և կրաքար, որոնցից առաջինը օգտագործվում էր ընդհանրապես գյուղական բնակարանների պատերի սպիտակաքաման համար, երկրորդը՝ մարելուց հետո, օգտագործվում էր հատկապես քաղաքային բնակարաններում պատերի ծեփի համար:

Գամիրբում, ըստ տեղագրական և կուլտուր-կենցաղային պայմանների, կառուցվելիք տների տեղը նախագծվելուց հետո բերվում էր շինանյութը, ապա սկսվում կառուցման աշխատանքը: Հիմքը փորելու ժամանակ, ըստ սովորության, կատարվում էր զոնաքերայություն, մեծ մասամբ մորթում էին մի աքաղաղ, իսկ որոշ վայրերում հիմքի մեջ ձգում էին դրամ: Հիմքային մասի համար Գամիրբի բոլոր շրջաններում օգտագործվում էր երեքից-չորս շաբթ լեռքար կամ տեղական բարբառով՝ չիլքար, իսկ պատերի համար Սեբաստիայում, Տիվրիկում, Կյուրինում, Կամարակում՝ հարդախառն հողե աղյուս (քերփիլ), Կեսարիայում, Արաբկիրում, Ալինում՝ քար: Որոշ վայրեր, ինչպես Կյուրինը, քարային շինանյութերով հարուստ լինելով հանգեծ, հարմար ճանապարհներ չլինելու և փոխադրության դժվարության պատճառով, տների շինության մեջ օգտագործվում էր հասարակ հողե աղյուս: Այդ աղյուսի շարվածքը ուներ իր կրիստման յուրահատուկ ձևը: Աղյուսի մի շաբթը շարվում էր ըստ լայնության, իսկ նրա վրայի շաբթը՝ ըստ երկարության և այսպես հերթականությամբ, մինչև պատի լրիվ ավարտելը: Աղյուսի ալգպիսի շարվածքը հետևանք էր այն բանի, որ Կյուրինի աղյուսը իր ձևով և ծավալով տարբերվում էր մյուս շրջանների աղյուսից: Կյուրինում պատրաստվում էր երկու տեսակ աղյուս: Մեծ չափսի աղյուսը կոչվում էր աճա (մայր), իսկ փոքրը՝ ղուզու (ձագ): Փոխանակ աղյուսի սովորական շարվածքի՝ աղյուսի մի շաբթը լայնության և մյուսը երկարության շարելու պատի շարվածքում

անա-ի և ղուզու-ի տեղերը հերթականությամբ փոխվում էին: Աղյուսի շարվածքում որպես շաղախ օգտագործվում էր հարդախառն ցեխ, խճաքար, իսկ հիմքի քարային շարվածքում՝ ընդհանրապես կիրառված, որը տեղական բարբառով կոչվում էր խոռասան:

Գամիրբում «մայր որմերի» կառուցման մեջ ընդհանրացած էր հակաերկրաշարժային գոտու կիրառումը, օրինակ, պատի շարվածքի յուրաքանչյուր 70—100 սմ բարձրության վրա, ներսի և դրսի կողմից, դրվում էին առնվազն 5—7 սմ հաստության մետաղական գերաններ, որոնք Արաբկիրում կոչվում էին առաղա, Հալիսի ներքին հովտում՝ քափան, Կյուրինում՝ մառաղա, իսկ դրանց կապերը, որոնք լինում էին ընդհանրապես կաղնու կամ թթի փայտից՝ ֆեհեհե:

Միջնորմի կառուցման համար ընդհանրապես օգտագործվում էր փայտակամախ (կարկաս), իսկ լիցքի համար՝ շերտած աղյուս: Միջնորմի երկարության վրա, իրարից 110—120 սմ հեռավորությամբ որպես սյուն կանգնեցվում էին ուղղանկյուն տաշված գերաններ, իսկ դրանց միջև՝ հորիզոնական վերկենքեր: անկյունում՝ հենակներ, որոնք արհեստավորական շրջանում կոչվում էին ալը բաճաղը (արբի ծունկ) կամ էլի բելիեղն (ձեռքը մեջքին դրված):

Պատերի ներսի և դրսի ծեփի համար գյուղական վայրերում ընդհանրապես օգտագործվում էր ցեխը, Սեբաստիայում և Կեսարիայում՝ կիրը, Արաբկիրում տների ներսի պատերի համար՝ ճերմակ հողը, իսկ հատակը ծեփվում էր ճերմակ և սև հողից պատրաստված խառն ցեխով: Գյուղական վայրերում ամեն տարի աշնանը, ըստ սովորության, բնակիչի տան ներսի կողմը սպիտակեցվում էր չաղփու կոչված կավալին հողի սպիտակավուն լուծույթով, իսկ քաղաքային բնակարանները՝ կրաշորով:

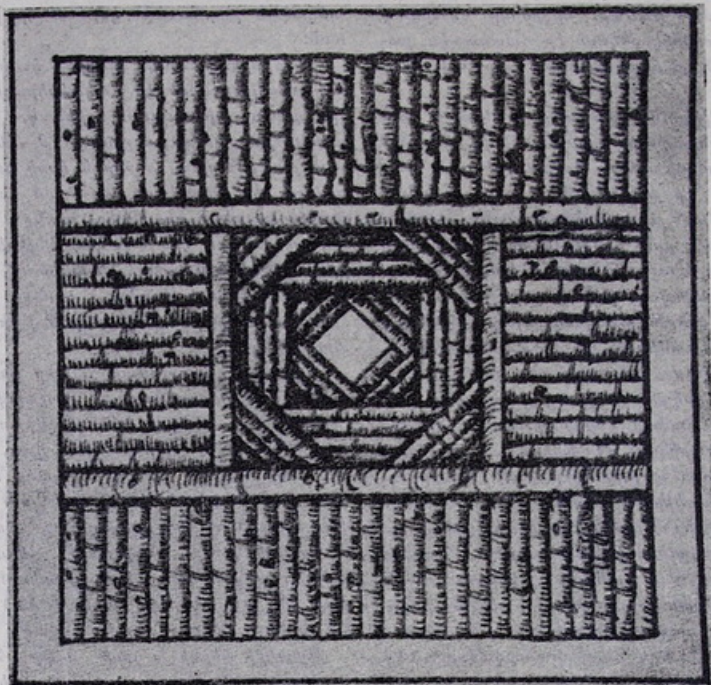
Գամիրբում, բացի Սեբաստիա քաղաքի տներից, որոնք մեծ մասամբ կղմինդրածակ էին, մյուս շրջանների և հատկապես գյուղական բնակելի տների տանիքը տա-

² «Անա» («մայր») աղյուսը ուներ 34 սմ. լայնություն, 50 սմ երկարություն և 25 սմ բարձրություն, «ձագը» ուներ 18 սմ լայնություն, իսկ նրա երկարությունը և բարձրությունը «անա»-ին հավասար էր:

³ Գամիրբի Ուլուն-լայա կոչված սարահարթում, որտեղ Կովկասից գաղթած չերքեզյան ցեղեր են ապրում, տների հատակը ծեփելիս ցեխի մեջ խառնում էին տավարի աղը, որպեսզի չճացեր:

փարակ էր, բացառությամբ դրանց կենտրոնական մասից, որտեղ երկու գերանների վրա բարձրանում էր փայտաշեն մի զմբեթ, բառակրկուն երդիկով: Այնուամենայնիվ,

նաշարի, իսկ զմբեթը՝ շորս սյուների վրա: Մինչդեռ Հալիսի ներքին հովտի հայկական գյուղերում՝ Կեմերեկից դեպի Կեսարիա, ծածկի կենտրոնական մասում ընդհանրա-

Նկ. 14. Գամիբրի գյուղերում ընդհանրացած թոնրատան ծածկի ձևը:

քաղաքային բնակարանների երդիկը դեռևս 19-րդ դարի վերջերից սկսած, գործածությունից դուրս գալով, տեղի էր տվել դեպի բակը բացվող պատուհանների: Անշուշտ, դա կապված էր կուլտուր-կենցաղային պայմանների զարգացման հետ: Սակայն բակի վրա բացվելու պատճառը ոչ թե լուսավորության ու օդափոխության համար էր արվում, այլ տան ներսը օտարի աչքից հեռու պահելու համար:

Տան ծածկի ժանրությունը պահելու համար, եթե Հալիսի ներքին հովտի գյուղական տների պատերի վրա, որպես գոտի գերաններ էին ձգում, ապա Հալիսի վերին հովտում, դրան հակառակ, «նստեցվում» էին պատերի երկարությամբ ձգված սյու-

պես օգտագործվում էր միայն մեկ սյուն՝ կամ առանց սյունի, ինչպես Կեմերեկի շրջանի Տենդիլ գյուղում, որտեղ թոնրատան ամբողջ ծածկը՝ ինքնին մի զմբեթ էր ներկայացնում, երբեմն նաև զույգ զմբեթներ:

Մածիկը բաժանվում էր մաղների և շրջամաղների: Պատերի երկարությամբ զուգահեռ տարածությունը կոչվում էր մաղ, իսկ զրմբեթի կամ ինչպես կոչվում էր Սեռաստիա-

⁴ Ինչպես հայկական բոլոր զավառներում, այնպես և Գամիբրում, զլխատան մեծ սյունը փոխարենական իմաստով մարմնավորել է տան տիրոջ և շրջանի ազգային խորհրդավոր անաժանի արժանացել: Որպես բարեմաղթանք ընդունված էր ասել՝ «տանդ սյունը հաստատ մնա», իսկ մի մեծ դժբախտություն պատահելու դեպքում ասում էին՝ «խորտակվեց տան սյունը»:

յում՝ երդպանակի ուղղահայաց մասը՝ շքր-
շամաղ. (տես գծագիր № 14): Զուգահեռ գե-
րանների, այսինքն՝ մաղերի տարածություն-
ներ ծածկելու համար, ըստ տվյալ շրջանի
շինանյութային բաղադր, օգտագործվում էր
փայտ կամ նույնիսկ սալաքար: Օրինակ,
Հալիսի ամբողջ հովտում ընդհանրապես
օգտագործվում էր 90—120 սմ. երկարու-
թյամբ գիհի (արտուճ), ճեղքված կամ կտր
դաճձեկ (դարսեկ), ծիլեր կամ, ինչպես ա-
սում են Գամիթի որոշ շրջաններում, մար-
դակներ: Կեսարիայի շրջանի գյուղերում,
հատկապես Թաշխանում կիրառվում էին
սալաքարեր: Փայտե դարձեկների վրա
նախքան հողային շերտը քաշելը, ըստ տե-
ղական հնարավորությունների, ընդհանրա-
պես փոխում էին զանազան տեսակի ցա-
խեր, զազի փշոտ թփեր, հացաբույսի շոթ
ծղոտ, ինչպես նաև գինիի բարակ ձողեր, որ
Հալիսի վերին հովտի բարբառով կոչվում է
«փերտու»: Իսկ Արգեստի շրջանի որոշ գյու-
ղերում ցախի փոխարեն, դնում էին 5—6 սմ
հաստությամբ սալաքարեր: Տանիթի հողա-
յին շերտի հաստությունը, ըստ հողի առա-
վել կամ նվազ շրաթափանցելության, հաս-
նում էր 20—70 սմ-ի:

Պատերը հատկապես անձրևի շրեթից
պահպանելու համար գյուղական տների
տանիթների եզրերը ցեխից հավասար թըմ-
բաշերոտ էին քաշում, իսկ Տիլրիկի և Ա-
րաբկիրի արհեստավորական ավաններում
ցեխի փոխարեն տաշված քարեր էին օգ-
տագործում, որոնք Տիլրիկի տեղական բար-
բառով կոչվում էին առուկ, իսկ Արաբկի-
րում՝ ցվիֆաֆա: Մինչդեռ Կեսարիայում
տների տանիթի եզրերին 80—100 սմ բարձ-
րությամբ պատեր էին կառուցվում որպես
պարապետ:

Գամիթի յուրաքանչյուր շրջանում գյու-
ղական և քաղաքային բնակելի տները
տարբերվում էին նաև իրենց օժանդակ բա-
ժինների կոմպլեքսով և զրանց զբաղված
տարածություններով: Այդպիսի հանգա-
մանքը առաջին հերթին կապված էր տար-
բեր շրջանների բնակիչների զբաղմունքի,
ապրելակերպի, կենցաղի և կոլտնտրայի,
ինչպես նաև տեղի և կլիմայական պայ-
մանների հետ: Շէնքատանի գյուղական
բնակավայրերի ճարտարապետությունը՝ իր
աշխատության մեջ, Ս. Խ. Մանցականյանը

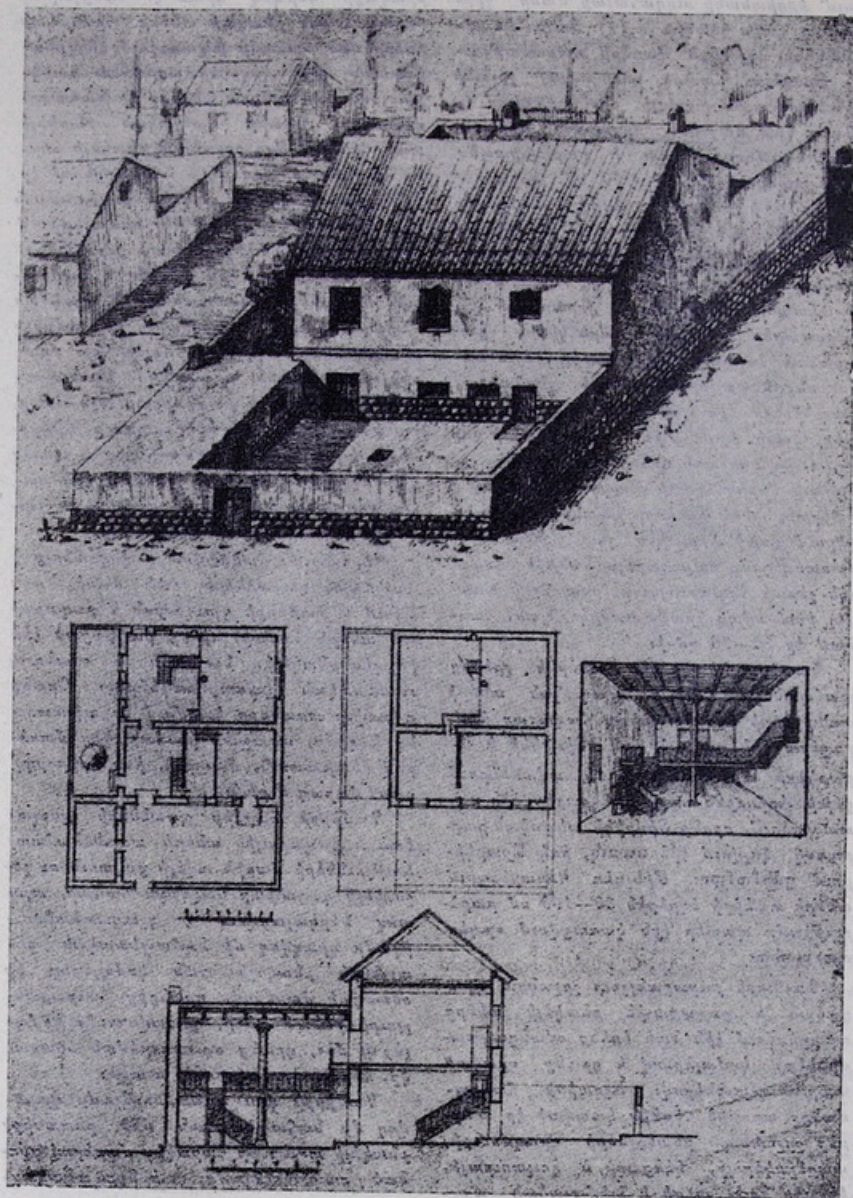
իրավացի կերպով գրում է. «անցյալում
ժողովրդական բնակելի տների հիմնական
ձևերը մեծ մասամբ թելադրվում էին բնա-
կարանի այն կիսաարտադրական ֆունկ-
ցիայով, որը այնքան բնորոշ էր նախասո-
վետական շրջանի գյուղական բնակելի
տան համար: Այդ շրջանում բնակելի տե-
ներ ընդհանուր առմամբ հանդիսանում էր
ոչ միայն բնակարան այդ հասկացողության
ենդ առումով, այլև իր մեջ պարունակում
էր այն բոլոր օժանդակ կառուցվածքները,
որոնք անհրաժեշտ էին գյուղացու ապրուս-
տի միջոցների պահպանման և մշակման
համար: Եվ այդ է պատճառը, որ ամբողջ
բնակարանում, բնակելի մասի հետ միա-
սին, նրա կողքին, ոչ պակաս նշանակու-
թյուն էր ստանում բնակարանի այն մասը,
որտեղ պահվում էին կենդանիները, մթեր-
ները, այգիներից ստացած բերքը և որտեղ
վերամշակվում ու օգտագործման էին նա-
խապատրաստվում գյուղատնտեսական ար-
տադրության տված բարիքները»:

Վերոհիշյալ հանգամանքը ընդհանուր է
հայկական զավառների մեծ մասի, այդ
թվում և Գամիթի գյուղական և քաղաքա-
յին տների համար, որոնք բաղկացած էին
ինչպես բնակելի, նույնպես և օժանդակ
տնտեսական կառուցվածքներից: Դրանց
զխավոր առանցքը կազմում էր գլխատու-
նը և զոմը, առաջինը իր հարակից մասե-
րով (նախատուն, մառան), իսկ երկրորդը՝
օդա, մարագ և բակ:

Գամիթի տարբեր շրջանների գյուղա-
կան և քաղաքային տների առանձնահատ-
կությունների մասին ավելի ցայտուն ու շո-
շափելի զաղափար կազմելու համար, այս-
տեղ ներկայացվում է գյուղատնտեսու-
թյամբ զբաղվող մի նահապետական ըն-
տանի բնակելի տան կոմպլեքսը իր
օժանդակ մասերով, դրանցից յուրաքան-
չյուրի բնած տեղը, դասավորումը կոմպ-
լեքսի մեջ, դրանց օգտագործման եղանա-
կը, ներքին կահավորումը և այլն:

Գամիթի գյուղատնտեսությամբ զբաղ-
վող մի նահապետական մեծ ընտանիքի
բնակելի տունը իր հարակից մասերով բըռ-
նած տարածությամբ, ըստ նրա տնտեսա-

Տ. Խ. Մանցականյան, Հայաստանի գյուղական
բնակավայրերի ճարտարապետությունը, Երևան, 1956,
էջ 87:

Նկ. 15. Կեմերիկի երկրագործ դուռացու բնակելի տան ընդհանուր տեսքը, վերի և վարի հարկերի հատակագիծը, հյուրասենյակի (օդա) և տան կտրվածքը:

կան կարողութեան, գրավում էր 200-ից մինչև 500 քառակուսի մետր: Այդ տարածութեան վրա կենտրոնական տեղը անպայման գրավում էր գլխատունը կամ, ինչպես Գամմիբրում կոչվում էր՝ թոնրատունը (թընիբի տուն) իր հարակից բաժիններով՝ նախատուն (որթման), մառան (քիւր): Թոնրատունը ոչ միայն սննդամթերքների վերամշակման, հացի և կերակուրների պատրաստման վայր էր հանդիսանում, այլև ցերեկը, հատկապես կանանց համար ծառայում էր որպես օգա, իսկ գիշերը ամբողջ ընտանիքի անդամների համար՝ ննջարան: Այդտեղ էլ լողանում էին, որովհետև առանձին կամ համայնքի համար բաղնիքատուն չկար:

Գլխատունն ընդհանրապես ներկայացնում էր մի մեծ ուղղանկյուն սրահ, որի տարածությունը հաճախ հասնում էր 50-ից մինչև 100 քառակուսի մետրի, իսկ բարձրությունը՝ 4—5 մ: Ինչ վերաբերում է գլխատան ներքին դասավորմանը և կահավորմանը, ապա յուրաքանչյուր շրջան թեկուզ փոքր չափով, ուներ իր առանձնահատկությունները: Օրինակ, Հալիսի ներքին հովտով՝ Կեմերեկում, թոնրի թումբը (սաքու) հաճախ գրավում էր գլխատան տարածության երկու երրորդը, գետնից 40—50 սմ. բարձրությամբ: Թոնրաթումբը ոչ միայն ծառայում էր հացը թխելու, սնունդը պատրաստելու, այլև ցերեկը նստելու և գիշերը ննջելու վայր: Մինչդեռ Հալիսի վերին հովտում՝ Սերաստիա քաղաքի շրջակա հայկական գյուղերում, ինչպես և Արաբկիրում թոնրաթումբը, ինչպես ասվում է՝ անբ-բ-բ, գրավում էր ոչ ավելի, քան 3—4 քառակուսի մետր մի տարածություն և դա օգտագործվում էր հացը թխելու և փռելու համար միայն: Հետաքրքրական է այն, որ Եսեթը (փոքր թոնրաթումբ), որն ուներ գետնից հաշիվ 30—40 սմ. բարձրություն, կառուցված էր գլխատան մուտքի դիմացի պատին կից, իսկ թոնրի ծխի համար ուներ առանձին բուխարիի և ծխամփռի (դավուլբազ): Թոնրի տեղադրման այդպիսի ձևը հնարավորություն էր ընձեռում թոնիրը ոչ միայն ստորին հարկերում գետեղելու, այլև նույնիսկ երկրորդ հարկերում՝ կախովի միճակում. այդ պարագայում թոնրի բերանը բացվում էր այդ հարկում, իսկ տակի հար-

կում պատրաստվում էր թոնրի հատակի համար մի պատվանդան: Մինչդեռ Կեմերեկի շրջանում թոնիրը թաղված էր ընդհանրապես թոնրաթմբում (իսկ որոշ գյուղերում, օրինակ՝ Տենդիլում, գետնին հավասար) պատերից հետո, համեմատաբար տան մեջտեղում և այդպիսով բարձրացող ծուխը դուրս ելնելու ուրիշ ելք չուներ, եթե ոչ երդիկը:

Գլխատան մեջ տեղադրված էր նաև ծալքատեղը: Սակայն այն տարբերությամբ, որ եթե Հալիսի ներքին հովտի գյուղերում պատի մեջ մի խորշ էր ներկայացնում այն, ապա Սերաստիայի շրջակա գյուղերում կառուցված էր առանձին՝ պատին կից: Ինչ վերաբերում էր ամանեղենի դարակներին, դրանք ըստ տեղական ճաշակի և հնարավորության, պատրաստված էին լինում փայտից և կոթնեցված թոնրաթմբի վարի մասի դիմացի պատին կամ գլխատան չորս պատերի վրա մեկ շարքով, մարդու հասակի չափով բարձր, կամ պահարանի ձևով կառուցված պատից դուրս և երբեմն էլ պատի մեջ: Սննդամթերքների պահեստը՝ մառանը, կամ ինչպես Տենդիլում կոչում էին նեֆի տուն, ընդհանրապես, կառուցված էր լինում թոնրատան հյուսիսային պատին կից, համեմատաբար հով կողմը, առանձին մի բաժնում: Սակայն Գամմիբի գյուղական որոշ վայրերում, ըստ տեղական սովորության, այլուրի և ընդդեմի ամբարները կամ մազե պարկերը՝ (տեքմե, խարար, սեքլեմ) տեղադրվում էին թոնրատան մեջ:

Գլխատան թոնրաթմբից ցած, հատակի մեջտեղում թողնվում էր նաև քարաշեն ուղղանկյուն մի անցք՝ մի գետնուղի (տեղական բարբառով չաղաղ կամ չաղ) լողանքի և լվացքի կեղտոտ ջրերի համար:

Գլխատնտեսական վայրերում տան բնակելի բաժնի հետ ոչ պակաս նշանակություն ուներ նաև բնակարանի այն օժանդակ մասը, ուր պահվում էին կենդանիները, այսինքն՝ գոմը, որ տեղական բարբառով կոչվում էր ախոռ: Գոմը կառուցվում էր գլխատան կից, բայց անասունների համար ուներ բակից առանձին մուտք: Իսկ

⁶ Գամմիբի ոչ բոլոր շրջաններում է, որ օգտագործում էին մազե պարկեր, օրինակ, Հալիսի ներքին հովտում զեպի Կեսարեա օգտագործում էին նաև կավե փեթակներ, իսկ Արգոսի շրջանի անտառային մասում՝ փայտե ամբարներ:

գլխատան ներսից, մարդկանց համար բացված էր դեպի գոմի սաքուն կամ օդան տանող մի փոքրիկ դուռ

Գոմի կառուցվածքային ձևը հիմնականում լինում էր երկարավուն, ուղղանկյուն հատակագծով, որը ներսից երկու շարք սյուների դասավորությամբ բաժանվում էր երեք թևերի, որն այդ իսկ պատճառով կոչվում էր եռաթև, ինչու էր նաև միաթև գոմ: Սակայն այդպիսի կառուցվածքային երկու ձևերի՝ եռաթևի և միաթևի դեպքում էլ գոմը լուսավորվում էր երգիկից, որը ի տարբերություն գլխատան կենտրոնի գմբեթաձև երգիկի, բացված էր լինում հարթ տարածության վրա: Անասոճիները կապվում էին պատի երկայնքին զետեղված մսուրների առաջ, իսկ մեջտեղի մասը, ընդհանրապես, օգտագործվում էր որպես միջանցք և գոմադրը ժամանակավորապես հավաքելու տեղ (թրեք-փոս):

Գոմի հարակից մասերն էին կազմում ախոռի սաքուն կամ օդան և մարագը: Օդան ընդհանրապես կառուցված էր լինում գոմի միևնույն ծածկի տակ, իսկ մարագը գոմից մի միջնորմով բաժանված էր և դրա հետ հաղորդակցվում էր ներքին դռնով: Այսպես, ուրեմն, գլխատունը և գոմը իրենց հարակից մասերով հանդիսանում էին գյուղատնտեսությանը զբաղվող նահապետական տան երկու գլխավոր մասերը:

Գամիթրի որոշ շրջաններում, ինչպես գյուղական, նույնպես և քաղաքային վայրերում, ոչ պակաս նշանակություն ունեւր նաև տան առաջ կառուցված բացօթյա բակը: Բակը հատկապես Արևմտյան Հայաստանի գավառներում, այդ թվում և Գամիթրում, երկրագործությանը և նրա օժանդակ անասնապահությանը զբաղվող տնտեսությունների համար մի անհրաժեշտություն էր ներկայացնում: Այդ իսկ պատճառով բակին հատկացվում էր բնակելի տան կոմպլեքսի մոտ քառորդ կամ երեքմեկն տարածությունը, որը ամառվա շոգերին գյուղում մնացած բանող կենդանիների համար ծառայում էր որպես բացօթյա գոմ՝ մակաղատելու: Բակը ցանկապատված էր լինում և ըստ տեղական հնարավորությունների՝ հաճախ քարաշեն և բարձր պատերով շրջապատված: Այն անպայման ունենում էր երկփեղկանի մի մեծ դուռ (ղանաղու), որ-

պեսզի երկրագործի համար հնարավոր լիներ բնակավորված սայլերը, անասունները հեշտությամբ ներս առնել և պատսպարել: Մինչդեռ բակը, որ քաղաքային արհեստավորական բնակարաններում զբաղեցնում էր համեմատաբար ավելի փոքր տարածություն, հանդիսանում էր ժամանցի, լվացքի շրջան, որոշ սննդամթերքներ՝ ձավար, կորկոտ, փոխինդ և ձմեռվա մսեղեն (հատկապես Կեսարիայում), ապուխտ պատրաստելու համար ամենապիտանի վայրը:

Գամիթրի հայերի բնակարանի կոմպլեքսային հին ձևը, եթե գյուղական վայրերում մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը, շատ չլինի փոփոխությամբ, պահպանվել էր, ապա քաղաքներում (նույնիսկ մեծ ավաններում), բնակելի տան և նրա օժանդակ մասերի տեղական տեքմիկոնոգիան և կառավորման ձևը պահպանվելով հանդերձ, 19-րդ դարի 90-ական թվականներին սկսած, գոմի և օդայի հարակցությունը և դասավորումը որոշ փոփոխության էր ենթարկվել: Նկատելի է այն, որ քաղաքային բնակչության տնտեսության մեջ, քանի որ կթան անասունները այն նշանակությունը չունեին, ինչ որ գյուղատնտեսության պայմաններում լծկանը, օդան այլևս գոմի մաս չէր կազմում, այլ առանձնացվել էր: Այդ բանը պարզ է, քանի որ քաղաքային բնակիչը, եթե մի կողմից օգտվում էր շենոցման արհեստական միջոցներից, ապա մյուս կողմից անասունները իր տընտեսության եկամտի գլխավոր աղբյուրը չհամարելով, դրանց վրա այլևս այնքան էլ մեծ ուշադրություն չէր դարձնում, ինչպես երկրագործությանը զբաղվողը: Հետևաբար, գոմի օդան կամ ինչպես կոչվում է Գամիթրում՝ ախոռի սեճուռ, քաղաքային առևտրաարհեստավորական խավի տնտեսության և կուլտուր-կենցաղային նոր պայմաններին չէր համապատասխանում:

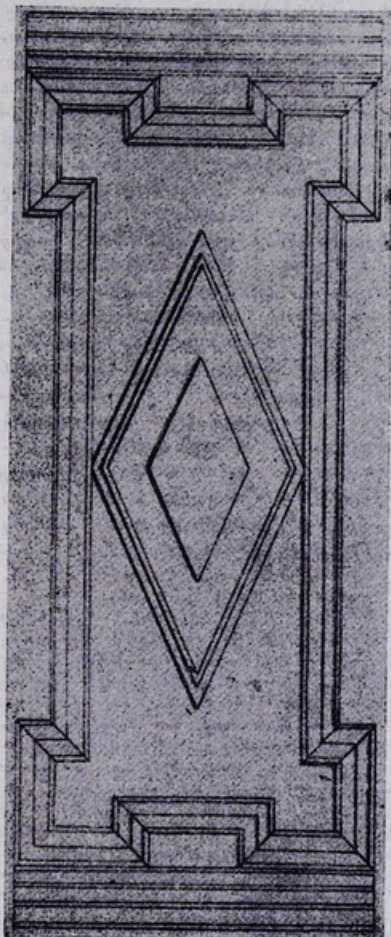
Այսպես, ուրեմն, քաղաքային վայրերում օդան գոմից անջատվելով, թեև բնակելի տան կոմպլեքսում ստացել էր հյուրանոցի բնույթ, այնուամենայնիվ, բացի որոշ զարգանկարային նորամուծությունից, իր ընդհանուր կառուցվածքով, ներքին դասավորումով ու կառավորումով և օգտագործման եղանակով մնում էր նույնը: Գամիթրի օդայի հետ իր նմանության տեսա-

կետից հետաքրքրական է Շապին—Գարահիսարի հյուսիսային-արևելյան կողմում գտնվող հնավանդակները։ Այս սրահը, ինչպես գրում է ճարտարագետ Թ. Թորամանյանը, իր հատկանիշներով տարբերվում էր տան մյուս մեծ ու փոքր սենյակներից, և առհասարակ քանակությամբ էր լինում։ Դռուցի բացվում էր մեջտեղից։ Դռնից անմիջապես ներս, որոշ լայնությամբ և սրահի երկայնությամբ հավասար նախագավթին նման մի տեղ էր թողնվում։ Այս նախագավթին անմիջապես հաջորդում էր բուն հանդիսասրահը՝ մի փոքր բարձր հատակով։ Սրահը և նախասրահը բաժանված էին աղեղնակալ երկու կամ ավելի համաչափորեն զետեղված սյուների վրա։ Նախասրահը, որտեղ նստելու ամեն կամ բազմոց չէր դրվում և որտեղ, աչ ու ձախ կողմերում, հատակից մոտավորապես մեկ մետր բարձրությամբ, առանձին բազմոցներ էին շինված, որոնց ցածր մասում եղած պահարաններում պահվում էին սրահի հատուկ սպասները, իսկ վրան նստում էին նվազածուների և երգիչների խմբերը։ Բուն հանդիսասրահը դռան հետ դեմ առ դեմ ուներ ձմեռային մի վառարան, իսկ գլուխակալ վայրերում վառարանի փոխարեն գտնվում էր տան ավանդական օջախը։ Վառարանի կամ օջախի երկու կողմից շինված փայտաշեն բազմոցները (սեփեր) ունեին 30—50 սանտիմետր բարձրություն։ Այդպես էր կահավորվում Կեսարիայի սուֆան, Արաբկիրի կենտրոնը, Կյուրիկի նեշտուներ։ Բազմոցի ամբողջ երկարությամբ փռվում էին խոտով կամ բրդով լցված ներքնակներ, որոնց վախաք անունն էին տալիս։ Ըստ ունեցվածքի, ներքնակների վրա փռվում էին թանկագին գորգեր, կամ պարզ կարպետներ, գործված բազմոցների լայնության ու երկայնության չափով, բայց այն հաշվով, որ հորիզոնական լայնությունը ծածկելուց հետո մի մասն էլ պետք է կախվեր մինչև սրահի տախտակամածը, բազմոցի տախտակի հակառակ ծածկելու համար։

Գորգերը փռելուց հետո, պատերին հենված ուղղահայաց ձևով շուրջանակի շարվում էին մետաքսե, կերպասե կամ հատուկ գործված գորգե ներսեր ունեցող խո-

տով կամ բրդով պինդ լցված բարձեր։ Այնուամենայնիվ, Արաբկիրի կենտրոնը իր պատերի սիմետրիկ (զինանոց), Կեսարիայի սուֆան իր զանգեղանի և որմնազարդ զանդակներով տարբերվում էին Գամիլի մյուս շրջանի օղաներից, իսկ փայտաշեն բազմոցների (սեփեր), ծածկոցների, բարձերի տեղադրման ձևով, համարյա մի ընդհանրություն էին ներկայացնում։

Այսպես, զխատունը կամ մեծ տունը

Նկ. 16. Կեսարիայի բնակելի տան, ճարտարաչի պատերի տախտակամածի՝ «զարի» զարդանկարները

7 Քարա Փարամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության, Երևան, 1942, էջ 343—344.

(թոնրատուն), պահպանելով հանդերձ իր տեղական այս կամ այն անունը և կահավորման որոշ առանձնահատկությունները, արդեն կորցրել էր նախկին բազմազան ֆունկցիոնալ բնույթը՝ Օրինակ, մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները Սեբաստիայում, եթե տաճարները (թոնրատուն) կատարում էր և՛ հաջատան և՛ խոհանոցի և՛ ննջարանի դեր, ապա 20-րդ դարի սկզբներին կրում է մի շարք փոփոխություններ։ Սեբաստիայի տան կոմպլեքսում առաջացել էր առանձին փռնոց, որ կերակուրները եփելու համար կար նաև օջախ։ Հետևաբար, տաճարները հիմնականում ծառայում էր միայն որպես ննջարան և ընդհանրապես ապրելու բնակարան։ Կյուրիկում ճեշտունից (նեքստուն) բաժանվել էր թոյնուկը (թոնիրը), Տիվրիկում՝ քալխանից՝ օջախը (խանաճը), Բինկյանում՝ ղազանլըխը և մուրվախը՝ Արաբկիրում՝ կենալունից՝ թոնրատունը։ Մինչդեռ զլխատան հարակից մասը կազմող պահեստատուն-մառանը տան կոմպլեքսում պահպանում էր իր տեղը, և, ըստ շրջանի, իր յուրահատուկ դասավորումը։ Օրինակ, Արաբկիրի, Կեսարիայի բնակարանները ընդհանրապես կառուցված էին գետնահարկով (յեղգմ), որը նախատեսված էր սննդամթերքների, վառելանյութի պահպանության և վերամշակության համար։ Մինչդեռ բնակելի տան մյուս մասերը կառուցված էին հատակից 3—4 աստիճան բարձրությամբ, առաջին հարկում։ Այստեղ տեղին է նշել մի հանգամանք, որ Կեսա-

րիայի շրջանի որոշ գյուղերում և ավաններում տները կառուցված էին քարայրների վրա կամ դրա առջևի մասում, ուստի և այդ քարայրները օգտագործվում էին երբեմն որպես զուլ, մառան։ Օրինակ, Թալաս ավանում այդպիսի քարայրները օգտագործվում էին որպես մառան (շիրխանես), այն էլ բավականին խորությամբ։ Սելյուկների քարայր-մառանը իջնում էր մինչև հարյուր ոտք գետնի խորքը։ Իսկ Հալիսի վերին և ստորին հովտի գյուղերում ընդհանրապես, լինում էր թոնրատանը կից կամ նույնիսկ թոնրատան մեջ, Իսկ դրա ներքին դասավորումը յուրաքանչյուր շրջանում ուներ իր յուրահատուկ ձևը։ Այսպես, Կեսանիկի և Կյուրիկի շրջանում գետնահարկ մառանի փոխարեն կառուցվում էին տախտակա մի վերնահարկ՝ հատակից մոտ երկու մետր բարձրությամբ, որը տեղական բարձրագույն միջնադեռ կամ մասնադառ էր կոչվում։ Այստեղ օրինակ, փռում էին զլուխ սոխը, իսկ սեխը, ձմերուկը շարում էին նախօրոք փռած դարմանի վրա։ Ներքևի մասում, սովորաբար, պահում էին թթվանքի, պանրի և գինու կարասները։ Արաբկիրի մառանը (մեհսես) ձմեռնադեռից փոխարեն ուներ շորս պատերի երկայնքով, հատակից մոտ մեկ մետր բարձրությամբ և առնվազն մեկ մետր լայնությամբ փայտե դարակներ, որոնք տեղական բարձրագույն կոչվում էին «փեքեներ»։

Կեսարիայում հին ժամանակներից ըսկըսած բազմահարկ տներ կառուցելու սովորություն չի եղել, հավանաբար, երկրաշարժից ապահով լինելու համար։ Մյուս կողմից կեսարահայերը այդ շրջանի սաստիկ ցրտերից ու միշտ անպակաս ելուզակների հաճախակիությունից պաշտպանվելու համար նախընտրել են կառուցել ընդհանրապես գետնափոր տներ և կամ օգտագործել նույնիսկ մեծ մասամբ բնականորեն գոյացած բազմաթիվ քարայրները։ Այդ իսկ պատճառով, այդպիսի տները անցյալում թանկ էին գնահատում, ուստի և ժողովրդի մեջ ստեղծվել էր այսպիսի ասացվածք. «Սա քեզ տուն չիմ ծախում, այլ հոռ»։

Որոշ շրջաններում, այդ թվում և Կեսարիայում, ինչպես ցույց է տալիս ուսում-

Ձ թիւղյանը, Անը Կ. Պոսի հետ ունեցած իրենց առևտրական կապերի շնորհիվ բնակարանային համեմատաբար ավելի կուլտուրական հարթաբույսեր էին ստեղծել։ Օրինակ, խոհանոցը ոչ միայն անշտանվել էր զլխատանից, այլև իր հերթին բաժանվել էր երկու մասի՝ բուն խոհանոցը (մութ-վախը), ուր միայն ճաշ էին եփում, և ղազանլըխը (խանգինոց), ուր թխում էին հացը, տաքացնում վաքից շուրը, պատրաստում ղազմորման և այլն։ Ինչպես խոհանոցի, նույնպես և խանգինոցի համար հատկացված էին առանձին բաժիններ։ Խոհանոցին հատկացված բաժինը հյուսիսային պատի երկարությամբ, գետնից 80 սմ. բարձրությամբ ճեղքի (թմրիկ) վրա շարքով շինված էր ըստ կաթսաների մեծության, տարբեր ծավալի 4—5 օջախ, իսկ դրանց վերը ծխամփոփը (տավուլբաղը)։ Ղազանլըխում նույնպես կառուցված էր շարքով, բայց հատակի վրա, պատի երկարությամբ 4—5 օջախ և մեքտեղում թաղված էր լինում թմիրը։

Ձ Ա. Ալադանյան, Կեսարահայ պատմություն, Գահիրե, 1951, Բ հատոր, էջ 1673։

նասիրութիւնը, բնական տներէ՝ բակերը սալահատակված են: Բակից երեք-չորս աստիճանով բարձրանում, մտնում են նախատունը, որին տեղացիները կոչում են օրքմն, շաղախ կամ էյոշլի: Սա ծածկ ունեցող մի սրահ է՝ պատշգամբ, որի վրա բացվում են հյուրասենյակի (մուսավիր օդասի) և սուֆայի դռները: Իսկ թավխանէն (տակտունը) համապատասխանում է մյուս շրջանների թոնրատանը, որի երկու դռները բացվում են դեպի բակը և սուֆան: Թավխանէն ծառայում է որպէս ձմեռային, իսկ սուֆան որպէս ամառային ննջասենյակ: Այդ պատճառով էլ Կեսարիայի շրջանում թավխանէն կոչվում է գըշ-էվի¹⁰ (ձմեռային տուն): Կեսարահայերի տները տանիքը տարբերվում է չորս կողմից շրջափակված, 80—100 սմ. բարձրութիւն ունեցող: պարպտեով, որը կարծես թէ վերնահարկային յուրահատուկ մի բացօթյա բակ էր, որ ծառայում էր հատկապէս ապոխտացու մսերի, ձավարի և լվացքի չորացման, ինչպէս նաև ամառային շոգերին գիշերը քնելու համար: Տան առջևի բակում, դարպասի մոտ, կառուցված էր զուգարանը՝ ննջեցնանք, իսկ դրա դիմացը՝ արջիւղ (ձիանոցը):

Սեբաստիա քաղաքի տները, ի տարբերութիւն Գամիւրի մյուս քաղաքների, թեև մեծ մասամբ կղմինդրածածկ էին, սակայն քաղաքի ծայրամասերում կային նաև հողածածկ, տափակ կտուրներով, հին տներ: Նոր տները, եթէ իրենց կառուցվածքային ձևով տարբերվում էին հնից, այնուամենայնիվ, պահպանել էին հարակից մասերի ներքին կահավորման որոշ ձևը և հին անունները: Այսպէս, Սեբաստիայի հայկական հին և նոր տները ունեին իրենց բաց բակը, որի մի անկյունում կառուցված էր փռնտունը: Բնակելի տան միջանցքը (տեղական բարբառով՝ ալախլը), հանդիսանում էր մի տեսակ նախատուն, որի վրա բացվում էին տան գլխավոր մասերի՝ պղծի տուն, տանեքեքի և պարտեզի դռները: Տանեքեքը, որ հանդիսանում էր բնակելի տան գլխավոր մասը, ընդհանրապէս ներկայացնում է ուղղանկյուն մի մեծ սրահ՝ 40, մինչև 100 քառակուսի մետր տարածու-

թյամբ և 4-ից 5 մետր բարձրությամբ: Նրա կեսից ավելին հատկացված էր լինում թոնրաթմբի՝ թախտըպենտի համար: Գամիւրի համարյա բոլոր շրջաններում այդ թումբը հողակերտ էր լինում, մինչդեռ քախտըպենտը հատակից մոտ երկու մետր բարձրութեամբ մի տախտակամած, որի ներքևի մասը եթէ օգտագործվում էր որպէս մահան (Սեբաստիայում կոչվում էր մեսսեն), ապա տախտակամածը, տան անդամների ննջարանն էր: Տաններեսի մնացած մասի մի անկյունը հատկացված էր թոնրի եռանկյունաձև թմբին, իսկ դրանից մի քիչ հեռու՝ բուխարով օջախին: Ըստ ավանդական սովորութեան, տաններեսում թոնրի և օջախի միջև ընկած պատի մեջ, ավանդական սովորութեամբ, փորված էր պատրհան (սեղան-պահարան), որտեղ, աստվածածնի նկարի առաջ, ամեն շաբաթ, կիրակնամսին, իրենց ննջեցյալների հիշատակի համար մոմ էին վառում, մի սովորութիւն, որ եղել է միջնադարյան Հայաստանի շատ վայրերում:

Ինչ վերաբերում է օդա-հյուրասենյակին, ապա այդ վաղուց դադարել էր գոմի մի մասը կազմելուց, քանի որ Սեբաստիա քաղաքի հայերը ընդհանրապէս երկրագործութեամբ չէին զբաղվում, ուստի և բանող անասունները իրենց տնտեսութեան գլխավոր եկամտի աղբյուրը չէին հանդիսանում: Այնուամենայնիվ, որպէս կթան, ունեին միայն խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ինչպէս նաև զրաստներ, որոնց համար բնակելի տան հարակից մասերից մեկը օգտագործվում էր որպէս գոմ:

Օդան գոմից անջատվելով, որպէս վերնահարկ, կառուցվում էր գոմի վրա կամ բնակարանի մեջ մի առանձին բաժին հատկացվում էր օդա-հյուրանոցի համար:

Արարկիլի տները, Կեսարիայի, Ալնի բնակարանների նման, կառուցված էին ընդհանրապէս գետնահարկի կամ նկուղահարկի վրա: Գետնահարկը օգտագործվում էր որպէս պահեստ՝ սննդամթերքների և վառելիքի համար: Առաջին հարկը, որ բաղկացած էր լինում չորս բաժնից, օգտագործվում էր միայն բնակութեան համար: Միջանցքը, իր շարունակութեամբ կազմող պատշգամբի հետ, կոչվում էր դիվան-խանե, իսկ մնացած երեք բաժինները հան-

¹⁰ Կ. Գալֆայան, Գիրք եկեղ շայոց. Բեյրութ, 1955, էջ 24—25:

դիտանում էին կենսալուծներ, նեյրաներ՝ (յաթաղօղտաք), խոհանոցը (աշխանե), իսկ տան լուսավոր մի մասում տեղավորված էր լինում ջուհակի տորթը:

Արաբկիրը, լինելով նաև այգեգործության հայտնի կենտրոններից մեկը, Կյուրինի տների նման ուներ իր վերահասարկը՝ էյվաճը, որը մրգերի շորացման, քաղցրեղենների պատրաստման համար մի անհրաժեշտություն էր ներկայացնում:

Արաբկիրը, ի տարբերություն Սեբաստիայի, Կեսարիայի և քաղաքատիպ մեծ ավանների, իր տներն կառուցվածքային ձևով, բնակելի տան հարամասերով և տեղի խնայողության համար մանր հարմարանքների ստեղծման տեսակետից, ուրույն մի երևույթ էր ներկայացնում: Տներն առջև, ընդհանրապես, բակ էր լինում, ուստի բնակելի տների մոտքերը բացվում էին ուղղակի փողոցի վրա: Զուգարանը, ինչպես մյուս շրջաններում, բակի կամ պարտեզի մի անկյունում չէր շինված, այլ ավելի կուլտուրական ձևով, բնակարանի բաժիններից հատկապես խոհանոցին կից: Արաբկիրի բնակարանում հետաքրքիր էր լուսավորության համար ստեղծված հարմարանքը: Միջանցքի վրա բացվող դռների կողքից, կամ վերևում, փոքր պատուհանի առջև ամրացված, կամ շինված ճրագկալի (շիշեկլիկի) վրա դրված լապտերը միաժամանակ լուսավորում էր և տվյալ բաժինն ու միջանցքը: Արաբկիրի տներին յուրահատուկ էին նաև կատվի համար դրսի պատերի մեջ բացված անցքերը:

Այն ավանի տները, Արաբկիրի բնակարանների կառուցվածքային ձևն ունենալով հանդերձ, այգիներում, հատկապես ճեճան տներում ունեին իրենց որոշ առանձնահատկությունները: Այգիներում կառուցված այդ ամառային բնակարաններին ակնեցիները ճեճան հատկանշական անունն էին տալիս, որոնք կորցնելով իրենց նախկին բնույթը, արդեն բնակարանի էին վերածված, ուր փոխադրվում էին ապրիլի վերջերից մինչև այգեկույթի վերջը՝ 5—6 ամիս:

Ճեճան կոչված տները ընդհանրապես ունեին գետնահարկ, առաջին հարկ, երբեմն նաև՝ երկրորդ հարկ: Առանց բացառության, քարաշեն պատերի շեքաերում (ինչպես Արաբկիրում) հորիզոնական ձևով դրվում

էին փայտե մաքաղակներ (ամեն մի մետր բարձրության վրա), պատը ավելի դիմացկուն դարձնելու համար: Անասունների հատկացված մասը զբիթ միշտ առանձին էր լինում: Ցուրաքանչյուր բնակարան-հրե-ձանի, որ 2—4 և երբեմն էլ 5 մասերից էր բաղկացած լինում, մուտքը բացվում էր դեպի հարավ, որտեղից մի քանի աստիճաններով մտնում էին նախ՝ միջանցք, ապա կենսալուծ, և մասան, իսկ գետնահարկը ծառայում էր որպես պահեստ: Արեւելյան կողմից, տան ամբողջ երկարության մ, կառուցված էր օրթւնե, որտեղ լինում էր օջախը և թոնիրը: Տան առջև, առանց բացառության, լինում էր ջրի ավազանը, վերակից, որպես հովանի, կախված որթատունկի թառաման: Ավազանը ծառայում էր որպես ջրամբար, զառիթափի վրա գտնվող պողպատու, հատկապես «անկուտ թթի» ծառերը ջրելու համար¹¹:

Տիվրիկի տները լուսնին Կեսարիայի բնակարանների նման գետնահարկ և Արաբկիրի ու Կյուրինի նման վերահարկ, այլ լինում էին մեկ հարկանի, ինչպես Կեմե-րեկի տները, դրանց նման հաստ հեծաներով (գերան) և հողե ծածկով: Այնուամենայնիվ, Տիվրիկի տները Գամիրքի քաղաքային բնակարանների նման թեև ունեին սենդի վերամշակման, պահեստի, քնելու և հյուրերը ընդունելու համար առանձին բաժիններ, սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը կոչվում էր տարբեր կերպ:

Այստեղ ևս բնակարանն ուներ իր բաղը հավլուճ, իսկ նախագավթի (օրթմե) առաջ՝ հովանոցը, որը կոչվում էր ալագ: Այստեղ, ամառվա շոգ օրերին, իրենց երեկոն էին անցկացնում ընտանիքի անդամները: Դեպի նախագավթ, որ հատակից մեկ-երկու աստիճան բարձր էր կառուցված, բացվում էր բնակարանի դուռը, որտեղից մտնում էին ուղղակի միջանցք, որին տիվրիկցիները կոչում էին աղալը (արանք): Սրա վրա բացվում էին բնակելի տան համարյա բոլոր դռները: Դեմ առ դեմ բացվող երկու դռներից մեկը տանում էր խոհանոց և հարակից մասանը, մյուսը՝

¹¹ Հմմտ. Ա. Քեյլան, Այն և Ալեքի, Փարիզ, 1952, էջ 59:

ամառային սենյակը (մեծ օդան), իսկ մի-
ջանցքի խորքի դուռը տանում էր գլխա-
տունը՝ քալիսանեն: Ինչպես քաղաքատեղ
ավաններում, նույնպես և Տիվրիկի հայերի
տները ունեին կթանների համար բնակա-
րանին կից փոքր գոմ և հարդանոց՝ սա-
մանքիս:

Կյուրիների տները, իրենց կառուցվածքա-
յին որոշ առանձնահատկություններով, եթե
նմանվում էին Արարիկի տներին, ապա
իրենց տնամերձ այգիներով ամբողջ Գա-
միքում մի եզակի պատկեր ունեին: Որոշ
թաղերում տները իրարից այնքան հեռու
էին կառուցված, որ այդ այգուկների երկա-
րությունը մեկ ծայրից մյուսը հասնում էր
մինչև 12 կիլոմետրի:

Կյուրիների բնակելի տան գլխավոր մա-
սերն էին կաղմուս՝ ճեղքումը (նեքստուն),
բոլնուկը (թոնրատուն) և դուշտունը (դուրս-
տուն), այսինքն՝ մառանը, իսկ բակի մի
սեկյունում կթանի և զրաստի համար. գո-
մը՝ ախոռ և մարագը՝ էրթնոց, վերջա-
պես, Կեսարիայի տների նման, սալահա-
տակված, բացօթյա բակը: Կյուրիներ, որ-
պես հայտնի այգեգործական շրջան, ուներ
երկհարկանի տներ, չարդասով: Վերնա-
հարկային մասը կոչվում էր սըֆա: Եթե
սըֆան անհրաժեշտ էր հատկապես մրգերի
շորացման համար, ապա չարդասը ծառա-
յում էր որպես ամառային սենյակ՝ յազլըիս:
Նույն Կյուրիներում, որը Արարիկի նման
միաժամանակ ջուլհակության գլխավոր
կենտրոններից մեկն էր, բնակարանի ա-
ռանձին մի բաժինը կամ ճեղքան մի մասը
հատկացվում էր ճակատին (ժակվարին),
այսինքն՝ գործող մեքենային:

Վերնահարկ ունեցող տները լայն տա-
րածում էին գտել. հատկապես Կյուրիներից
մինչև Արարիկի, հենց այն վայրերում, ուր
գարգաացած էր պողաբուսությունը: Ի դեպ,
Կյուրիներում սըֆան և Արարիկիում էլ վաղը
ծառայում էին ոչ միայն մրգերի շորացման
համար, այլև՝ որպես մեղվանոց: Գամիքի
այգեգործական այն շրջաններում (ինչպես
Ակնը), ուր հնձան-տները վերնահարկ չու-
նեին, մրգերը, աղումը, ձավարը, կորկոտը
(խաշած հատիկ)՝ շորացնելու համար տա-
նիքի մի մասում տապան էին ձգում, այ-
սինքն՝ հատուկ ծեփում էին, որպես տեղ-
ջուլ այդ նպատակի համար:

Այսպես, Գամիքի տարբեր շրջաննե-
րում՝ տեղագրական, բնակլիմայական,
ապրելակերպի, տնտեսական այս կամ այն
գերակշռող ճյուղի. տեխնիկական հնարա-
վորությունների առանձին պայմաններում
ստեղծվել էին հայ ժողովրդական բնակելի
տան զանազան կոմպլեքսներ, որոնց միայն
հակիրճ նկարագրությունն ու պատկերը
կարողացանք շարադրել:

Գամիքահայերի բնակելի տները՝ այլ
հարմարությունների կամ տան առանձին
մասերի այս կամ այն երկրորդական դերի
մասին ևս պետք է մի քանի խոսք ասել,
որովհետև այս բնագավառում ևս կան տե-
ղական որոշ առանձնահատկություններ: Օ-
րինակ՝ և գյուղական, և քաղաքային բնա-
կարաններում, հանգստի և ժամանցի հա-
մար ևս ստեղծված էին որոշ հարմարու-
թյուններ: Գյուղական վայրերում, ձմռանը,
ախոռի սաֆուն կամ օդան, եթե ծառայում
էր տղամարդկանց համար որպես ժամանցի
և հանգստի վայր, ապա գլխատան թոնրա-
թումը (սաքուն) այդ նպատակով ծառա-
յում էր կանանց ու երեխաների համար:
Ամառվա շոգ երեկոներին, եթե տան նա-
խասրահը (որթմեն) ծառայում էր որպես
հանգստի վայր, ապա տանիքները՝ գիշեր-
ները օգտագործվում էին որպես քնելու
տեղ:

Մինչդեռ քաղաքներում, որտեղ մարդիկ
զբաղվում էին արհեստներով ու առևտրով,
հայկական կենցաղային հին սովորություն-
ները հիմնականում պահպանվելով հան-
դերձ, առաջ էին եկել նաև նոր պայմաններ,
որոնց համապատասխան և բնակելի տան
ներքին դասավորման և կահավորման մեջ՝
նոր ձևեր: Քաղաքային վայրերում օդան
գոմից անջատվելով, բնակելի տան կոմպ-
լեքսում զբաղվում էր իր ուրույն տեղը և
ձմռան երեկոները տղամարդկանց համար
ծառայում էր որպես ժամանցի վայր, ինչ-
պես նաև հյուրասենյակ: Իսկ գլխատունը,
որից առանձնացվել էր թոնիրը, հիմնակա-
նում օգտագործվում էր որպես հանգստա-
նալու և գիշերելու վայր: Այս վերջինի մեջ
ստեղծված էին ինչպես քնելու, նույնպես և
նստելու-հանգստանալու համար որոշ հար-
մարություններ: Օրինակ, Կեսարիայում
թափառների սալահատակված մասը, եթե
օգտագործվում էր նստել-հանգստանալու

Համար, ապա տախտակամածը (Քախտա-
լը) օգտագործվում էր քննելու համար Լա-
մանման ներքին դասավորում և կահավոր-
ում¹² ուներ նաև Սերաստիայի տառններե-
սը» և Տիվրիկի քաղաքնե: Եթե առաջի-
նում քննելու համար փայտից կառուցված
էր քախտալանտ և նստելու համար կա-
լին սեղիներ, ապա վերջինը քննելու համար
ունենր բարձրագույն հողաթուղթ—սափու:
Կյուրիկի նեղուներ (ներս տունը) և Արաբ-
կիրի կենտրոններ թեև ներքուստ տարբեր-
վում էին առաջիններից, բայց նույնպես
ծառայում էին հանգստանալու և քննելու
համար:

Քաղաքային բնակիչները աշխատանքից
հետո ամառային երեկոները հանգստանա-
լու, հովանալու համար, իրենց բնակելի
տան կից պարտեզում կամ բակի մի ան-
կյունում նույնպես ստեղծել էին որոշ հար-
մարություններ: Օրինակ, Կեսարիայում ա-
մառային երեկոյան ժամանցի վայրը շրջա-
պատված էր լինում ծաղկի թաղարներով՝
ընդհանրապես շրհորի մոտ մի հով տեղ,
որը կոչվում էր շիշկիլի (ծաղկանոց), Կյու-
րիկի տան բակում, ցանկապատի մոտ, կա-
ռուցում էին երկու մետր երկարությամբ,
հատակից մոտ 40 սմ, քարձրությամբ և
մոտ 30—40 սմ, լայնությամբ քարաշեն մի
արկղ, որի մեջ ունեն էին ցանում, ունտի
և կոչվում էր ռաճաճի սափու, իսկ Տիվրի-
կում յուրաքանչյուր տնտեսության տան
նախասրահի՝ օրմնի առջև, կար հավանց
(այալ)¹³:

Խմելու ջրի համար Գամիրի թե գյուղե-
րում և թե քաղաքներում բացի այն, որ կա-
լին ընդհանուր աղբյուրներ, շրհորներ,
բայց և այնպես, հատկապես քաղաքային
բնակարաններում, մեծ մասամբ ստեղծված

էին խմելու ջրի նաև այլ հարմարություն-
ներ, որոնց մասին կխոսվի իր տեղում: Սե-
րաստիայից բացի, Գամիրի մյուս քա-
ղաքների բնակարաններում աղբյուր գոյու-
թյուն չունեի: Կալին շրջաններ, որտեղ
նույնիսկ հասարակաց աղբյուր չկար, օրի-
նակ՝ Տիվրիկում և Կեսարիայի շրջանի որոշ
հայ գյուղերում և ավաններում օգտագոր-
ծում էին առունների կամ ձնհալի ջրերը:

Գամիրքում, բացի քաղաքներից, հա-
սարակական բաղնիք գոյություն չունեի:
Ցուրաքանչյուր տնտեսություն թեև շատ
նախնական, բայց լուրջաբար համար իր
բնակարանում ստեղծել էր որոշ հարմա-
րություն, օրինակ, գյուղերում լողանում
էին ընդհանրապես գոմի իրի՛ փսի մոտ,
փայտե մի տաշտի մեջ, իսկ քաղաքատիպ
մեծ ավաններում, օրինակ, Կյուրիկում,
քաղաքի մի անկյունում: Լողանքի հա-
մար պատրաստված էր մի ավազան՝ սու-
լուխ, որը կիսալուսնի ձև ուներ, կառուց-
ված գետինից 15—20 սմ բարձր և սպիտակ
սալաքարերով եզրված: Ամեն շաբաթ տան
անդամները հերթով լողանք էին առնում:

Բնակարանի տաքացման սխեմանը բո-
լոր վայրերում համանման չէր: Գյուղերում,
եթե թունդատունը (զխատուն) ծառայում էր
որպես ննջարան և միաժամանակ խոհա-
նոց, ապա քաղաքատիպ մեծ ավաններում
և քաղաքներում՝ Տիվրիկում, Ակնում, Կյու-
րիկում, Կեսարիայում զխատունից թունդը
տեղափոխվելով բնակելի տան մի առան-
ձին սենյակ, որը թունդի առկայությամբ այ-
լևս խոհանոց չէր, այլ գիշերը ծառայում էր
որպես ննջարան, ցերեկը՝ հատկապես կա-
նանց համար ժամանցի վայր: Ուստի և
զխատունում շերմություն պահպանելու որ-
պես միջոց, օգտագործվում էր բուրսին¹⁴,

¹² Կեսարիայի և Տիվրիկի քաղաքների քննելու
տեղը, ի տարբերություն Սերաստիայի տաների
Քախտալանոց, շատ ցած էր: Կեսարիայի զխա-
տան (Քախտանե) քննելու տեղը, եթե շիշկիլի էր
փայտով և գետնից բարձր էր 40—50 սմ, Տիվրի-
կի սաղուն, նույն բարձրությամբ, բայց պատրաստ-
ված էր հողով, իսկ Սերաստիայի քախտալանոցը
ունենր հատակից մոտ երկու մետր բարձրություն և
որպես նկուղ հանդիսանում էր պահեստ:

¹³ Այալը քառանկյուն մի վայր էր, շրջապատ-
ված հատակի քարաշեն ծաղկամաններով, խոփի,
կաղնի տախտակ, հնձվելու համար բարձր դրած, որ
բուրն խմելով գրուցում էին, հանգստանում:

¹⁴ Բուրսին՝ արքա. նշանակում է աթոռ, ամ-
բիոն, սեղան: Մոտ 40 սմ. բարձրությամբ մեկ
մետր և ավելի քառակուսի տորածությամբ կարճ
ռաբերով մի սեղան էր, որը հալկական զավառների,
նախ Գամիրի հատկապես գյուղերում լայն տա-
րածում ուներ, Գյուղերում, եթե այն գրվում էր բոց
անցած թների վրա, ապա քաղաքներում՝ մանղուլի
կամ հողի մի թաղարի վրա, որի համար քարտու
կամ խկիմու հատակում շինված էր հատուկ տեղ:
Քարտու վրա փռվում էր քառակուսի մի վերմակ և
այդի մալից զործված տվալա կոչված կապերու-
նման ծածկոց, որոնք պատրաստված էին այն հաշ-
վով, որ քարտու վրա փռվելուց հետո, շրտ ծալ-
րերը հասնեն մինչև հարակից և մասամբ էլ ավելա-

կամ ինչպես Կեսարիայում կոչվում էր իսկամի-ն, որը գրված էր արդեն ոչ թե թոնրի, այլ անշարժ կամ շարժական մի կրակարանի-մանդակի վրա:

Քուրսին, որպես տաքացնելու, շերմություն ամփոփելու, պահպանելու միջոց, անցյալում, հավանաբար, գործ է ածվել նաև Արարկիրում և Սեբաստիայում, սակայն, գործածությունից դուրս գալով, 19-րդ դարի վերջերին, տեղի էր տվել ընդհանրապես թիթեղյա վառարանին և մանդակին, իսկ բուխարիկավոր հին օջախը, հատկապես գյուղական օգաներում, դեռևս պահպանվում էր: Համենայն դեպս, քուրսի միջոցով շերմություն պահպանելն ունենր նաև իր յուրահատուկ կողմերը: Օրինակ, Կյուրինում քուրսին դրվում էր դեռևս թոնրի վրա, բայց այն հացի թոնրից շատ փոքր էր և ունենր թաղարի ձև, ուստի և կոչվում էր բաւսիթան: Այս վերջինի մեջ ուղղակի կրակ չէր վառվում, այլ հացի թոնրում և կամ օջախում վառված կաղնու ածուխի կրակը փոխադրվում էր դրա մեջ: Իսկ Կեսարիայի և Տիվրիկի գլխատներում (թալխանեում), քուրսի համար պատրաստված էր հատուկ տեղ: Ընթե առաջինում քուրսի դրվում էր ընդհանրապես քախտալքից ցած, սալահատակված մասում, ապա վերջինում՝ թեմբի-սաքոփի վրա: Սակայն, այս վերջինում փոխանակ թաղարի, օգտագործվում էր երկաթից կամ թիթեղից մի կրակարան՝ մանդակ, որը Տիվրիկի բարձրոտ, առաջին տառի հնչյունափոխությամբ, դարձել էր քանդալ: Կրակարանի մեջ լցվում էր կաղնի փայտի կրակը և դրվում քուրսու տակ: Բնակարանի տաքացնելու այսպիսի սխեման էր հիմնականում կապված էր վառելիքի խնայողության հետ, քանի որ, Գամիրքի գլխատների մեծ ծավալը տաքացնելու համար հարկավոր էր մեծ քանակությամբ վառելիք: Մինչդեռ փայտի վառելիքի սակավության պատճառով, բացի անտառային շրջաններից, դաշտային վայրերում տարթ—աթար էին վառում և քիչ քանակությամբ ձեռք բերված փայտը օգտագործվում էր քուրսու միջոցով տան մի փոքր

տարածության վրա կենտրոնացած շերմությունը պահպանելու համար:

Լուսավարման ձևերն ու միջոցները:

Գյուղական վայրերում բնակելի տների մեծագույն մասը ցերեկը լուսավորվում էր երդիկով, քաղաքային վայրերում՝ սովորաբար բակի վրա նայող լուսամուտներով, իսկ ավաններում՝ փողոցի վրա, բարձրից բացված պատուհաններով: Մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը, գիշերը դեռևս օգտագործվում էր կավե ձեթի ճրագը, նավթի իլաւեն, որոշ անտառամերձ գյուղերում նաև մարխի՝ մաշխալը, իսկ քաղաքներում՝ նավթի լամբարը: Այնուամենայնիվ, դրանցից յուրաքանչյուրի օգտագործման ձևը, ըստ տվյալ շրջանի տեղի-նիկական հնարավորությունների և կուլտուր-կենցաղային պայմանների, իրարից տարբերվում էր: Օրինակ, Կեսարիայում նավթի լամբարը կախվում էր սենյակի ձեղունի կենտրոնից, իսկ Արարկիրում ճրագակալի (շիլաֆլիֆի) տեղը այնպես էր դասավորված, որ մեկ լամպով միաժամանակ կարելի էր լուսավորել թե սենյակը և թե միջանցքը: Գյուղական վայրերում ձեթի ճրագը, որոշ խորհրդավորությամբ, տեղադրված էր լինում թոնրատան (գլխատան) մեջտեղի սյունից կախված ճրագակալի վրա, օդաներում՝ անպայման օջախի վերև՝ բուխարիկի վրա, մինչդեռ խեղձի փայտի մարիւր վառվում էր ճրագակալ կոչված փայտե եռոտանտու ճագաթի դրված տափակ քարի (լեփիկի) վրա:

Հայկական գավառներում, դրանց թվում և Գամիրքում, չկար կոյուղի: Գյուղական շատ վայրերում թեև անտեսված էր պետքաբանը, սակայն բակի կամ պարտեզի մի անկյունում այն շինվում էր նախնական ձևով՝ ծառի ճյուղերով, կամ իրար վրա դրված անշաղխա քարերով: Մինչդեռ քաղաքային վայրերում բակի մի անկյունում, սովորաբար պարսպին կից, կառուցվում էր քարաշեն պետքաբանը, երկու-երեք տարին մեկ անգամ մաքրվում որպես պարարտանյութ՝ բանջարանոցների տերերի կողմից, իսկ գյուղական վայրերում՝ սեփական արտերի պարարտացման համար:

Այդ բոլորը խոսում են այն մասին, որ հայերը Գամիրքում իրենց տների ներքին կահավորման, դասավորման մեջ և ընդհանրապես պրոտին կյանքում, թեև պահ-

նան, որպեսզի նստողները հեղափոխություն ունենան այդ ծաղրերը ծնկների վրա քաշել: Անշուշտ, հատակում քուրսու շուրջ բոլորը փռված էր լինում խիթր, կապիտ, բաժնոցներ և թիկնելու համար նյւն բարձր:

պանում էին հիմնականում հին, նահապետական կենցաղը, այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր շրջանում: ստեղծվել էին կենցաղային որոշ յուրահատկություններ:

Բ. ՍՆԵԻԴՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Գամիրը մթերքների արտադրության, վերամշակման, պահպանման, ինչպես նաև սննդի պատրաստման բնագավառում, հայկական մյուս գավառների հետ որոշակի ընդհանրություն ունենալով հանդերձ, ուներ նաև իր տեղական առանձնահատկությունները: Այս կամ այն շրջանը արտադրում էր նաև այնպիսի գյուղատնտեսական մթերքներ, որոնք մյուս շրջանների արտադրության մեջ նվազ կարևոր դեր ունեին: Օրինակ՝ Հալիս գետի վերին և ստորին հովտի հայկական գյուղերում, որտեղ զբաղվորապես զբաղվում էին երկրագործությամբ և օժանդակ անասնապահությամբ, օգտագործվող սննդամթերքների մեջ գերակշռում էին ընդեղենը, բանջարեղենը, կաթնեղենը, մասամբ նաև մսեղենը, իսկ Կյուրինից Արարիկի, որտեղ գերազանցապես զբաղվում էին արհեստներով և ալգեզորությամբ, սննդի մեջ կարևոր մաս էին կազմում մրգեղենը, մրգերից պատրաստված զանազան տեսակի թաղանթները, ըմպելիքները և այլն: Մինչդեռ քաղաքները՝ Սեբաստիան, Կեսարիան, որտեղ առևտրական հարաբերությունները համեմատաբար ավելի էին զարգացած, նրանք ոչ միայն իրենց շրջակայքի գյուղերից էին ստանում իրենց սննդամթերքները, այլև հեռավոր նեոքին շրջաններից, նույնիսկ ավելի հեռու ընկած գավառներից:

Հայտնի է, որ բնատնտեսության պայմաններում գյուղական գերգատանները, իրենց կարիքների համար արտադրում էին անհրաժեշտ և դրանցից պատրաստում սննդի պարագաները: Մինչդեռ քաղաքներում, սննդամթերքները ձեռք էին բերվում գնումներով, իսկ մշակում, պատրաստում իրենց ձեռքով: կամ երբեմն ուրիշների ձեռքով, նույնպես վճարելով:

Գամիրում, ինչպես հայտնի է, ձմեռը երկար և խիստ լինելու հետևանքով, որոշ

վայրերում հունձքից անմիջապես հետո, օգոստոսի վերջերից, սկսվում էր ձմեռվա պաշարի պատրաստումը: Բոլոր շրջանների համար, եթե ձմեռվա պաշարի մեջ ընդհանրություն էին կազմում ալյուրը, ձավարը, կորկոտը, փոխինգը, թթուները, ապա որոշ շրջաններում, համաձայն տեղական պայմանների, հատկապես պատրաստում էին նաև զանազան կաթնամթերքներ: կամ մերգերից քաղցրավենիներ, ինչպես նաև մսի պահածոներ (ղավուրմա, ապուխտ, սուճուփ և այլն):

Հիմնական սննդամթերքը՝ ալյուրն էր, ըստ տեղական սովորության, հացի տարեկան պաշարը պատրաստվում էր հետևյալ ձևով. ալրացու ցորենը, տնտեսության շահահաս անդամների թվի համեմատ՝ յուրաքանչյուրին շուրջ 250 կգ, աղբյուրի գուռում կամ ձորի առվում նախապես լվացվում, մաքրվում էր քարից, պահից, որոմից, շորացվում և որից հետո աղունը լայն ու երկար խարարները, պարկերը լցրած սայլերով փոխադրվում էր գյուղի շրաղացը:

Հալիսի վերին հովտի շրաղացներում, շնորհիվ դավրացի վարպետների՝ ցորենից ստացվում էր նաև շատ նուրբ ալյուր, որը պահվում էր նույնությամբ, ի տարբերություն Գամիրի մյուս շրջանների, որտեղ ամբողջ ձմեռվա ճացը պատրաստվում էր նախօրե: Եվ որպեսզի ալյուրը չբորբոսի և չհանա, ալրատերը, դեռ շրաղացի ամբարի առջև, բոկոտն կանգնած ալրապարկի մեջ, ձեռքին կարճ և հաստիկ փայտե մի տափանով պնդացնում էր ալյուրը, ամուր կապում և փոխադրում գյուղ: Ըստ գյուղական սովորության, դրացիները այս դեպքում ևս օգնում էին պարկերը ալրատնում տեղափոխելուն և տնային տնտեսուհին հյուրասիրում էր նրանց էգզիստ¹, թանով և մեկական բաղարը հացով:

¹ Գամիրի Հալիսի վերին հովտում մի հայ գյուղ էր, որի բոլոր տղամարդիկ զբաղվում էին շրաղաց պատրաստմամբ: Նրանք Սվազի վիլայիթում մեծ համբավ էին վայելում, այդ իսկ պատճառով, առաջին համաշխարհային պատերազմին, հայերի ընդհանուր տարագրության ժամանակ, նրանց կյանքը խնայվում է թուրք շարքաբարների կողմից:

² Հոնից ստացված հեղուկով պատրաստվում էր մի օշարակ, որը էգզն էր կոչվում (թուրք.):

³ Գամիրի յուրաքանչյուր շրջան բաղարը հացի իր պատրաստման ձևն ունի, սակայն Սեբաստիայի յուղալի բերան բաղարը, իր բաղամթիվ խորթութիկներով, անվանի էր:

Գամիրթի գյուղերում հացը թխում էին ամեն օր. կամ երկու-երեք օրը մեկ անգամ, իսկ Տիվրիկում, Բինկյանում, Արաբկիրում, Դարենտեում, ինչպես նաև Արգեսի շրջա-

ավաններում՝ Արաբկիրում, Կյուրիկում, Տիվրիկում, Տարանգայում, ինչպես նաև Հալիսի վերին հովտի հայկական որոշ գյուղերում, թեև մուսուլմանները էր գործել փուռը, սա-

Նկ. 17. Հաց թխելը Գամիրթի գյուղական ընտանիքում:

նի հայկական որոշ ավաններում՝ տարեկան երկուսից երեք անգամ՝ նոյեմբերից ապրիլ, մայիսից հուլիս, օգոստոսից հոկտեմբեր: Սեբաստիա քաղաքում հաց էին թխում 7-ից 15 օրը մեկ անգամ, իսկ Կյուրիկում, Կեսարիայում, Քալասում՝ շաբաթը մեկ անգամ: Այսպես, յուրաքանչյուր շրջան, իր կուլտուր-կենցաղային պայմաններից ելնելով, մշակել էր հաց թխելու կայուն եղանակ, որը արմատացած սովորույթ էր դարձել:

Համարյա բոլոր շրջաններում հացը թխում էին թոնրում: Չկար տուն, հատկապես գյուղական վայրերում, որ իր մեծ ու փոքր թոնիրը չունենար: Թոնիրը ծառայում էր ոչ միայն հաց թխելու, այլև ցեղեկվա և երեկոյան ճաշերի պատրաստման, չուր տաքացնելու, իսկ ձմռանը՝ բնակարանի տաքացման համար: Քաղաքատիպ մեծ

կայն թոնիրը մնում էր ինչպես որոշ ձևի հացի, նույնպես և սննդեղենի պատրաստման գլխավոր միջոց: Բացառությամբ այն վայրերի, ուր վեց ամսվա հացը միանգամից էր թխվում, իսկ ամենօրյա ճաշերի պատրաստման համար օգտագործվում էր օջախը: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է Բինգյան գյուղի բնակարանների խոհանոցը իր յուրահատուկ դասավորությամբ, որը ուներ մեծ ու փոքր՝ չուր-հինգ օջախներ, ըստ կաթսաների չափսի մեծությամբ:

Գամիրթի երկու գլխավոր քաղաքներում՝ Սեբաստիայում, Կեսարիայում և այս վերջինի շրջակա մեծ ավաններում՝ Քալաս—Էվերեկ—Ֆենեսե, թոնիրը արդեն փոխարինվել էր հասարակական փոռով, որտեղ հաճախորդի խմորով հաց էր թխվում: Այնուամենայնիվ այդ քաղաքների և նրանց

շրջակա մեծ ավանների որոշ թաղերում տակավին պահպանվում էին թոնիրն ու օջախը, հատկապես թոնրի հացի և որոշ ճաշերի պատրաստման համար:

Կենցաղային այս տարբերությունները սերտորեն կապված էին ինչպես բնատրենտեառության, նույնպես և նյութական մշակութի դարավոր տարդիցիաների հետ: Հացի և այլ սննդեղենների պատրաստման համար օգտագործված իրերը, առարկաները իրենց ձևերով ոչ միայն հարմարեցված էին այդ ժամանակվա Գամիրքի հայ բնակչության տեխնիկական հնարավորություններին, բնակչության պայմաններին, այլ նաև տեղական հացահատիկային հումքի տեսակին:

Գամիրքի այն շրջաններում, ուր ըստ սովորության հացի վեց ամսվա պաշարը միանգամից էր պատրաստվում, կատարվում էր ինչպես մեղրի, այսինքն՝ փոխօգնության, նույնպես և մասնագիտացված հաց թխողների միջոցով: Այսպես, օրինակ, Արարիկում հաց թխելու համար, եթե կանչում էին ազգական և հարևան կանանց փոխօգնության կարգով, ապա դիմում էին նաև վճարովի խմոր շաղախող և հացթուփ տղամարդկանց: Խմոր հոմեցողները և հացթուփները ընդհանրապես տղամարդիկ էին, որոնք որպես աշխատավարձ ստանում էին մեկական դրուշ, յուրաքանչյուր թիվաղով, այսինքն՝ 16 հոխա կամ 21 կգ ալյուր շաղախելու և թխելու համար: Իսկ գունդ անողները, գունդ բաց անողները (6—8 հոգի, սովորաբար կանայք), ըստ սովորության, նախաճաշելուց և ճաշելուց հետո ստանում էին մեկական քայնի (կլուր հաց) և մեկական պեփի հաց: Իսկ այն դեպքում, երբ հաճախորդը հայթաթում էր միայն ալյուրը, հաց եփողը թիվաղով համար ստանում էր 5 դրուշ:

Քաղաքների և մեծ ավանների յուրաքանչյուր թաղում կային փուռ կամ թոնիր ունեցող մասնագետ հացթուփներ, որոնք հաճախորդի ալյուրով կամ նրա պատրաստի խմորով թխում էին հացը, ըստ տեղական ճաշակի: Ցուրաքանչյուր շրջան պատրաստում էր զանազան ձևի հացեր: Այսպես, Հախի վերին հովտի գյուղերում թխում էին ճաղ կամ ճաղա (մեշտեղը ծակ, միակտոր հաց՝ ճալխա), բալիշ՝ բաղար-

շաձև հաց, որը կոչվում էր նաև գաթուլ, Կյուրինում՝ տաշկեռ հաց, Կեմերեկում՝ թոմարգալի շրջանում՝ բարը, Արարիկում՝ պեփի: Լավաշը հորսանայում կոչվում էր բացուն հաց կամ դյաւււմաճեմ, Կեմերեկում՝ տափակ հաց, Կյուրինում՝ ծակ բացուն հաց, Տիվրիկում՝ բաճիթի հաց, Արարիկում՝ քայնի հաց³, Թոմարգալի հայ գյուղերում՝ շրով հաց, իսկ փոփ հացերից Սեբաստիայում հայտնի էին բիզե հացը, մոտ մեկ մետր երկարությամբ, 20 սմ լայնությամբ, ղոնպիկը՝ տեղական բոգոնից մի քիչ փոքր, ինչպես նաև կիփիլը, իսկ Կեսարիայում՝ սոմունը և Ֆրանչիլան:

Կեսարիայում և Սեբաստիայում բացի հացթուփ բանվորներից, կային հացագործ առևտրականներ, որոնք զննելով ալյուրը, հաց էին թխում և որպես ապրանք շուկայում վաճառում: Սակայն հացի վաճառքը Գամիրքում դեռևս մեծ տարածում չունեց, քանի որ գյուղերում և մեծ ավաններում յուրաքանչյուր տնտեսություն ինքն էր թխում իր հացը, իսկ քաղաքներում, ինչպես ասվեց, մեծ մասամբ հայթաթելով ալյուրը կամ պատրաստի խմոր՝ թխել էր տափա և կամ Սեբաստիա քաղաքի թաղային որոշ փոքրում իրենք էին թխում:

Ինչպես հայտնի է, տնային աշխատանքը ընդհանրապես, սննդի պատրաստումը մասնավորապես, ըստ դարավոր սովորության, կատարվում էր կանանց ձեռքով: Սակայն, Գամիրքի քաղաքներում և քաղաքատիպ մեծ ավաններում առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով աշխատանքի բաժանման ձևերի մեջ որոշ փոփոխություններ էին առաջացել: Այսպես, սննդի պատրաստման մի շարք պրոցեսները կատարվում էին տղամարդկանց կողմից, իսկ գյուղում, բնատնտեսության պայմաններում, հաց թխելու բոլոր աշխատատար պրոցեսները՝ խմորի շաղախումը, զընդելը, գունդ բացելը, հաց թխելը հատկա-

³ Քայնի հացը ուներ կլուր ձև և կես սանտիմետր հաստություն, որը նախքան հացի ամբարում դարձելը, փոցների վրա շրթացնում էին, իսկ օգտագործելու ժամանակ թեթև թրջում և ծղոտից հյուսված սալյի կամ փայտե տեփուրի մեջ թողնում էին, որ կակդի, իսկ Բինկյան գյուղում վեց ամսվա հացի պաշարը փոխանակ հացի ամբարում դարձնելու, հացատան մեջ կոսաե-կոսաեից (եղաքե շիշ) էին կտրում:

պես նահապետական ընտանիքներում, կատարում էին կանախք, փոքր ընտանիքներում այդ բոլորը տան միակ տնտեսուհու վրա էր ծանրացած:

Գյուղական մեծ ընտանիքներում, ըստ գյուղացիական ունեցող սովորության, հարսնե-րից մեկը կես գինեբրին ելնում էր հացի խմորը պատրաստելու Կաթսայով (խալկին) օջախի վրա շուր տաքացնելուց հետո, նա թթխմորը և աղը բաց էր անում տաշտում, ուր ալյուրը, դեռ երեկոյան, մաղված, շար-մաղված, պատրաստ էր արդեն և քեները սոթաած շաղախում էր խմորը տաշտի երկայնքով մեկ, ապա հոնցում, որից հետո մատով խաշանշում խմորի վրա և տաշտը սպիտակ փոցով (սուրճա) ծածկելիս, օրհներգում էր, որպեսզի խմորը թթվի:

Հաց իս,
Արդար իս,
Արդար եղա վաստակ իս,
Ծա քեզ շատ չարլըկեցի,
Մեղա քեզ,
Ժամ կերթամ կա, քեզ եկո:

Տան մեծ հարսը առավոտյան կանոխ վա-րում էր թոնրի: Մինչ հարսներից մեկը խմորը գունդ էր անում, շարում առանձին գնդի փոքր տաշտի մեջ. կամ հատուկ տախտակի վրա, մեկ ուրիշը. գրտնակով (կամ օխլավով) գունդը բաց էր անում, իսկ հացթուխը՝ տան տնտեսուհին, կամ մեծ հարսը, փարատիչով (փարտիչ) թոնիրը սրբելուց հետո, լավաշի (բացուն հաց) խմորաթերթը «ռափթայի» կամ «ռափաթայի» վրա տարածած, ձեռքի մի շարժումով կըպ-ցընում էր թոնրի պատին, ուր 3—5 բուսե-րում եփում-թխում էր հացը:

Գամիրքի համարյա բոլոր շրջաններում: սովորաբար: թխելն սկսվում էր թոնրի բո-ցը հանգելուց (նստելուց) հետո, մինչդեռ Տիվրիկում հացը թխում էին դեռևս թոնրի բոցավառ ժամանակ: Այդ իսկ պատճառով, Տիվրիկում հացթուխը, ամբողջ երեսը փա-թաթում էր շորով, բաց թողնելով միայն աչքերի մասը: Գամիրքի տարբեր շրջաննե-րում հացթխման բոլոր գործողությունները կատարվում էին թոնրի շուրջ նստած վի-ճակում, բացառյալ կյուրիխում, որտեղ այդ գործողությունը կատարվում էր կանգնած

վիճակում: Հացթխման այս վերջին եղա-նակը թոնրի տեղադրման ձևի հետևանք էր: կյուրիխում թոնիրը, թոնրատան (թոնրակ) մի առանձին ակունում, գետնից բարձր, փոքր թմբի մեջ թաղված էր լինում, որի առաջ հացթուխը շատ հեշտությամբ կարողանում էր ոտի վրա հաց թխել: Մինչդեռ այն վայրերում, ուր թոնիրը մեծ թոնրա-թմբում՝ սաքում էր թաղված, շուրթը հա-տակին հավասար, միայն նստած վիճակում այդ հնարավոր էր:

Ինչ վերաբերում է երեքից վեց ամսվա հացի պաշարը միանգամից նախապատ-րաստելու սովորությանը, ապա, եթե մեկ կողմից դա կապված էր տեղի բնակիչ մա-յական պայմանների հետ, մյուս կողմից, և ոչ նվազ չափով, ավանդական սովորության հետևանք էր:

Արաբկիրում հացի նախապես մեծաքա-նակ թխման հետևանքով փոփոխվել էին ոչ միայն աշխատանքի բաժանման ձևերը, այլև հացթուխի օգտագործած առարկանե-րը: Այսպես, այն վայրերում, ուր գյուղա-կան տնտեսությունները ամեն օր կամ օր-ընդմեջ հաց էին թխում, աշխատանքին մասնակցում էր 2—3 մարդ: Մինչդեռ Ա-րաբկիրում, ուր ամբողջ վեց ամսվա հացը մեկ անգամից էր պատրաստվում, մաս-նակցում էր 5—6 մարդ, մեկը՝ խմոր շա-ղախող, մեկը՝ գնդող, 2—3 հոգի պատ-րաստի գնդերը բաց անող և, վերջապես, մեկ հաց թխող: Փոփոխվել էր նաև հաց-թուխի ծանոթ ռափաթան, փոխարինվելով աճափ մի ձեռնապագեով՝ քեզեփով, որը կոչված էր ձեռքի երեսը կրակից պաշտ-պանելու համար: Քեզեփի օղակներից հաց-թուխը անց էր կացնում իր աջ ձեռքի մատ-ները, իսկ դրա երկար պուրը փաթաթում էր իր բազուկին և ամեն անգամ, որ թոնրի կո-ղերին նոր հաց էր կպցնում, ձեռքը թաթա-խում էր մոտը դրված շորով լիքը ամանի մեջ:

Ալյուրից հետո շատ կարևոր սննդա-մթերք էր հանդիսանում ձավարը (բուլ-դուր): Ցուրաքանչյուր գյուղական տնտե-սություն աշնանը պատրաստում էր ձմեռվա ձավարի պաշարը. խաշում էին ցորենը, շո-րացնելուց հետո թեփահանելու համար ծե-ծում էին սանդի մեջ, վերստին չորացնում և քամուն տալով, թեփը հեռացնում, հետո

աղում՝ երկանքով: Այդ աշխատանքը թեև հնեց ի վեր կանանց զբաղմունք էր համարվել, սակայն 19-րդ դարի վերջերից սկսած Գամիրքի արհեստավորական որոշ վայրերում՝ Արաբկիրում, Կյուրինում մասնակցում էին նաև տղամարդիք:

Գամիրքի քաղաքատիպ մեծ ավաններում ու թաղաքներում կային ձավարաղաց մեքենաներ, որոնք շարժման մեջ էին դրվում մարդկային և կենդանական ուժով, իսկ գյուղական վայրերում շարունակում էին ձավարը աղալ երկանքով: Ձավարի աղումը ընդհանրապես կատարվում էր հավաքական ուժով: Երկանքն աշխատեցնելու համար անհրաժեշտ է առնվազն երկու մարդ: Ձավարը տարվա բոլոր եղանակներին, հացից հետո գյուղացու ամենաշատ գործածելի սննդամթերքներից մեկն էր, յուրաքանչյուր տնտեսություն, ընտանիքի անդամների թվին համապատասխան, որպես տարեկան պաշար պատրաստում էր մինչև 30 կոտ: Այդ իսկ պատճառով օգնական ձեռքերի կարիք էր զգացվում: Մեջի էին հրավիրում հատկապես նշանված հարսնացու աղջիկներին: Ցուրաքանչյուր երկանքի շուրջը, ըստ դրա մեծության, նստում էին երկուսից-երեք հոգի: Նրանցից մեկը երկանքը պտտելու հետ միաժամանակ հատիկները լցնում էր նրա ձաքարի մեջ, իսկ մյուսները միայն դարձնում էին երկանքը, Երկանքը աղալը բնատնտեսության շրջանում կատարում էին կանայք: Անցյալում այդպես է եղել հայկական բոլոր գավառներում, այդ թվում և Գամիրքում: Դա իր արտահայտությունն է գտել նաև մեր էպոսում. «Փառաուն կոլառ կենի բերեմ երկանք աղալ»:

Մենդամթերքների բնագավառում ինչպես Հալիսի ստորոտին, նույնպես և վերին հովտում, ձավարից հետո մեծ նշանակություն ունեին կարկառը⁴ և փոխինդը: Կորկոտի համար ընդհանրապես գործ էր ածվում սպիտակ ցորենը, որը պատրաստվում էր նույն ձավարի ձեռով, առանց խաշելու, հում վիճակում: Կորկոտը գործ էր ածվում հարի-

սայի, քեշկեկի և սպասի բնույթի կերակուրներ եփելու համար:

Ձմեռվա պաշարի համար պատրաստված սննդամթերքների մեջ, ձավարից և կորկոտից հետո Գամիրքում լայն տարածում ունեն հալ երիշտան կամ էրվշտան, այլ խոսքով՝ տոնդական մակարոնը, որի համար ցորենի ալյուրից պատրաստում էին պինդ խմոր, այն բաց աճում բարակ լավաշի նման, երիզաձև կտրատում, շորացնում և ապա սաշի վրա կամ փոփ մեջ⁵ բովում. կամ, ինչպես Գամիրքում ասվում էր՝ աղընցում: Դա կոչվում էր խազղուն էրշտա, որը գործ էր ածվում հատկապես էրիշտա-պրլավի և էրիշտա-ապուրի համար:

Գամիրքահայերը ևս ծանոթ էին ոչ միայն ցորենի պարզ վերամշակույթից ստացված սննդամթերքներին, այլ նաև ցորենից ստացվող նշային ածիկալյուրին: Նշա կամ երիշտան ստանալու համար, հատկապես սպիտակ ցորենը լցնում էին տակառի կամ պղնձե մի մեծ կաթսայի մեջ և վրան ավելացնելով անհրաժեշտ քանակի ջուր, ամանը 10—15 օր դրվում էր արևի դիմաց, ցորենը թթվեցնելու համար: Ապա ցորենի թթված հատիկները ձեռքով կամ ոտքով ձմում էին, կեղևը հանում, մնացած հյութը պարզաշրջելուց հետո, թողնվում էր որ մզվի, և մնացած սպիտակ խլոսը սավանի վրա շորացնելով ստացվում էր յուրատեսակ օսլա՝ բարակ նիշա: Նիշան Գամիրքում բավականին հարգի էր: Այն օգտագործվում էր հատկապես քաղցրեղեն ձաշեր և այլ համանդամներ պատրաստելու համար: Գամիրքում նիշայով պատրաստված քաղցրեղեններ պատրաստելու թեև միօրինակ ձև գոյություն ունեն, բայց յուրաքանչյուր շրջան տարբեր անուններ էր տալիս: Օրինակ, շաքարի օշարակով եփված նիշալյուրը Կեմերեկում կոչվում էր ճշաստա, Արաբկիրում՝ բայլազա, Կյուրինում՝ հաբաա, իսկ նշալյուրը յուղով բովելուց հետո, շաքարի թանձր օշարակով կամ ռուպով (դոշապ) և կամ մեղրով եփածը Կեմերեկում կոչվում էր ճաճաճ, Արաբկիրում՝ ճասիտե, Կյուրինում՝ հաթիգե: Այն շրջանները, որոնք

⁴ Կորկոտը Կեմերեկում կոչվում էր աղալազա, Տիվրիկում, Թումազայի շրջակա գյուղերում՝ կարկառ, Արաբկիրում, Էվերեկում՝ կաղնյա (ցորենի բառ է, որ նշանակում է ցորեն), Կյուրինում՝ ծեծած ցորեն, Կեմերեկում՝ յաւմա (թուրքերեն բառ է, որ նշանակում է երկուսի բաժանված):

⁵ Տիվրիկում էրիշտան բովելու համար թոնրի հատակը, 10—15 սմ. բարձրությամբ մի նեղ որմով երկուսի բաժանում և էրիշտան լցնելից բաժնի հատակը ծեփում էին, իսկ աղքի մասում կեղևը հանված կաղնու փայտ վառելով, բովում աստիճանաբար:

հարուստ էին պտուղով, օրինակ՝ կյուրինից-Արաբկիր, նիշայի հետ օգտագործվում էր թուֆի հյութը, իսկ Կեսարիայի շրջանի ալեգուների Մոնանասունում նիշան խաղողի հյութի հետ, պաստեղի, ռոճիկի (շարոց բլումմե) պատրաստման համար:

Ծորենից, ինչպես ասվեց, ստացվում էր նաև ածիկալյուր կամ էծիկալյուր, որը հայտնի էր ինչպես հայկական բույր գաղա-ներում, այդ թվում և Գամիրքում: Սակայն դա պատրաստվում էր հատկապես այն վայրերում, որտեղ մրգի, անուշեղենի պակասը զգալի էր: Օրինակ, Հալիսի վերին և ստորին հովտում, հատկապես մեծ պահքի օրերին ածիկ կամ էծիկ էին եփում, որը լուրաքանչյուր շրջանում ուներ իր պատ-րաստման յուրահատուկ ձևը: Հալիսի ստո-րին հովտում ածիկ ստանալու համար ցո-րենը նախօրոք ծեցնում էին, ապա շորաց-նելով ալյուրի նման աղում, որից ստաց-ված քաղցր ալյուրը եփում էին թոնրում՝ բերանը ծեփված պուտուկի մեջ: Հալիսի վե-րին հովտի գյուղերում ծածկ ցորենը փո-խանակ շորացնելու, ուղղակի ծեծում էին սանդի մեջ կամ հարում շաբաճախի մեջ և ստացված հյութը նույնպես եփում, ածիկ պահում:

Քաղցրեղեն պատրաստելու համար Գա-միրքի բույր շրջաններում հավասարապես օգտագործվում էր նաև փոխինգը. ցորենը բովելուց հետո, ստացված աղանձը ջրաղա-ցում աղալով, պահվում էր որպես ալյուր՝ մեղրով կամ դոշարով հալվա պատրաստե-լու համար: Մինչդեռ Արաբկիրում, փո-խինգի համար, բովված ցորենի փոխարեն օգտագործվում էր շոր թուֆը: Հալիսի վե-րին և ստորին հովտի գյուղերում՝ Զարա-յից մինչև Կամարակ, որտեղ այգեգործու-թյունը այնքան չէր զարգացած, որքան Կյուրինից Արաբկիր, սակայն մեղվաբուծու-թյունը լայն տարածում էր գտել, ուստի և թուֆից ու խաղողից ստացված դոշարի պա-կասը լրացվում էր մեղրով:

Ձմեռվա սննդամթերքների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում նաև կաթնամթերքները:

Գամիրքի բույր մասերում լայն տարա-ծում ուներ բղավի պանիրը, աղյուր կամ սալամուր պանիրը, տլի պանիրը, շոֆլեկը (լոռ, շոռ), իսկ Հալիսի վերին հովտում՝ նաև պաստաճը: Հալիսի ստորին հովտի ո-

րոշ գյուղերում ավելի տարածված էր քա-խանան (հնացած մածուկ), որը տեղական բարբառով կոչվում էր ղոճա մածուկ կամ բոճած մածուկ:

Բղավի պանիրը պատրաստում էին այս-պես. թարմ պանիրը մանրացնում, աղում և շաբաբով համեմում էին ու մաս-մաս լցնելով բղուկի մեջ, բռնցքով ամուր ճնշում և կթը ամանի բերանը սերեկելուց հետո, մառանում հատուկ փորված խրա-մում յուրաքանչյուր բղուկ բերանքսիվալը մինչև կեսը թաղում էին, որպեսզի ջուրը քամվելով հանգերձ, օդ չթափանցի:

Կեսարիայի շրջանի հայկական գյուղե-րից Թաշխան գյուղը ուներ պանիրը քա-րայրներում պահելու յուրահատուկ ձև, որ-տեղ այն բորբոսնելով, ռոճիկի համ էր ստանում: Գյուղում կային մի քանի քա-րայրներ, որոնք բաժանված էին թաղերի միջև: Գյուղացիները այդ քարայրներում տեղավորում էին պանրի տկերը, իսկ քա-րայրի բերանը իր հատուկ քարով փակում և ծեփում: Վարձված պահակի հսկողությամբ տակ տկերը մնում էին քարայրում և հարկ եղած դեպքում նա բաց էր անում քարայրի բերանը, տերերը վերցնում էին մեկական տկի և վերստին փակում:

Աղյուր կամ սալամուր պանրի պատ-րաստման համար թարմ (անալի) պանիրը մոտ երկու մաս հաստությամբ և շոր մաս լայնությամբ կտրտում էին և աղի մեջ թա-թախելով դարսում ճյուղերից պատրաստ-ված սալի վրա, որպեսզի ջուրը քամվի: Այդ ձևով քամած պանիրը հետո շարում էին մի փոքր կարասի մեջ, վրան եռացրած, բայց արդեն սառած աղյուր լցնում, մինչև որ պանիրը ծածկվում էր: Այդպիսով, պա-նիրը ամրանում և դիմանում էր երկար ժա-մանակ, իսկ աղյուրի հագեցվածությամբ որոշվում էր սովորական ձևով՝ հում ձուն, պետք է շտուգվեր, այլ կիսով մնար աղյուրի երեսին:

Ձոֆլեկը, այլ անվամբ բոգախը (շոռը) պատրաստվում էր թանիր: Վերջինս եռաց-վում և ապա լցվում էր կտավե տոպրակի մեջ, որպեսզի շիճուկը քամվի: Տոպրակի պարունակությամբ պարպելով տաշտի մեջ, վրան աղ էին ցանում, ամուր սղմելով, հատկապես ուլի տկի մեջ պահում էին ձմռան օգտագործելու:

կաթնամթերքների մեջ որոշ տեղ ունենր նաև դժնամածունը, կամ ինչպես ասում էին Հալիսի վերին հովտում՝ բռնած մածունը: Կեմերեկում կաթը մեքվում էր լայն, խոշոր մի բղուկի մեջ: Մածնաշուրը ցամաքեցնելու համար, երկրորդ օրից սկսած մածունի երեսին փռում էին երկուս, երեք շերտ բարակ, սպիտակ կտավ, որի վրա լցնում էին ալյուրի կամ ձավարի թեփ, երբեմն նույնիսկ՝ ածուխի փոշի շուրջ ծծելու համար: Այդ գործողությունը մի քանի անգամ կրկնվում էր, մինչև որ մածունը հիմնովին քամվեր: Դրանից հետո, ձմեռը պահելու համար, վրան հալած ճրագու էին լցնում, որպեսզի օդ չանցնի մեջը և չորբոսնի: Սեբաստիայի շրջակա հայկական գյուղերում բռնած-մածուն պատրաստելու համար կար այլ եղանակ. կաթը մեքելու երկրորդ օրը, մածունը կտավի տոպրակի մեջ քամելով, լրցվում էր բղուկը. մեջը դնելով վարունգի ձև արված կարագի մի քանի գնդիկներ, բղուկի բերանը սերեկով կապելով, բերանքսիվայր հորվում էր հողի կամ հաճախ թոնրի մոխրի մեջ և այդպես պահվում, ձմեռը օգտագործելու համար:

Գամիրքում կաթնեղենի մեջ լայն տարածում ունենր նաև քաղխանան, որը պատրաստվում էր քամված թանից: Թանքամը քկի մածունի թանի քամվածքն է: Գամիրքի գյուղական վայրերում, ինչպես նաև քաղաքատիպ մեծ ավաններում, ըստ ավանդական սովորության, յուրաքանչյուր տընտեսություն հունիս ամսից սկսած մածունը հավաքում էր տկի մեջ: Կեսարիայի արեգունի Մունճուտունում (կամ Բենտոսս) և նրա մոտակա գյուղերում տկի փոխարեն մածունը լցնում էին քաղխ⁶, իսկ Թաշխանում՝ լյոնկուր կոչված տուֆ քարից պատրաստված ամանը, որը սովորաբար ունենում էր մոտ 120 սմ բարձրություն, մեկ մետր լայնություն և երկարություն, առնվազն 80 սմ խորություն: Քամված մածունը հարելուց հետո, թանը քամվում էր կտավի տոպրակների մեջ թանքամ ստանալու համար, որից պատրաստում էին թարխանան: Հալիսի ըստորին հովտում՝ Կեմերեկից դեպի Կեսարիա, քամված թանի մեջ խառնում էին խա-

շած կորկոտ, սիսեռ, լորի և անհրաժեշտ չափով աղ անելուց հետո, լցնում կարասը: Մինչդեռ Սեբաստիայից Արաբկիր և Արգեն-սի շրջանի որոշ հայ գյուղերում քաղխանան կարասի մեջ էլին լցնում, այլ բուռնցքի մեծությամբ շորթան էին պատրաստում: Այդ իսկ պատճառով որոշ գյուղերում քաղխանան կոչվում էր չորթան:

Սեբաստիայի շրջակա հայ գյուղերում ձմեռվա կաթնամթերքների մեջ լայն տարածում ունենր նաև պաստառը: Այն պատրաստվում էր հիմնականում թանի շոռից և կաթից: Թանը նախ եփում, մակարդում էին, ապա կտավի տոպրակի մեջ քամելով, ըստացած շոռը կաթի հետ խառնելով, փայտե թիակով այնքան էին հարում, որ շոռը և կաթը միաձուլվ մի խուռ էր դառնում: Այդ խուռը, աղ անելուց հետո, լցնում էին կարասի մեջ և որպեսզի օդ չթափանցի, երեսին լցնում էին հալած ճրագու, բերանը սերեկում էին և կարասը մինչև վիզը թաղում, այդ նպատակով պատրաստում էին սպասի նման թթվաշ ճաշեր: Այս վերջինից պատրաստված կերակուրը կոչվում էր պաստառ-ապուր:

Գամիրքում, հատկապես գյուղական գյուղերում, ձմեռվա սննդամթերքների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղում նաև բանջարեղենը: Դրանց մի մասը բնական վիճակում օգտագործելու համար պահվում էր գետնափոր հորերում՝ և մարագներում, մի մասն էլ՝ չորացված վիճակում: Օրինակ՝ բողկը, շողգամը (շալգամ կամ շաղամ), կարտոֆիլը (բաթթես), ճակնդեղը (տակ), ստեպղինը (զազար), որին Կեմերեկում թուրքերեն բառով փյուրշուֆլու էին ասում, Արաբկիրում՝ ստալին, նույնպես պահվում էին հորերում: Սոխի, սիսորի հյուսկենները (յուսկուլե) կախովի էին: Պտուղ-բանջարեղենից՝ սեխը, ձմերուկը և դդումը պահում էին շոր հարդի վրա՝ շարած միճակում: Բանջարեղենից ամբուկը (բադրջան),

⁷ Հացատուփի հորը հեկի ք վեր լայն տարածում ունեն հայկական գյուղերում: Հատկապես Արգենսի բնակիչները տան բակերում կամ գյուղից դուրս, կայրում: փորում էին հորեր, որոնց հատակը և կողմերը 10 սմ հաստության շերտ հարցով մեկուսացնելով, լցնում էին ցորենը:

⁶ Թորալը քաղկ ամանի աղավաղված ձևն է, որի մեջ մածունը քամվում է:

լուկիւր (պամիդոր), դդումը, լոբին շերտ-
շերտ մանրելով շորացնում էին, իսկ դաշ-
տային բանջարաբույսերից՝ բանջարը, ավ-
լուկը (ավելուկ), նվիւրը, փրփրումը, բաջա-

այն բոլոր բանջարեղենները, որոնք հնա-
րավոր չէր հում ուտել), ապա աղեղուց հե-
տո, առանձին-առանձին և կամ բոլորը մի-
ասին լցվում էր կարասի մեջ, իսկ որպէս

Նկ. 18. Խնացի հարելու ձևերը Գամիթում:

խը, ֆուշաւը, ծակմատուկը (մատրմախը,
մատուտանի), թրթնջուկը (ղուզու-ղուլախ),
որ աղջիկները, կանայք հավաքում էին ձը-
մեռվա համար, մեծ մասամբ հյուսվում-
գալ էին արվում և շորացվում:

Ձմեռվա պաշարների համար բանջարե-
ղեններից պատրաստում էին զանազան թը-
թուններ: Կամ, ինչպէս ասում են Հալիսի
հովտի գյուղերում՝ քաւշիներ, որոնց հա-
մար օգտագործում էին հատկապէս բազուկ
(ճակնդեղ, տակ), կաղամբ (լահանա), վա-
րունգ (խյար), տաքդեղ (պիպեր), ինչ-
պէս նաև սմբուկ, լուկի, նույնիսկ դդում,
ձմերուկ և սեխ: Թթունների համար դրանք
թեթև խաշում (ընդհանրապէս խաշում էին

հեղուկ օգտագործվում էր գոլ ջուր, երկու
անգամ ավելի շատ, քան բանջարեղենը:
Թթվումն արագացնելու համար գործ էր
ածվում մի քիչ թթիւմոր կամ խաղողի մըր-
մըրուկ, իսկ թթուն համեմեռու համար դըր-
վում էր նաև սխտոր: Բանջարեղենից բացի,
այգեգործական շրջաններում թթվի համար
օգտագործվում էր նաև տանձ, խնձոր, խա-
ղող և կլապուռն:

Այսպէս, յուրաքանչյուր շրջան, ըստ իր
բնակլիմայական պայմանների և կենցաղա-
յին սովորութիւնների, պատրաստում էր իր
ձմեռային պաշարը: Օրինակ, Հալիսի հով-

⁸ Կլապուռի կարասի մեջ խմորումը արագաց-
նելու համար դրվում էր նաև գորի:

տում ամենայն սննդամթերքների մեջ եթե կարևոր տեղ էին գրավում կաթնամթերքներն ու բանջարեղենի թթուները, ապա Սաբոսի հովտում, հատկապես Կյուրինից Դաբենտե, մինչև Ակն, Արաբկիր վերոհիշյալ սննդամթերքներին ծանոթ լինելով հանգերձ, ամենվարձ սննդամթերքներին մեջ գլխավոր տեղը հատկացվում էր մրգեղեններին։ Արաբկիրում մեծ տեղ էր գրավում թուփը, որից պատրաստում էին պաստեղ, ռուպ, ռաշալ, փոխինձ, շոր թուփ (հատկապես Ակնի անկորիդ թուփը), ինչպես նաև օդու զանազան տեսակներ՝ յամպարիա, մասաթկա, սպիտակ, կարմիր, կանաչ, վարդի և այլ գույներով, իսկ սալորից՝ սավարզուր (շոր սալորի), ռեշալ, բրալալ, քացախ, բրու-բարշի և այլն։ Կյուրինում թթից պատրաստում էին կյունբալը (արևի մեղր), չավա-բեմազ, պաստեղ, պաստեղի մաղա, ֆեսմե, խըծ-մերմեմ, սունվա (ռուսեիկ) և շոր թուփ, խնձորից, տանձից՝ ղախեռ, սալորից, ծիրանից՝ շորեռ, կեռասից մի քանի տեսակ ռաշալներ և փեղվեղեններ, բալից՝ մի տեսակ օշարակ (շուրուպ), որը շատ հարգի էր։

Պաստեղը, ինչպես ասվեց, պատրաստվում էր թթից, նաև ծիրանից (միշմիշ)։ Թթի երրորդ անգամ թափ տվածը ճմլում էին, շարմաղով անց կացնում և այդ թանձր հեղուկը նիշալով եփում, ապա կես սանտիմետր հաստությամբ սպիտակ սավանի վրա հավասար լավով տարածում, արևի տակ չորացնելով ստացվում էր պաստեղ։ Արաբկիրում այդ նույն խուլը (մալեզ) մինչև չորացնելը, նաև նշազարդում էին, իսկ Կյուրինում, նշենի շինելու պատճառով, նշի փոխարեն պաստեղի մեջ դնում էին ծիրանի մաքրած քաղցր կորիզը, թեև պետք է ասել, որ Արևմտյան Հայաստանում քաղցրակորիզ ծիրանին ընդհանրապես լայն տարածում չէր գտել։ Թթից պատրաստվում էր նաև չավա-բեմազ, որը Կյուրինում կոչվում էր հարված-բեմազ։

Թթի դոշարի պատրաստման համար օգտագործվում էր Գամիթի բնակարանների սպիտակեցման համար գործածվող շրփալ

կոշված կավահողի շուրը, որը խառնում էին մեղրի հետ, ապա լցնելով բաքմազի մեջ, փայտե խառնիչով այնքան էին հարում, որ դեղնավուն գույն էր ստանում։ Սառեցուց և նստվածք տալուց հետո, պատրաստ էր չավա-բեմազը։

Կեսարիայից դեպի Հյուսիս, Հալիս գետի մոտակա գյուղերից Արեզունիում դոշար պատրաստելու համար թթի փոխարեն օգտագործում էին խաղողը և կոշվում էր անուշ-բեմազ, չավա-բեմազ, ինչպես նաև՝ շիրե-բարխանե, շարձափ-խոֆթարը, խակ ծիրանից՝ բաստի, սուշուխ¹⁰ և այլն։

¹⁰ Կերոհիշյալ սննդամթերքների անունների զգալի մասը հայերեն է, իսկ դրանց տերմինների այլազանությունը արդյունք է ոչ միայն սննդամթերքների պատրաստման ձևերի, այլև տեղի օտար բարբառների ազդեցության կամ կուլտուրական փոխառության։ Օրինակ, պաստեղի մաղա անվանումը առաջացել է պաստեղը մաղայի նման եռանկյունաձև ծալելու հանգամանքից, որի մեջ դնում էին ընկույզի միջուկ, նույն երբեմն՝ քաղցրացրած ծիրանի կորիզ։ Կյուրինում նշալով թանձր եփված ռուպը (դոշար), չորացված և քառակուսի կամ եռանկյունաձև կտրված, կոշվում էր ֆեսմե, իսկ Արաբկիրի հայ գյուղերում՝ դեմի։ Կյուրինի հայերին դեռ շատ հեշտ ծանոթ է եղել բարակ նշապաստեղը, իսկ ֆեսմե-ն հավանաբար թուրքերենից փոխառություն է, ուստի և այդ տերմինը նույնությամբ պահպանվել է Կյուրինի բարբառում։ Սուրյալ թուրքերեն բառացի նշանակում է՝ մեղր լցնելու, այսինքն՝ երչիկ, բայց այստեղ այն տարբերությամբ, որ եթե սուրյալ տերմինով ընդհանրապես հասկացվում է մեղր մսով լցնելու, ապա այս դեպքում մի փոխարեն ընկույզի, նշի միջուկ կամ ծիրանի անուշ կուտ է շարված, իսկ երբեք թթի, խաղողի քաղցր հյութ է քաշած և չորացված։ Արաբկիրցիները նույն անուշեղենը ըռեմիկ են անվանում, իսկ Կյուրինում՝ ուռուճիկ, որը հետագայում մոռացվելով, հատկապես Կեսարիայի շրջանում գործ էին ածում թուրքերեն սուրյալ տերմինը։

Գամիթի յուրաքանչյուր շրջան չորացրած պետույզի լոթերի համար նաև ուներ առանձին անուն՝ Արաբկիրում կոչվում էր՝ շոր, այլ շրջաններում՝ իրի Տանձի շոր, խնձորի, սալորի շոր։

Մինչևեռ Հալիսի վերին և ստորին հովտում, ինչպես նաև Կյուրինում, հատկապես տանձի, խնձորի լիքը կոչվում էր զախա։ Այս անունը գուցե այդ լի պատրաստման ձևի տարբերության հետևանք է, քանի որ խնձորի, տանձի զախը նախքան չորացնելը թեթև խառնում էին, ուստի և այդ բառը արաբերեն թեթև ևն առել, որովհետև զախ արաբերեն նշանակում է չորացած պտուղ, ինչպես Գամիթի որոշ վայրերի հայերից բացի, քրդերը ևս մզգի լոթի համար գործ են ածում զախ բառը։ Գամիթի բարբառում ծիրան, սալորի մարմնաղի համար գործ էր անվում ըռաշիլ (ռեշիլ) տերմինը, իսկ խըծ-մերմեմազ յուրահատուկ էր Կյուրինի տեղական բարբառին։ Գա

⁹ Շոր թթի պատրաստված ալյուրը Արաբկիրում կոչվում էր փոխինձ։ ՏԿ՝ Մեյի՝ Ա. Դավիթ-Քնի, Արաբկիրի գավառաբարբառը, շեանդես ամսօրեայր, Վիեննա, 1900, էջ 248—249։

Շիրե-թարխանան պատրաստվում էր խաղողի հյութով և կորկոտով. դրանք իրար խառնելով լավ եփում էին, մինչև որ կորկոտը պայթի, ապա ստացված խյուսը պղզեղենձն կլայնկված ամանների մեջ սառեցնում, քառակուսի կամ եռանկյուն մսխայի ձևով կտրելով, շորացնում և կարասների մեջ պահում: Չարշափ-Քյոֆթարը պատրաստվում էր խաղողի հյութով և ալյուրով, որից ստացված խյուսը եռացնելուց հետո, կտավի վրա հավասար շափով տարածելով, շորացնում էին, ապա պատեղի նման ծալում և պահում կողովների մեջ, ձախի ըստորին հովտում, մասնավորապես կեմերեկից դեպի կեսարիա, լայն տարածում ունենալով կլապոլը կոչված պտուղը, որը շատ նմանվում է երկար կոթով և մանր հատիկներով վայրի բալին, որը հասունացած վիճակում նույնիսկ դառն է: Օգտագործվում է ջրով և շատ քիչ զարդով, ձմեռը սալամուր դրված վիճակում:

Ձմեռվա պաշարի մեջ որոշ տեղ էր գրավում նաև մսեղենը, գլուղական վայրերում, ըստ սովորության, մսացուի համար, դեռ աշնան սկզբից պարարտացնելով մի ղաճ (դափ, ծեր), եղ կամ ստերը կով դեկտեմբերի կեսերին մորթում, միսը դավում մա էին անում: Քաղաքատիպ մեծ ավաններում և քաղաքներում արհեստա-առևտրական շրջանում դավումայի համար սովորաբար հարգի էր ուշաբթի միսը: Այդ տեսակետից հատկանշական է, որ Արարկիում տավարի, խոզի միս չէին օգտագործում և օգտագործողներին էլ խորթ աչքով էին նայում¹¹: Ղավումայի համար ուշաբթի միսը մանրում, աղեղուց հետո իր յուղով եփում, լցնում էին բղովների կամ քե հատակ լայն և որոշ խորությամբ պղնձե կլայնկած ամանների մեջ, թողնվում էր, որ սառչի, և ապա այդ «կաղապարից» հանելով, որպես հից եկող սովորություն, մեղտեղից մի թուկ անցկացրած կախում էին

պատահական չէ, քանի որ նրա պատրաստումը ծերանի անող կորկոտով, ընկույզի ծեծած միտուղ թթի ուսպի մեջ եփելը և գնդակի ձևով շորացնելը հատուկ էր ընդհանրապես Սարոսի հովտում և ի մասնավոր՝ Կյուրինում, որը մրգերի առատ երկիր էր դեռ վաղ անցյալում:

¹¹ Մելիք Ս. Դավիթ-Քեկ, Արարկիի գավառաբարառը, շահնգե Ամսորեայ, Վիեննա, 1900, էջ 249:

մառանի առատադից: Քաղաքներում պահվում էր միմիայն բղովների մեջ, ձմեռը մաս առ մաս օգտագործելու համար: Մսացուի ոսկորը աղցան էր դրվում, իսկ ոտները և գլուղը մաքրելուց հետո շորացնում ու պահում էին խաշի (կաշա) համար:

Գամիրքում կեսարիա քաղաքը բացառությամբ էր կազմում, որտեղ ղավումայի փոխարեն յուրաքանչյուր տնտեսություն առավել կամ նվազ շափով տավարի մսից ապուխտ (բաստրմա) էր պատրաստում, որը կեսարահայերի սեղանի զարդն էր, հատկապես երեկոյան ընթերցից հետո և ուրախությունների ժամանակ օղու հետ որպես աղընդեր (մեղե):

Ապուխտի պատրաստումը վերագրվում է պարսկահայերի՝ խոյից, Սալմաստից, Կարսի նահանգից 16-րդ դարի սկզբներին կեսարիայի մոտակա Թալաս և Կերմիր ավաններում հաստատված հայերին: Նրանք, ըստ ավանդության, իբր ձմռան այդ պահածոն՝ աղցան շոր միսը պատրաստելով համեղված են, ար նոր բնակավայրում այն ավելի ախորժահամ է ստացվում: Գտնում են, որ տեղի օղը, շուրը շատ նպաստավոր է համեմատ աղցան պատրաստելու համար, որին տալիս են պատրմա¹² անույն: Սակայն պետք չէ մոռանալ, որ դեռևս 4-րդ դարում, Բարսեղ կեսարացու ժամանակ, նույն կեսարիայում հայտնի էր Արշաուի միսած միսը¹³:

Կեսարիայում ապուխտի պատրաստման համար, ինչպես ասվեց, օգտագործվում էր մասնավորապես տավարի միսը: Ինչպես հայտնի է, տավարի մարմնի շորս գլխավոր մասերից՝ առջևի սրունքներից, կրծքից, իրանից, զիստից՝ ստացվում էին առանձին անուններ կրող տարբեր որակի կտորներ: Մեկ տավարից ընդամենը 28—32 զույգ ապուխտ:

Թեև ապուխտը նույն ձևով այժմ էլ պատրաստվում է Հայաստանում, բայց ավելորդ շենք տեսնում եկարագրել Գամիրքում ընդունված ձևը:

Ապուխտի պատրաստման համար անասունը մորթվում էր ուշ աշնանը: Նրանից ստացված 8—10 սմ լայնությամբ և մինչև

¹² Տե՛ս Սիմեո Գաբումանյան, Գրպանի տարեցույց, 1937, Կոլմի (Սեն), էջ 115—116:

¹³ Շահնգե Ամսորեայ, Վիեննա, 1900, էջ 227:

մեկ մետր երկարությամբ մսի շերտերը գույգ-գույգ թելով, վերի մասից միացված իրար, երեք օր դրվում էր աղի մեջ, որից հետո երեք անգամ սառը ջրի մեջ քաշում, այսինքն՝ լվանում էին: Մսի շերտերը ցե-րեկը կախում էին արևին, իսկ երեկոյից մինչև առավոտ դրվում էր մամուլի տակ: Այսպես, երեք օր՝ ցերեկ և գիշեր անընդ-հատ շարունակելուց հետո, մամլած և լո-րացած մսի շերտերը մխրճում էին շամա-նի՝ խլուսի մեջ¹⁴, որտեղ շերտերը 10—15 օր մնալուց հետո, հանում և երեսը խլուսից մաքրելով, նորից շորացնում էին արևի տակ 3-ից 5 օր և ապուխտը պատրաստ էր:

Զմոռանանք, որ մսեղենը, եթե գյուղա-կան վայրերում մյուս սննդամթերքներից համեմատաբար նվազ էր օգտագործվում, ապա գյուղաբնակների և քաղաքային բնակչության կենսամթերքների մեջ զգալի տեղ էր զբաղում ոչ միայն ձկնան, այլև տարվա մյուս եղանակներին: Սերաստիա-կում, կենսարիայում, կյուրինում, կենթե-կում և քաղաքատիպ մեծ ավաններում, լյուբեկաբից, շաֆարի խոտավածից բացի լայն տարածում ունեին փոփ կամ թոռի մեջ, ուլի, գառան, ոչխարի ամբողջական խորովածները. ապա՝ շորաբնայաբար¹⁵ և այլն:

Քաղաքային վայրերում զանազան սը-ննդամթերքների, այդ թվում և մսի համար ստեղծված էր սպառման լայն շուկա: Իսկ փողի մշտական կարիք ունեցող գյուղացու համար նախընտրելի էր իր ստեղծ. կամ ծեր անասունը վաճառել, իսկ իր տանը մսի փոխարեն օգտագործել բուսեղեն և կաթնե-ղեն սննդամթերքներ: Այնուամենայնիվ, ո-րոշ տոնական օրերին, օրինակ, վարդավա-ռի տոնին, հատկապես Գամիբրի գյուղա-կան վայրերում յուրաքանչյուր տնտեսու-

թյուն մորթում էր մի ուլ¹⁶, իսկ ձմեռվա հա-մար, ինչպես ասվեց, մի դահ (դախ). եզ կամ ստերը մի կողմ և կամ խոյ, ոչխար՝ դավալումայի համար:

Գամիբրի յուրաքանչյուր շրջան, ըստ իր եյուրա-կույտության պայմանների և տար-վա եղանակի, պատրաստում էր ավելի քան երեք տասնյակ ընդհանուր ճաշեր, որոնք ծանոթ են հայկական մյուս գավառներում: Օրինակ՝ բուլղուր-փլավ, էշաա-փլավ, բը-րեմա-փլավ, քանապուր, քախաճա, քա-նեսպաս, կաթնապուր, սապապուր, խավիճ, բալլաշուր, բաճարապուր, շիբապուր, ճըլ-պիր կամ ճըլպուր, յաճնի, խաշ (փաշա), մունգպուր, ֆալանճ, ֆառնազ (կոլեմաստ), մախոխ, դալլե, բուրանի, տակապուր, ֆեշ-կեկ, սարմա, տոլմա, հացապուր, խոշապ, որոնք եթե պատրաստվում էին հասարակ օրերում, ապա մանրը, դափամա, ֆալթա, մեջով-ֆալթա, շիֆ-ֆալթա, հեհիսա, բրճնով կաթնապուր, հավիլիբով էրիշաա-փլավ, մխամա. կամ մխուլ, բիշի, ինչպես նաև փախլավա, սառքարսմա, քելլադիթիֆ և այլն, հատուկ էին տոնական օրերի համար:

Այստեղ պետք է նշել այն հանգաման-քը, որ այդ ճաշերը Գամիբրի բոլոր շրջան-ներում մի ընդհանուրությամբ կազմելով հան-գեթ, յուրաքանչյուր շրջան: կամ ավելին՝ յուրաքանչյուր վայր ունեւր այդ ճաշերի ինչ-պես պատրաստման ձևը, նույնպես և յու-րահատուկ անունը¹⁷: Արարկիրի, կյուրինի շրջաններում ապուր տեղմինով վերջացած բառը՝ բըլուր-ապուր, բրինձ-ապուր, նշա-նակում էր բրնձե, բըլուրի փլավ, մինչդեռ ձալիս գետի հովտում ապուր նշանակում էր չըալի շորվա, օրինակ՝ թանապուր, սապ-ապուր:

Բըլուր-փլավի համար կամ ինչպես կյուրինում ասում էին. բըլաւ-ապուրի հա-մար նախ ձավարը յուղով մի քիչ բովում,

¹⁴ Զամանի խլուսը պատրաստվում է հետևյալ ձևով. մեկ կողմի մսի համար պահանջվում է մեկ ու կես կիլոգրամ շամանի բարակ ալյուր, երեք կիլո-գրամ կարմիր տաքդեղ, 6—7 կիլոգրամ մաքրված սիտոր: Մխորը լավ աղալուց հետո խառնում են տաքդեղի, ապա՝ շամանի ալյուրի հետ և ստացվում է խլուս, որը կուլում է նույնպես չլաման:

¹⁵ Չորաբնայաբար (հովվի խորոված) մինչ այժմ պահպանել է իր պատրաստման հնագույն ձևը. վեց ամսական դառը կամ ուլը մորթում, միսը իրեն մորթու մեջ լցնելով թաղում են փոսի մեջ, ավազով ծածկում և վրան խորոյի վառելով խորովում:

¹⁶ Վարդավառին ուլ մորթելու պատճառով՝ այդ օրը ուլլազ դրան (Վ. Թ.—ուլի կոտորած) էին կո-չում:

¹⁷ Օրինակ՝ կենթեկում ծիրանով, սալորով պատրաստված շիբապուրը, կուլում էր շիրի, որը առնամանության օրերից հիման վրա դարձել էր շիրի: Արարկիրում թթու շլորով պատրաստված շիբապուրը թթվության պատճառով կուլում էր քրու չորապ: կյուրինում ընդհանրապես ծիրան օգտագործելու հա-մար՝ գեթեմի ապուր, իսկ հայկական որոշ գավառ-ներում՝ դալապուր:

ապա համապատասխան քանակութեամբ ջրով եռացնում, բոված ձավարը լցնում էին ալգ եռացած ջրի մեջ և եփում։ մինչև ջուրը թաշվելը, որից հետո կաթսան վերցնում էին կրակից, թողնում, որ մի քիչ հաճգի։ Այս ձևով պատրաստված բլլուր-փլավը կոչվում էր շորանփլավ։ Բլլուր-փլավի պատրաստման համար կա նաև մի ուրիշ հասարակ ձև՝ ջուրը նախ եռացնում, աղը գցում, ապա ձավարը լցնում և եփելուց հետո կրակից վերցնելով, վրան սոխառած էին անում։ Նույն ձևով պատրաստվում էին նաև բրնձի և էրիշտա փլավները, որոնք կյուրիկնում կոչվում էին բրինձապուր, էրիշտապուր։ Հալիսի ստորին հովտում, Կանճեռից դեպի Կեսարիա՝ շախր կամ շիլա փլավ, իսկ Ակ-նից Արաբկիր՝ սփրաուկ էր կոչվում այն ճաշը, երբ բլլուրը և բրինձ փլավի մեջ էրիշտա էին խառնում։

Թանձապուր, քարխանան և քանեսպասը հատկապես գամիրաշայ գյուղացիներին սովորական ճաշերն էին հանդիսանում։ Թանձապուրը, եթե համեմատաբար շոգ եղանակների կերակուր էր, ապա թարխանան և թանեսպասը՝ ձմռան։ Թանձապուրը թարխանայից և թանեսպասից տարբերվում է նրանով, որ վերջին երկու կերակուրները ունենալով հանգրծա թանապուրի բովանդակությունը, պատրաստման ձևով տարբերվում են։ Գամիրքում յուրաքանչյուր գյուղացու ընտանիքում, ապրիլից մինչև հոկտեմբերի վերջերը ամեն օր։ կամ երկու-երեք օրը մեկ անգամ խնցդիով մածոն էր հարվում։ Թանը օգտագործվում էր թանապուրի, իսկ կյուրիկնում, ինչպես ասվում էր, ծեծած ցարենով շորվայի համար։ Թանապուրի համար նախապես եփում էին կորկոտը, իսկ երբ ուզում էին նաև ոսպ խառնել, այս վերջինը ևս առանձին եփելուց հետո, թողնում էին, որ փչի հաճգի և աղ ցանելուց հետո լցնում էին եռացող թանի մեջ և ուտում գոլ վիճակում։

Թանապուրը լիթված մածոնի թանով է պատրաստվում, իսկ թանեսպասը՝ թթու թանով, ուստի այս վերջինը մի փչ թթվաշ է լինում։

Թարխանան պատրաստվում է տևի մածոնի թանի քամվածքից։ Գամիրքի գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր տնտեսություն, հունիս ամսից սկսած մածուկի տիկ էր բռնում, որը։ սովորաբար։ հարվում

էր հոկտեմբերի վերջերին։ Դրա թանը ըսպիտակ կտավն սոպարակների մեջ քամելուց հետո։ օգտագործվում էր ձմեռվա թարխանայի համար։ Թարխանայի պատրաստման համար կորկոտը, սիսեռը և լոբին փչի խաշելուց հետո սառնում էին, ապա անհրաժեշտ քանակով աղ ցանելով, խառնում թանթամին և լցնում կարասը՝ ձմռանը օգտագործելու համար։

Թարխանա ճաշ եփելու համար կարասից շերեփով հանում էին անհրաժեշտ լափով մածոը, ջրի մեջ բաց անում կամ շորթանի նախապես թրջված գնդիկները շորթանաշարի մեջ գոլ ջրով բաց անելուց հետո։ լցնում կաթսան և կրակի վրա զգալով անընդհատ խառնում՝ մինչև եռ գալը, որպեսզի չկտրվի։ Սոխառածով և եռ գալը, որպեսզի համեմեկուց հետո թարխանան տաք վիճակում ուտում էին։ Թարխանան կյուրիկնում պատրաստվում էր միայն շորթանով (որովհետև թանթամ բռնելու սովորությունը չունեին), մեջը դավորմա ավելացնում, որը տեղական բարբառով կոչվում էր փեսդիկենբով շորվա։

Կաթնապուր եփելու համար կաթը նախ շաքարով քաղցրացնում են և համապատասխան լափի բրինձ գցում մեջը, եփում այնքան ժամանակ, որ բրնձի հատիկները պայթեն և կաթը սկսի թանձրանալ, որից հետո կրակի վրայից վերցնում են և ափսենները լցնելով թողնում, որ սառչի։ Ուտում էին սառը կամ գոլ վիճակում։ Գամիրքի այս գնդործական շրջանները, որոնք դոշաբ ունեին, փոխանակ կաթը նախօրոք շաքարով քաղցրացնելու, կաթնապուրը եփելուց հետո վրան դոշաբ էին լցնում։

Խավիթ եփելու համար յուղով բովված ցորենի ալյուրը կամ բովված ցորենի փոխինդալյուրը ջրով բաց անելուց հետո, կրակի վրա եռացվում էր, մինչև թանձրանալը, ափսենների մեջ բաժանելուց հետո վրան դրվում էր եռացած յուղով դոշաբ կամ մեղր։ կամ շաքարի դոշաբ (թանձր շերեթ), որը ֆախրպիլեի էր կոչվում։ վերջինս եռացած վիճակում լցնելով խավիթի վրա, ուտում են տաք, ինչպես նաև՝ գոլ վիճակում։ Խավիթը¹⁸, թեև լայն տարածում

¹⁸ Խավիթը Արաբկիրի շրջանի գյուղերում կոչվում էր զավառ, որը գործ էր անվում հատկապես փետրվար ամսին՝ սուրբ Սարգսի տոնի առթիվ։

ուներ Գամիրբում, սակայն պատրաստվում էր (ինչպես ամենուրեք Հայաստանում), հատկապես ծննդկանների համար:

Մալեզապուր և բայլաբուր (բակլա-
շուր) թեև տարբեր բովանդակությամբ ու-
նեն, բայց պատրաստման ձևով նման են:
Ինչպես մալեզապուրի, նույնպես և բայլա-
շուրի հիմնական բաղադրիչը բովանդակում
էր պատրաստված խորիսխն է, այն տար-
բերությամբ միայն, որ մալեզապուրի հա-
մար, եթե գործ էր ածվում ձավար, ապա
բայլաշուրի համար՝ լոբի: Մալեզապուրի հա-
մար սառը ջրի մեջ գցում էին քանակու-
թյամբ ձավար, երբ սկսում էր եռալ, վրան
բովանդակում խորիսխ էին ավելացնում,
խառնելով, որպեսզի լրիվ լուծվի, իսկ պատ-
րաստ լինելը որոշվում էր ձավարի լավ ե-
փելով:

Ոսպպուրի կամ ինչպես կոչվում
ասում էին՝ ոսպով շորվայի կամ Արաբկի-
րում՝ ոսպով շորվայի պատրաստման հա-
մար անհրաժեշտ քանակությամբ ոսպը
լցնում էին սառը ջրի մեջ, աղը գցում, իսկ
եռ գալու ժամանակ ավելացնում նաև մի
քիչ խորիսխի մալեզ: Եփը գալուց հետո,
կրակի վրայից վերցնելով սոխառածով
համեմուն և տաք վիճակում ուտում են:

Բանջարապուրի համար ընդհանրապես
օգտագործվում էր բանջարաբույսը (ճըն-
ճըղկան պաշար), երբեմն նաև զանազան
տեսակի կանաչեղեն՝ թրթնուկ, սպանախ
և այլն: Բանջարապուրի համար սառը ջրի
մեջ լցնում էին անհրաժեշտ քանակով ձա-
վար և մաքուր լվացված, մանրած կանա-
չեղենը ավելացնում վրան, իսկ եփը գա-
լուց հետո համեմուն սոխառածով:

Ձիլապուրի համար օգտագործում էին
ծիրանի կամ սալորի չիրը, կորկոտի կամ
սիսեռի հետ: Այդ բոլորը միասին բավա-
կանաչափ ջրով եփելուց հետո, շատ քիչ
աղ գցում և գոլ վիճակում ուտում: Գամիր-
բում, հատկապես Հալիսի վերին հովտի հայ
գյուղերում, լայն տարածում ունեն նաև
գոդալապուրը¹⁹, որը պատրաստում էին
չիրապուրի նման:

Ճիլիբը կամ ճիլաբը թեև Գամիրբի բո-

լոր շրջաններում համանման անունն է
կրում, բայց ունի եփելու տարբեր ձևեր:
Օրինակ, Կամարակից դեպի Կեսարիա մա-
նրված գլուխ սոխը և մանր կտրտած ոշ-
խարի միսը: յուղի մեջ քիչ մեղցմեղուց հե-
տո լցնում էին ջրի մեջ, իսկ եփը գալու
ժամանակ ավելացնում նաև մեկ կամ երկու
ձու, աղ գցում, և ճաշը պատրաստ էր: Իսկ
Ակնի շրջանում ճիլաբը եփում էին ձկով,
լոլիկով (պամիրդոր) և պանրով²⁰: Առանց
ձվի պատրաստվածը Գամիրբի ստորին
հովտում կոչվում էր լաճեթի, որը հարսանի-
քի ամենահարգելի ճաշերից մեկն էր հա-
մարվում:

Խաշի կամ փաշալի, կամ ինչպես Ակ-
նում կոչում էին՝ շիլիգե-ի կամ շիլիգե-ի²¹
պատրաստման համար ընդհանրապես օգ-
տագործում էին մանր և խոշոր եղջերավոր
անասունների գլուխն ու ոտները: Համա-
տարած սովորությամբ, գլուխն ու ոտները
մաքրելու համար նախ մազերը կրակի վրա
խանձում էին, սառը ջրով մի քանի անգամ
լվանալուց հետո: Կտրտում, աղ ցնում
վրան և լցնում բոլորի մեջ, մեջընդմեջ դնե-
լով սխտորի մի քանի մաքրված պճեղենի:
Խաշը, որ ընդհանրապես առավելույան ճաշ
է, պտուկի բերանի խուփը խմորով ամրաց-
նելուց հետո, երեկոյան իջեցնում էին թռ-
նիքը, որ մինչև առավոտ եփում, համարյա
հաշում էր:

Խաշը անասնապահությամբ հարուստ
Գամիրբում լայն տարածում ունեցող ճաշե-
րից մեկն էր, հատկապես զատկի կիրակի
և առավոտ խաշ էին ուտում, ինչպես նաև
հարսանիքի ավարտման առաջին առավո-
տը: Ակնում, Արաբկիրում, ըստ սովորու-
թյան, խաշի կերուխում էր կազմակերպ-
վում, ուստի այդ օրը նույնիսկ «փաշալի
առավոտ» կամ «փաշալի օր» էր կոչվում:
Մոնեպարի կամ Արաբկիրի բարբառով
պոմպարի էին ոչխարի ճալալ աղիքը և հա-
մեմված ձավարի միջուկը: Հալալ աղիքը
դրսից և ներսից մի քանի անգամ սառը
ջրով լվանում, աղով շփում և կրկին լվա-
նում էին, որպեսզի փորոքների հոտը անց-
նի, որից հետո սոխով, պղպեղով և աղով

¹⁹ Զոդալապուր կամ հոնապուր պատրաստելու
համար շորթանհարթով շոր հոնի մայիին մաղը կո-
րիկից անջատելուց հետո ջրի մեջ թրջում էին մինչև
կակեղելը, ապա քանում և կորկոտով եփում:

²⁰ Ա. Փնյաճե, Ակն ու Կանգիր, Փարիզ, 1952,
էջ 288:

²¹ Նույն տեղում:

համեմատված ձավարի միջուկը ձագարի օգնությամբ լցնում էին 15-ից 20 սմ. երկարությամբ կտրած աղբիքի մեջ, ծայրերը դրեձանով կապում, ապա դնում պոստկի դմբ կաթսայի մեջ եփ հաճելու համար: Եփվելուց հետո, առանց որևէ համեմունքի ավելացման, ուտում էին տաք վիճակում:

Փալաճոշի կամ զալաճոշի պատրաստման համար գլխավորապես օգտագործվում էր սոխ և թանձրամ: Գլուխ սոխը մանրելով, յուղի մեջ թեթև մեղմեցնելուց հետո, խառնում էին ընկույզի միջուկին և լցնում ջրով բաց արած թանձրամի մեջ, ապա դնում կրակի վրա մինչև եփ դալը: Եփելու ժամանակ երբեմն գդալով խառնում էին, որպեսզի չկտրվի: Սոխառածով համեմեցնելուց հետո մեջը լավաշ բրդելով, ուտում էին:

Սոխխապուրի մասը պատրաստվում էր կորկոտով և թթխմորով: Կորկոտը լավ եռացնելուց հետո սառեցնում էին, ապա թթխմորով շաղախելով, լցնում կարասը և կամ ալոճ մածից գունդեր էին շինում, շորացնում պահքի օրերին ճաշ պատրաստելու համար:

Մախոխը թարխանայի նման թթվաշ էր լինում և պատրաստվում էր նույն ձևով, բայց այն տարբերությամբ միայն, որ եթե թարխանայի մեջ կորկոտը թանձրամի հետ էին խառնում, ապա մախոխի համար խաշած կորկոտին թթխմոր և ցորենի ալյուրով պատրաստված խյուս էին խառնում:

Ղալլին և բուրաբին նույնպես պատրաստվում էին, որոնք ունեին պատրաստման համանման ձև, բայց բովանդակությամբ տարբեր էին: Ղալլին համար օգտագործում էին մանրված բոլկ և կորկոտ, իսկ բուրաբին համար՝ դդում կամ մանրված ձակնդեղ՝ կորկոտի հետ: Ակնա շրջանում բուրաբնու համար օգտագործում էին հատկապես խաշած դդում և մաքած մածուկ:

Փաշկեկի և հեթխայի (հարխայի) պատրաստման համար օգտագործում էին կորկոտ և միս: Սակայն, որանց պատրաստման ձևերը Գամիրքի բոլոր շրջաններում համանման չէին: Կեսարիայի շրջանում²² հերի-

ւան եփում էին կորկոտով, հալի կամ աղալնու մսով: Թոնրում բղուկի մեջ, եփելու հետ միաժամանակ փայտե տոփանով լավ հարում էին, մինչև որ միսը կորկոտի հետ խառնվելով մածուն դառնար, ապա, պնակների մեջ բաժանելով, վրան հալած յուղ էին լցնում և ուտում: Փշկեկի համար կորկոտի հետ ընդհանրապես գործ էին ածում ոչխարի կամ տավարի միս, սակայն սովորությամբ չկար քեշկեկը հարխայի նման հարելու, այլ պարզապես յուղ էին լցնում վրան և ուտում:

Սարմա-ն և դումա-ն թեև տարբեր բովանդակությամբ ունեն, սակայն ունեին պատրաստման համանման ձև: Այսպես, օրինակ, սարմա էր կռվում այն լցունը, որը որթատունկի կամ կաղամբի տերևով էր փաթաթվում (ծեծած միսը շաղախված, քիչ բրինձ կամ ձավար ավելացրած, աղ ու պղպեղով համեմատված): Դումայի համար որպես պատյան օգտագործում էին մեջը փորված դդում, պղպեղ, պոմիդոր (լոլիկ), սմբուկ (բադրիշան) և վարունգ, իսկ լցունը նույնն էր: Սարմայի և դումայի փաթեթները բղուկի կամ կաթսայի մեջ շարելուց հետո, վրան այնքան ջուր էին լցնում, որ դրանք ծածկվեն, իսկ եփելուց հետո թողնում էին ճհանդարտիւ և վրան սխտորով մածուն դնելով ուտում: Պատուց սարմայի և դումայի միջուկը լինում էր զանազան հունդերից ձեռքով համեմած, սովորաբար ուտում էին սառը վիճակում:

Խոշաֆը²³ (կոմպոտ) ընդհանրապես պատրաստում էին չոր մրգերով՝ ծիրանի, սալորի, չրի, խնձորի, տանձի: Ղալս-ից և շամիլից, հետը քիչ շաքար խառնած: Խոշաֆը որպես ճաշ առանձին չէր օգտագործվում, այլ փլավի հետ գործ էր ածվում որպես աղբիք:

Եղջուր (հացապուր) և ջրի վրան հասարակ օրերի այն ճաշերն էին, որ հատկապես միջակ և չբաղվոր տնտեսություններում լայն տարածում ունեին: Այդ երկու ճաշերը պարզ էին իրենց պատրաստման ձևով ու բովանդակությամբ: Օրինակ, Կյուրիկի եղջուրը պատրաստելու համար եթե օգտագործվում էր չոր հացի ավելորդ կտորները, ապա ջուրի վրայի՝ Արարիկի բարրառով

²² Կեսարիայի շրջակա հայ գյուղերում հարիսան և քեշկեկը համանիշ բառեր էին, էվքերի կորկոտով և աղալնու մսով հարիսայի նման պատրաստված ճաշը քեշկեկ էր կռվում և մեծ հույսով էր վախելու:

²³ Խոշ քրդերեն նշանակում է՝ անուշ, աֆ՝ (ար) ջուր, որով Խոշաֆ նշանակում է՝ անուշ ջուր:

ճավկիքըսու-ի պատրաստման համար ջուրը եռացնում, մեջը սպանախ էին մանրում և վրան մեկ-երկու ձու կոտրում:

Գամիրքում տոնական օրերի գլխավոր ճաշերից էր մանքը-ն, հավանաբար միջին-ասիական ժողովուրդների մանքավ-ը և թուրքական մանքը, որ շատ հարգի էր Կեմերեկից Կեսարիա ընկած շրջաններում²⁴, Մանթըն Կեմերեկում պատրաստվում էր երկու ձևով, մեկը մսային միջուկով, մյուսը՝ առանց միջուկի: Առաջին ձևի մանթըն Կյուրինում կոչվում էր լիֆ-մանքը, որի համար ցորենի ալյուրից պատրաստում էին պինդ խմոր և լավաշի նման բարակ բաց անելուց հետո. կտրում, մոտ երկու սանտիմետր տարածություն ունեցող քառակուսիների ձևով: Այդ քառակուսի խմորների վրա զետեղում էին կանխապես պատրաստած ծծած մսե (սոխ, երբեմն էլ խաշած կաթոռֆիլ խառնած) փոքրիկ զնդեր, ապա եռանկյունաձև ծավելով, երկու ծալրերը իրար սեղմում: Որպեսզի խմորը ամրանա մի առ ժամանակ փռում էին, ապա եռացրած ջրի մեջ եփում: Զուրը քամելուց հետո զնդիկները թողնում էին, որ քիչ սառչի, ապա սխտորով մածոն խառնում սոխառած ավելացնում և ուտում: Իսկ առանց միջուկի մանթըն (բոշ-մանթը). մասնավորապես Կեմերեկում էր տարածված, որով հյուրասիրում էին անասունների մսուրային շրջանում հավաքված գոմաղըր մեհի-ով կուլիզու (աթար) շինելու համար փոխօգնության եկած հարս-աղջիկներին: Այս սովորությունը Հալիսի ստորին հովտում և հատկապես Կեմերեկում այնքան էր տարածված, որ թրիֆ հանելու առիթով եփված մանթըն փտացել էր թրիֆի մանքը անունը: Մինչդեռ Սեբաստիա քաղաքում առանց մսային միջուկի մանթըն կոչվում էր սու-պարեկի, այսինքն՝ ջրի բորեկ և դա նրա համար, որ մանթըն խմորը եփվում էր եռացրած ջրի մեջ:

Սու-պորեկին սեբաստահայերի մեջ այնքան էր տարածված, որ իր արտահայտությունն էր գտել նաև տեղի ժողովրդական բանահյուսության մեջ:

Ստորև բերվում է Սու-Պարեկի²⁵ վերահորինած մի բանաստեղծություն, որը ըստեղծվել է հայրենի երկրից հեռու, ԱՄՆ-ում, պանդխտության մեջ հայրենի ճաշերի կարոտը քաշող սեբաստահայերի կողմից.

Գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ,
Լուր օր ըլլա թե կիրակի,
Առողջ ըլլամ կամ կիսամեռ,
Կուզեմ ուտել սու-պորեկի:
Սեբաստիո սու-պորեկի
Կուզեմ օրը երեք անգամ
Երբ զայն տեսնեմ, ոչ չորեկի,
Ոչ կեմերեկի կուտամ ականջ:
Ղըյմե, սխտոր, մածոն ու եղ՝
Լըման կուզեմ խմոր ընտիր,
Սու-պորեկի կուզեմ համեղ,
Խաբեղուղ չեմ ընդունիր:

Գամիրքում հայտնի էր նաև պուլզուրից և ծծած մսից պատրաստված քովթեն, որը յուրաքանչյուր շրջանում իր պատրաստման ձևերից և ծավալից ելնելով, կոչվում էր տարբեր անուններով: Օրինակ, Արևելյան Հայաստանի մի շարք գավառներում հայտնի կլորիկ-ը (կլորակ) Սեբաստիայում կոչվում էր մերիկ ֆավթ, որը հավանաբար առաջացել է մանրիկ, մերիկ, մրրիկ բառերի տարնմանությունից, իսկ Կյուրինում նույնը անվանվում էր աենի-ֆավթ (կամ փիսիկ ֆավթ), որը հավանաբար կապվում էր կյուրինցիների մի մասի Պարսկաստանի հայկական գավառներից գաղթելու հանգամանքի հետ: Կար նաև քուֆթայի մի ուրիշ տեսակը, որը փոխանակ ձավարը ծծած մսի հետ շաղախելու, ձավարը շաղախում էին առանձին, իսկ ծծած, համեմված միսը ձավարի մածուկից շինված զնդերի մեջ լցնելով, եփում մսի ջրով: Այդ պատճառով էլ կոչվում էր մեղավ ֆյոֆթա: Պահքի օրերին առանց մսի և կենդանական յուղի, բուսական յուղով պատրաստված մեղավ ֆյոֆթան Արաբկիրում կոչվում էր պանալ ֆյոֆթա: Կյուրինում պատրաստում էին նաև մի տեսակ քլոֆթա, առանց մսի և առանց կիճանելու, որը այդ իսկ պատճառով կոչվում էր լիֆ-ֆյոֆթա, որի համար ընդհան-

²⁴ Կեմերեկից դեպի Կեսարիա ընկած վայրերը մաս էին կազմում թուրքմենների պետության: Բրենթ հաստատվել էին Փոքր Ասիայում, 12—15-րդ դարերում:

²⁵ Տե՛ս ընդ Սեբաստիա, օրգան Սեբաստիո վերաշինաց միության, Նյու-Յորք, 1954, № 3, էջ 121:

րապես օգտագործվում էր խաշած լորի, սիսեռ, ոսպ և տաք ջրի մեջ թրջված ձավար, ինչպես նաև՝ համանմանք:

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեական եկեղեցին պատի օրերին արգելում էր մսի, ճարպի, կարագի օգտագործումը: Ուստի բնակչությունը զանազան ճաշերի, այդ թվում և քուֆթայի, տոլմայի համար մսային միջուկի փոխարեն գործ էր ածում ծեծած սիսեռով, ընկույզի միջուկով, թեթև խաշված սոխով և կանճառն (հասպիր) կոշված յուղատու բույսի հյութով և կամ մի այլ բուսական յուղով պատրաստված միջուկ:

Գամիրբում միսլամայի կամ միսլուփ պատրաստման ձևը թեև համանման էր, բայց դրանց բովանդակությունը, ըստ շերջանների, տարբերվում էր: Օրինակ, Կեսարիայի շրջանում մանր կտրված ապուխտը քիչ յուղով մեղցցելաց հետո, վրան կոտրում էին մի քանի ձու, այնպես որ ձվի դեղնուցը լցրվեր, ապա մի քանի բուլե եռացնելուց հետո տաք միճակում ուտում, իսկ մյուս շրջաններում միսլամայի համար ձուն կոտրում էին յուղով բոված կանաչ լորու, սպանախի և կամ լուլիկի (պամիրդորի) վրա:

Թիշի էին կոշվում յուղի մեջ եփված բուրդ տեսակի խմորեղենները, որոնք ճաշակվում էին մեղրի, դոշաբի կամ շաքարի թանձր օշարակ ավելացնելով: Տոնական օրերին ընդունված հրուշակեղեններից լայն տարածում ունեին փակլավան, սառը բուրման և թել դադեիֆը, որոնց պատրաստման համար օգտագործում էին թեև համանման մթերքներ, բայց պատրաստման ձևով իրարից տարբերվում էին: Փախլավայի համար առանց թթխման ցորենի ալյուրից պատրաստված ոչ շատ պինդ խմորից յուխայի նման բարակ խմորաթերթեր բաց անելով, փողցների վրա մի քիչ շորացնելուց հետո, իրար վրա շերտ-շերտ դարսում և մեջ-ընդ-մեջ ընկույզի, նուշի ծեծած միջուկի դնելով, ըստ ճաշակի եռանկյունաձև կամ քառակուսի կտրում, ապա վրան հալած յուղ լրցնելով, փոփ մեջ կամ թոնրի վրա եփելուց հետո թեթև սաղցում էին, ապա շաքարի կամ մեղրի թանձր օշարակ ավելացնելով, ուտում: Սառը բուրմայի համար օգտագործում էին նույն խմորաթերթիկները, սակայն այն տարբերությամբ, որ փոխանակ թեթ-

թերը շերտ-շերտ իրար վրա դնելու, յուրաքանչյուր խմորաթերթի վրա վերահիշյալ միջուկից մի քիչ տարածելով, սպիրալաձև հավաքում էին և թեթև ոլորում, ապա շերջանաձև զետեղում խորանի տապակի մեջ և վրան հալած յուղ լցնելով, եփվելուց հետո փոխում ու մեղրի կամ շաքարի օշարակով ուտում: Թել դադեիֆի համար Գամիրբի գյուղերում խմորաթերթիկները խանջարով կամ հավաքով²⁶ շատ բարակ թելերի էին վերածում, իսկ Կեսարիայում, Սեբաստիայում խմորաթերթիկները թելի նման բարակ կտրելու փոխարեն, հատուկ հարմարանքով ցորենի ալյուրի մալեգից տաքացած սաշի վրա թել էին քաշում: Այդ խմորաթելերից պատրաստում էին թելակծիկներ և կամ ուղղակի խմորաթելերից մի քանի շերտ տապակի մեջ հարգարիլով, դրանց խավերի միջև դնում ծեծած ընկույզ կամ նուշ, ապա հալած յուղ ավելացնելով, վերը նշված ձևով եփում, քառակուսի կամ եռանկյունաձև կտրտում և քաղցրացնելով ուտում:

Գամիրբում կիրակի կամ տոնական օրերին պատրաստում էին նաև տեղական յուրահատուկ կարկանդակներ (գաթա): Սեբաստիա քաղաքում գաթայի (որ կոշվում էր (թերուն բաղադր) թերթերի մեջ դրվում էր ընկույզի կամ նուշի ծեծած միջուկով խորիսխը, Արաբկիրի գաթայի՝ սոխում հաց-ի մեջ դնում էին սոխի, պանրի համեմված միջուկ, իսկ Կանեբեկում և նրա շրջակա գյուղերում՝ յուղով բոված ալյուր՝ խորիս. այդ գաթան կոշվում էր մեղմ կուկով:

Ինչպես տեսանք, գամիրբահայերի ճաշերի մեջ օգտագործված սննդամթերքները ինչպես ամենուրեք, սերտ աղքատ ունեին այդ գավառի նյութական բազայի հետ: և յուրաքանչյուր շրջանում պատրաստվում, մշակվում էին իրենց կենցաղային սովորություններին և կուլտուրական աստիճանին համապատասխան:

Գամիրբ գավառը, որպես մի ուրույն ազգագրական շրջան, կրելով հանդերձ մյուս գավառներին հատուկ ընդհանուր գծեր, ուներ նաև սննդեղենի և սննդի պատրաստ-

²⁶ Հավաքը մի գործիք-հարմարանք է, որով ընդհանրապես ծխախող են մանրում:

ման իր ձևերը և յուրահատուկ տերմինոլոգիան։ Այնուամենայնիվ, գամիրճահայերի կենցաղում, եթե մինչև համաշխարհային պատերազմը պահպանվել էին իրենց նախկին բնակավայրերի՝ Վասպուրականի, Վանանդի և Շիրակի ժողովրդական որոշ ճաշերի բարբառային տերմինները, որոնք սակայն միջին հայերենի գործիական հոլովի «ով», «ում», և «օժ» վերափոխություններով նոր երանգ էին ստացել, ապա տեղական նյութա-կուլտուրական պայմաններից ելնելով, հարստացրել էին նաև հայ ժողովրդական ճաշացուցակը, հատկապես քաղցրավենիքների և մսեղեն սննդամթերքների նոր տեսակներով, կրելով, անշուշտ, նաև հարևան ժողովուրդների խոհարարական կուլտուրայի ազդեցությունները, մեծապես ազդելով իրենց հերթին նրանց վրա նաև այդ բնագավառում։ Ավելին, հաճախ իրենց ավանդական ճաշերի և սննդամթերքների հին հայկական անունները թարգմանել են կամ փոխարինել դարձի իշխող թուրքերեն լեզվով, նույնիսկ այդ լեզվով նաև նոր խորտիկների անուններ հորինել։

Գ. ՏԱՐԱԶԸ

Գամիրճահայերի տարազի քննությունը ցույց է տալիս, որ նրա ձևը տվյալ ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի մյուս գավառների տարազի հետ որոշակի ընդհանրություններ ունենալով հանդերձ, ըստ տվյալ շրջանի զբաղմունքի տեսակի, բնակլիմայական և կուլտուր-կենցաղային պայմանների, ներկայացնում էր նաև տեղական որոշ առանձնահատկություններ։

Գյուղատնտեսական այն շրջաններում, որտեղ տիրում էր ընդհանրապես բնատնտեսությունը, տարազի նյութը գլխավորապես կախում ունի տվյալ շրջանների տեղական հումքային բազայից, իսկ դրա որակը՝ նույն շրջանի տեխնիկական հնարավորություններից։ Ինչ վերաբերում է տարազի ձևին, դա առաջին հերթին կապված էր սեռի, հասակի, զբաղմունքի և բնակլիմայական պայմանների, ինչպես նաև՝ տվյալ շրջանի բնակչության ավանդական սովորությունների, մեկ խոսքով՝ կուլտուր-կենցաղային և սոցիալ-տնտեսական մի ամ-

բողջ կոմպլեքսի հետ։ Օրինակ, գյուղը և քաղաքը գտնվելով սոցիալ-տնտեսական տարբեր պայմաններում, բնական է, որ գյուղի և քաղաքի բնակիչների տարազը իրարից պետք է տարբերվեր, սակայն, տարազի ձևի մեջ հիմնական տարբերությունը կայանում էր կանանց և տղամարդկանց, երիտասարդների և հասակավորների հագուստի մեջ։ Ուստի, առաջին հերթին կնշվեն Գամիրճի յուրաքանչյուր շրջանի երկու սեռերի հագուստների տարբերությունը, ինչպես նաև՝ տարազի բնագավառում առանձին շրջանների առանձնահատկությունները։

Հալիսի վերին հովտի, հատկապես Սեբաստիա քաղաքի շրջակայքի համարյա բոլոր հայ գյուղացիները շատ շնչին տարբերությամբ, միատեսակ էին հագնվում։ Օրինակ, այդ շրջանի գյուղացի տարեց կանայք հագնվում էին ամբողջ հասակով մեկ շրջազգեստ, գլխին՝ տափակ գլխիկ վրայից կապում էին մուգ գույնի, ոչ նաշխազարդ, մի հասարակ ափուխ (յաղմա), օտքերին՝ տրեխի նման սև կաշվե մեռ։ Երիտասարդ հարսներն ու աղջիկները հագնվում էին պեղծավուր, այսինքն՝ փեշավոր էքսքարի, որի ետևի փեշը տարածվում էր մեջքից մինչև սրունքները, առջևի երկու փեշերը, միանալով որովայնի վրա, ծածկվում էին զոգնոցով։ Էնթարիի տակից, մինչև ծնկները, հագնում էին հաստ կտավե զոնավոր շապիկ և կրծքին մի կյոլ «յուլյուկ» (կրծկալ), որի իշխիկի (բաճկոնակի) եզրերին միացած հասնում էր մինչև մեջքը։ Գլխին կապում էին դեղին մի փազարդ ափուխ (յաղմա), որը ճակատի կողմից միանում էր գլխանոցի պոպոզին, ծայրերը, պաշլը-ի երկու թևերի նման, դեպի ետ նետվում։ Մամերի հյուսկները խսիք շինած, թելերով խնամքով բաժանված, տարածվում էին ուսերի վրա, իսկ ծամերի խսիքի երկու կողներից, մեկական ուղունքազարդ շանգաղիներ³ փեշերը ծեծեծքումով հասնում էին մինչև մեջքը։ Հարսները և աղջիկները, որ-

¹ Վ. Համբարձումյան, Գյուղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 164։

² Մահապաղիները զոնավոր թելերից հյուսված արհեստական ծամեր էին, որոնք գործ էին անվում համարյա Հալիսի ամբողջ հովտի հայ գյուղերում, ուստի միայն Կովտոն գյուղին հատուկ չէին, ինչպես ենթադրում է Վ. Համբարձումյանը «Գյուղաշխարհ» մեջ։

պէս զարդարանք, պարանոցից կախում էին ուլունքով ու թուրքական արծաթ շնչեկնե-
րով³ մի շնտան, ականջներին՝ օղբեր, մատե-
րից որակ մեկի կամ մի քանիսին կարմիր
կամ կապույտ քարե ակով մատանի էին
դնում, մեջքերին կապում ուլունքազարդ մի
բարակ գոտի, իսկ բազուկը զարդարում
ապակե կամ արծաթե ապարանջանով—
թևնոցներով⁴։ Հալիսի ստորին հովտում՝
կեններեկում և նրա շրջակա գյուղերում
հարսները և շափահաս աղջիկները ոտքերին
սրունքից ցած կրում էին նաև բրոնզից
մենկիլներ։

Գաշտային աշխատանքից դուրս, կա-
նանց առտնին սովորական ոտնամանը հան-
դիսանում էր փապունը (բարուշ), որի ներ-
քէի մասը փայտ, իսկ երեսի՝ մատներին
մասն էլ մի փոքր կաշիով ծածկված էր լի-
նում։ Կանայք տղամարդկանց նման հագ-
նելում էին կարճ ու թանձր բրդե գուլպա-
ներ։ Որոշ տարբերութուն կար հարսների
և շափահաս աղջիկների գլխի հարդարանքի
մեջ։ Հարսները, եթե գլխին կրում էին գա-
զաթկալ (թեքելիք), այսինքն՝ պոսպոզ և
վրայից կապում ափուխը, ապա շափահաս
աղջիկները կրում էին կարմիր կամ կա-
պույտ գույնի հաստ կերպասից պատրաստ-
ված, ասեղնազործած, գազաթակալը, որը
կոշվում էր արախլի և չէր ծածկվում ափու-
խով։

Այդ շրջանի տարեց կանայք շրջազգես-
տի վրայից հագնում էին վերնազգեստ, տե-
ղական բարբառով՝ յուսալուս, իսկ Արգեո-
սի շրջանում՝ վրեվնոց կոշված պարեգոտը,
որը հասնում էր մինչև ոտքի հողը։ Առջևից
սովորաբար կապում էին սև կամ կապույտ
գույնի կտորից զոգնոց։ Պարեգոտն ու զոգ-
նոցը ծածկում էին լայն վարդիկը։ Տան մեջ,
բրպես ոտնաման, կրում էին փայտե ճա-
լիճք, իսկ դուրսը՝ տեղական զունդուտա
(կիսակոշիկը)։ Մինչև 19-րդ դարի վերջերը
կանայք, որպես գլխի հարդարանք դնեւս
օգտագործում էին տախտակից պատրաստ-
ված, կլոր շրջանակի ձևով քնփնիք (գա-
զաթկալ) և վրան կապում լաշակ, ինչպես

նաև կզակից մինչև քիթը կապում մի բա-
րակ ափուխ (արևելահայերի քթկալը), որին
ստում էին յաշմաղ կամ յամշաղ (թուրք.
ծածկոց, քող)։

Նկ. 19. Չափահաս աղջկա տարազը Հալիս գետի վերին
հովտի գյուղերում։

Գամիրքում հայ աղջիկները քանի դեռ
ամուսնացած չէին, որպես ամուրիուհիան
նշան, ընդհանրապես լինում էին բաց գըլ-
խով։ Հալիսի ստորին հովտի գյուղական
վայրերում շափահաս աղջիկների մազերը
սանրված, քթին ուղղահայաց, մինչև գլխի
գազաթը։ մի ակոսով երկու մասի բաժա-
նած էին լինում, իսկ ծամերը, մոտ երկու
տասնյակ հյուսքերով խսիւր շինած, տա-
րածվում էին ուսերից վարու խսրի ամբողջ
լայնութիւնով ամրացված էր լինում շարոցի
ժապավենը⁵։ Սեբաստիայի շրջակա գյուղե-

³ Չերեկը թրդական շարեկ բառի ազանգոված
ձևն է, որը հավասար է թրդական մեջդիդի բառոր-
դին, այսինքն՝ 5 դուրուշի։

⁴ Հմմտ. Վ. Համբարձումյան, Գյուլաշխարհ,
էջ 164։

⁵ Շարոցի ժապավենը ընդհանրապես լինում էր
կարմիր կերպասից, երեք մաստ լայնութիւնով մի.
կտոր, վրան զարդասկներ. կամ արծաթե դրամներ
շարված։ Շարոցը, եթե հարսների ճակատին էր դըր-
վում, ապա աղջիկների ծամերի խսրի վրա էր կար-
ված լինում։

րի աղշիկները երկու մեծ հյուսքեր էին ունենում, որոնք կախվում էին ուսերից մինչև մեջքը, իսկ գլխին դնում էին առախիճ: Մինչդեռ հարսները գլուխ էին կապում: Գլուխ կապելու ձևը, հայկական դավառների հետ իր ընդհանրություններն ունենալով հանդերձ, ուներ նաև իր տեղական առանձնահատկությունը: Մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը (1914 թ.), հատկապես գյուղական վայրերում, հարսի գլուխը կապում էին առագաստի հաջորդ օրը, իսկ քաղաքային վայրերում, թեև վերացել էր այդ, սակայն հին սովորությունը արտահայտվում էր մի նոր ձևով: Նորահարսի գլուխ կապելը Գամիրքի բոլոր շրջաններում միանման չէր, Կեմերեկում նորահարսի գլխին դրվում էր մի գդակ (թելիք)՝ կամ մի տափակ ֆես, իսկ ճակատի վերի մասին՝ կարմիր մահուդից կամ կերպասից երեք մատ լայնությամբ մի ժապավեն կապում, որը ըստ տվյալ տնտեսության նյութական կարողության, զարդարված էր լինում զարդոսկիններով՝ դրոսաեղբլը և կամ երկու ղուրուչնոց արծաթ դրամներով: Շարոցի մի քիչ վերևից կապվում էր երկու մատի լայնությամբ մի ասեղնագործ այլա, որը Կեմերեկի բարբառով կոչվում էր չըթղը: Սա կիսով փակում էր ճակատի շարոցը: Որպես շխտականության նշան, հարսի կզակի տակից մինչև բերանը կապվում էր մի ափուխ (յազմա): Այդ բոլորի վրայից, ի տարբերություն տարեց կանանց գլխահարդարանքին, փոխանակ սև լաշակի, կապվում էր մանիշակագույն, ծաղկավոր մի լաշակ: Արարկիրի շրջանում ամուսնությունից դեռևս երեք ամիս հետո հարսը ձեռքին կրում էր մետաքս բերան-բռնոցը, որը օգտագործում էր հատկապես հյուրերին բարևելու և ճաշի ժամանակ:

Հին ժամանակներում գլխի հարդարանքի մեջ, որպես զագաթիկա, փայտե մի կլոր շրջանակ (ղասնաղ) էր օգտագործվում, որը Հալիս ստորին հովտի հայկական գյուղերում (Կեմերեկից—Կեսարիա), իր բարձրության պատճառով, կոչվում էր հոթուղու, այսինքն՝ բարձրադիր: Հետագայում, երբ Ղասնախը վերանում է, այդ նույն հարդարանքը իր հարթության պատճառով. կոչվում է օվալը, այսինքն՝ դաշտային:

Գամիրքի կենտրոնական դավառներից

Թոնուզ գավառակի հատկապես հայկական Ղազմաղարա գյուղում և վերին Եփրատի շրջանի հայկական որոշ գյուղերում, մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը,

Նկ. 20. Կեմերեկի հայ կնոջ տարազը:

հարսները դեռևս գործ էին ածում արծաթե թասակ (թեփեխիթ): Սրա երկու կողերին, դեպի այտերն էին իջնում երկու մատ լայնությամբ, մեկ մատ երկարությամբ արծաթե կախիկ շղթաներ, կամ ուլունքաշար, կարմիր կերպասի ժապավեններ զարդարված զարդոսկիներով, որոնք կոչվում էին շվիկ, օղչաղ, թափուկ: Քաղաքատիպ մեծ ավաններում, որոշ շափով նաև քաղաքներում, մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները, դեռևս պահպանվում էր նորահարսների գլուխ կապելը, սակայն ավելի ճոխ և կուլտուրական տեսքով, քան գյուղի հարսներինը: Թրինակ, Արարկիրում հարսները կրում էին ռսկե գլխաքի, եզրերին շուրջնակի կարված զարդոսկիներ, կողերը՝ զարդարուն շվիկներով, իսկ վրայից՝ մի ափուխ կամ մերսերիզված ցանցառ մի հյուսվածք, որը տեղական բարբառով ֆիլը էր կոչվում: Մյուս քաղաքներում, հատկապես Սեբաստիայում, հարսների գլուխ

կայացելու համաձայնական ձևը դեռ գոյություն
ունենք, իսկ 19-րդ դարի վերջերից մինչև
1908 թ., Թուրքիայի սահմանադրություն-
ներ, եղել է մի միջանկյալ շրջան, երբ ոսկե

ասվեց, շատ շնչին տարբերությամբ, համա-
նաման էր: Որպես վերնազգեստ հագնում էին
էնթարի կամ զպուն՝ երեք փեշավոր, թևերը
երկար թեզանիկներով: Զպունի վրայից

Նկ. 21. Գամիրթա-Հայ կանանց զլխի հարդարանքի աստիճանական բարեփոխումը

գլխաւոր-ը թե՛ն վերաբցել էր, սակայն ճակատի ծնկի շարժեց՝ շարունակում էր պահպանվել, վերջինս ամրացվում էր եռանկյունաձև ծալված ափսիսով և ճակատից վեր յուրաքանչեք մի հրապույլ էր ստեղծում (տես վերից երրորդ նկարը)։ Իսկ սահմանադրությանից հետո. քաղաքներում ճակատի ծնկին և կտրծածությունից զուրս էր եկել, սակայն գլխին, ըստ տարիքի, տեղական ճաշակի և տարվա եղանակի՝ դեռևս կրում էին սպիտակ կամ գունավոր (սև, մանիշակագույն, դեղնավուն) մի ափսուս, որը կտվում էր յազմա կամ հիւղի։ Մինչդեռ վերջոցի տեղ ծառայող ճախի սովորական էր դարձել որպէս նորածնություն։

Գամիրքի համարյա բոլոր շրջանների
գյուղերում հարսների և ընդհանրապես ե-
րիտասարդ կանանց հագուստը, ինչպես

կրում էին կարմիր կամ կապույտ կերպասից ասեղնագործված մի սալթա, որի առջևի երկու հզրերին, ըստ տեղական ճաշակի, կոճակներ էին շարվում, մեջքին կապած էին կյուրիին բրդե շալ, իսկ սրտ վրայից արծաթե գոտի: Վերջինիս տակից կապում էին աշխատանքը աշխատմանը գոգնոցը, հագնում դուճազու (կիսակոշիկ):

Այդ տեսակետից հետաքրքիր են այն տեղեկությունները, որ թողել է Գարեգին Սրվանձտյանը. 19-րդ դարի 70-ական թվականներին. Արաբկիր կառարած այցելության ժամանակ: Տեղացիների հազարատնի մասին նա գրում է. «Բնակիչները ընդհանուրապես պնդնալոր հագոատ (զպոն) կհագնեն, նորագոնատ քիչ կա, և կանայք սավանով կծածկվեն, բայց իրենց ներքին պերճարեն, զարդն են ոսկին՝ ավելի ճոխ է՞ն: Ուստի և պնդնալոր գպոնր, այսինքն՝ է՞ն:

⁶ «Ծանկատի ոսկու» շարունակի համար օգտագործում էին «սանտիզ», «դրո», «տասնոց», «կրամի-ցա», «մահմուտի» կոմպոզիցիոն զարդանիւններ:

Դ. Սրվանձախանց, Թորոս աղբար, մասն 1,
Կ. Պոլիս, 1879, էջ 277:

բարին հնից ի վեր լայն գործածութիւն մեջ էր ինչպէս Արարիկը, նույնպէս և Տիվէրիկում, Ակնում, Կյուրիկում, Կեմերեկում, Կեսարիայի շրջանի հայկական գյուղերում, կանանց և թե տղամարդկանց կողմից: Այս ամենը հաստատում է, որ փեշավոր էքթարին (զպոնը), այլ խոսքով՝ պղնձավօր պարեգտը հայերի տարազի հիմնական մասերից մեկն է հանդիսացել դեռևս շատ հին ժամանակներից սկսած:

2. Ղ. Ինճիճյանը այդ մասին գրում է. «Իսկ յանուանէ հիշատակեալ վասն հայկական զգեստոց զտաննիք այս առ Ստրաբոնի (Ժա 530), բայց, ըստ նախնի առասպելաբանութեան Յունաց, ուր գրէ, ասեն և վասն հայկական զգեստոց լինել թեսաղեանս, ունել պարզօտս արծալս պղնձաւորս, զորս ետողեանս անուանեն ի թատրոնս, զօտեմլորէալ զվրժքովք, զորոյ և ղնմանութեան ի թեսաղեաց արեալ էին թատրոնականք»:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ կանանց հագուստի մեջ 1908 թվի սահմանադրութիւնից հետո հատկապէս քաղաքային վայրերում՝ Արարիկում, Կյուրիկում, Իսկ ավելի վաղ Սեբաստիայում, Կեսարիայում էքթարին սկսել էր տեղի տալ ֆուսփոտավոր մի շրջազգեստի, որը տեղական բարբառով ընդհանուր առմամբ կոչւում էր ֆիստան: Դա մարմինը ամբողջ հասակով ծածկում էր մինչև ոտքերի կոճը: Քանի դեռ էնթարին լայն գործածութիւն մեջ էր, կանանց տարազի կոմպլեկտի անբաժան մասն էին կազմում զոգնոցը, մեջքի շալը, արծաթե դոտին և սալքան: Իսկ էնթարու փոխարեն, հատկապէս քաղաքային վայրերում, երբ ֆիստան էր գործածվում, տարազի վերոհիշյալ մասերը կանանց հագուստի կոմպլեքտից աստիճանաբար վերանում են: Քաղաքային վայրերում ֆիստանի մուտք գործելը, եթե մեկ կողմից կապված էր կուլտուրայի ու կենցաղի զարգացման հետ, ապա մյուս կողմից՝ նաև սոցիալ-տնտեսական պայմանների հետ, քանի որ ֆիստանը ավելի պարզ է և ավելի կուլտուրական, ինչպէս նաև նվազ ծախս պահանջող, քան ասենք, էնթարին իր կոմպլեքտով:

2. Ղ. Ինճիճյան, Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1935 թ. 2, էջ 288:

Տղամարդկանց տարազը.— Տղամարդկանց հագուստը ավելի պարզ էր: Այնուամենայնիվ, ինչպէս Գամիթի քաղաքի և գյուղի կանանց, նույնպէս և տղամարդկանց տարազը, ըստ կուլտուր-կենցաղային պայմանների և տարվա եղանակի, իրարից տարբերվում էր: Օրինակ, գյուղացու ոտնամանը: տարվա բոլոր եղանակներին ընդհանրապէս հանդիսանում էր տրեխը, սակայն Հալիսի վերին հովտում միջակ գյուղացին. ձմեռը, ցեխից և ձյունից՝ պաշտպանվելու համար հագնում էր ռուսական բոտիների նման կաշվե ցեխարգեններ (շամբլը): Ամռանը, առանց շալվարի, հագնում էր սպիտակ հաստ կտավից մինչև ոտքի հողը իշնող անդրավարտիկ (դիզիկ), իսկ ձմեռը՝ դրա վրայից նաև շալվար և սրունքների փաթաթում փնջազարդ դոլխներ:

Հալիսի վերին հովտի շափահաս տղամարդիկ, ի տարբերութիւն Հալիսի ստորին հովտի բնակիչների, հատկապէս մեծ ավաններում և Սեբաստիայ քաղաքում շալվարի փոխարեն հագնում էին չզղա կամ ինչպէս իրենք էին կոչում՝ լազի զվզա, որի սրունքները շատ նեղ էին լինում և ետևի մասը՝ շատ լայն: Զվղայի ետևի մասը հավաքվելով կազմում էր դմակ: Իսկ մեջքին փաթաթում էին 3—4 մետր երկարութեամբ մի բրդե գոտի և վրան էլ կապում մի սերաթիկ⁹: Շապկնկերի վրայից հագնում էին երփներանգ մի դրոշապիկ (երբեմն լթե), իսկ որպէս վերնազգեստ՝ ասեղնաբանված ռուսոդի բաճկոնակ (ավջի-յիւկի): Որպէս գլխարկ, հատկապէս մինչև 1908 թ. սահմանադրութիւնը կրում էին կամ ոչ շատ բարձր թաղիքե կոնաձև քոլոզ, որի շուրջը տարեցները փաթաթում էին մի ոլորում ապարոշ (շալմա), իսկ ավելի երիտասարդները՝ մետաքսե սև ծոպավոր փուշի, ծալրը թողնելով որպէս մի պոչ: Սա հնից մնացած մի վերապրուկ էր, որը մնացել էր մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները: Թոնուզ գավառակի հայկական որոշ գյու-

⁹ Այդ լայնութիւն համար անհրաժեշտ էր լինում 2—3 մետր մի խոնջան:

¹⁰ Սեբասթիէի կաշվե բազմաթաղ մի պանակ է, որի ծալքերի մեջ դրվում էր կաշեքար, կաշեման և արեթ (ղավ), իսկ մագործները դրա ծալքերի մեջ մխրճում էին իրենց դանակը և հետանքաբը:

ղերում, հատկապես պատկազրութիւնն օրը տղամարդիկ նաև ականջներին կրում էին օղեր¹¹։ Այստեղ իսկ պետք է հիշել, որ Գամիթի կենտրոնական մասում, Մանճըլը, Ուլաշ և Թոնուզ գավառակի որոշ հայկական գյուղերում, տղամարդիկ նույնպես դնում էին առախշին, որը իր ձևով տարբերվում էր աղջիկների կրած առախշիներից։ Սա գուցե միայն թելերով հյուսված, ուլունքազարդ կոնաձև (քոլոզանման) մի գլխարկ էր, որը կենտրոնում կոշկում էր քնլիճէ։ Այնուամենայնիվ, Սերաստիայի որոշ գյուղերում, եթե չափահաս տղամարդիկ օգտագործում էին առախշին, ապա Հալիսի ստորին հովտի մեծ ավաններում, Կենտրոնում՝ քնլիճէ՝ առախշիներ։ պատրաստվում էր միայն երեխաների համար։

Արգենտի (Էրճիաս) շրջանի հայ գյուղացի տղամարդու ամառային հագուստը հանգիստում էր զլուներ, կամ երեք փնշավոր էքրաբին, իսկ ձմեռը, որպես վերնազգեստ, հագնում էին լիբեդ կամ լիբրեդա¹² կոշված ոչ նաշխազարդ մի բաճկոնակ և ըստ եղանակի՝ բեղենաբա։ Որպես սպիտակեղեն հագնում էին կտավից շապիկ և տիգլիկ (փոխան), ձմեռը՝ շալվարով, ոտքին սուր ծայրով մի յեմեկի, որը կարծես ընդօրինակված լիներ Բողազ-Ջյուլի, Ցազըլը գայայի խեթական քանդակների սրածայր ոտնամաններից։ Սրունքներին կրում էին ռուլախ, գլխին՝ ֆես և դրա շուրջը՝ ոլորված մի ափուխ։ Մինչդեռ գյուղական վերնախավը՝ տարեց այրմարդիկ, հատկապես կալվածատեր աղաները մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները, թաղիքե շատ կարծր կլոր՝ ձմերուկաձև մի գլխարկ-քոլոզ էին դնում, շուրջը չալմա փաթաթված։ Դա ամենայն հավանականությամբ Բագրատունիների շրջանից մնացած մի վերնապրուկ էր։

Քաղաքային բնակչության առևտրական և մտավորական խավերը կրում էին ծոպով կամ առանց ծոպի կաղապարված կարմիր ֆես։ Հագնում էին բաճկոն, բաճկոնակ, տաբատ, վերարկու և ղոնտորա (կիսակո-

շիկ)։ Արհեստավորները՝ երկաթագործ, տաղձագործ, պղնձագործ, համետագործ և այլք կարմիր ֆեսի փոխարեն կրում էին նաև թաղիքե կոնաձև ոչ շատ բարձր քոլոզ կամ գունավոր դեղձանից հյուսված քոլոզանման առախշին՝ շուրջը փաթաթած «չալմա»։ Ավելի երիտասարդները չալմայի (ապարոշ) փոխարեն՝ մետաքսե ծոպավոր սև փուշի։ Մինչդեռ կառապանները, շորեպանները կապում էին բաշլը¹³ և կամ դնում արախշին փաթթոցով, շալմարի փոխարեն՝ զվլա, որսորդական բաճկոնակ (ալճի-ելեկի), որպես ոտնաման կիսամուկ կամ յեմեկի։

Պարզ է, Գամիթի տղամարդկանց տարազի այլազանության հիմքում ևս ընկած է տարբեր դասերի ու խավերի տարբեր հասարակական-տնտեսական դրությունը, ինչպես նաև կուլտուր-կենցաղային տարբերությունը։ Տարազի հարցը քննարկելիս, առանց զանց առնելու զանազան զբաղմունքներից բխող առանձնահատուկ պահանջները, ինչպես նաև բնակչության կալվածանքներին, տարվա եղանակին հարմարվելու հանգամանքները, չպետք է մոռանալ նաև տրադիցիաների և փոխազդեցությունների փաստերը։ Այսպես, օրինակ, Անդրկովկասից մինչև Փոքր Ասիա հայդուկները ունեին հագնելու իրենց յուրահատուկ ձևը, գլխին կրում էին բաշլը կամ փափախ, հագնում լազական յուրահատուկ ձևի նեղ զվլա, իշլիկ՝ որսորդական բաճկոն, ոտքին կիսամուկ մոտավորապես նույն ձևի, որպիսին հագնում էին նաև կառապաններն ու շորեպանները։ Տրապիզոնի վիլայեթի մահմեդականացած վրացական՝ լազ ցեղին նմանվելու դրդապատճառը, ենթադրում ենք, զբաղմունքային իրենց արտաքինով պատկառանք ազդելու հանգամանքն է եղել, որը միաժամանակ հարմարվել է և տեղական պայմանների պահանջներին։ Հատկապես կան է նաև այն, որ ընդհանրապես հայ գյուղական վերնախավը իր տարազով ձգտել է նմանվել հատկապես իր գլխի հարդարանքով՝ չալմայով, ֆեռդալական շրջանի իշխող դասին, որը մինչև 19-րդ դարի վերջերը՝ կապիտալիստական հարաբերություններ

¹¹ Ենթ. Սերաստիա, տեղեկատու պաշտոնաթերթ, համասերաստաչայ վերաշինաց միություն, Նյու-Յորք (ԱՄՆ), 1958, մայիս, № 38, էջ 10։

¹² Կեսարիայի շրջանի հայ գյուղերից Քաշխա-նում բաճկոնակը կոշվում էր «լիբեդ», իսկ էվերեկում՝ «լիբրեդա»։

¹³ Բաշլընա նշանակում է գլխանոց, որը հին ունկավոր գլխարկի զարգացած ձևն է։

րի հանդես գալը, դեռևս պահպանվում էր, կրելով որոշ փոփոխություն:

Մոռանալու չէ նաև, որ տարազը ոչ միանգամից, աստիճանաբար փոփոխության

զվզա կամ ինչպես Սեբաստիայի շրջանում կոչվում էր՝ լազի զվզա, իսկ անցյալում, բնատնտեսության շրջանում, Կեսարիայից Կյուրին ընկած համեմատաբար տաք վայ-

Նկ. 22. Կյուրիեցի արհեստավոր-առևտրական վարպետի (աղա) տարազը (19-րդ դարի 50-ական թվականներ), Նկարում՝ Մահտեսի Ավետիք աղա Մինասյանը:

Նկ. 23. Կյուրիեցի շալագործ արհեստավորի տարազը (19-րդ դարի 90-ական թվականներ), Նկարում՝ հայտնի շալագործ Կարապետ Մինասյանը (եկուր ժամին):

էր ենթարկվում: Օրինակ, էնթարիի փեշերը հետզհետե կրճատվելով, ստացել էր վերնաշապկի ձև, և որպես այդպիսին, տղամարդկանց հագուստի մեջ հիմնական տեղը գրավել: Սակայն դրան նպաստում էր նաև տարվա շորս եղանակներին շալվարի գործածումը, որ մինչ այդ սեզոնային բնույթ էր կրում (միայն ձմեռը): Այնուամենայնիվ, Գամիրթի բոլոր շրջաններում, բնակչության բոլոր խավերի մեջ, միևնույն ձևի շալվար չէր գործածվում: Օրինակ, Սեբաստիայում, Կյուրինում, Արաբկիրում, հատկապես մսագործները և կառապանները, ինչպես ասվեց, հագնում էին չուխայի կտորից նեղ շալվար՝

բերում: Հատկապես արհեստավորները հագնում էին լայն աղխով (ձագ) կիլիկյան շալվար, որը հետագայում արհեստների և առևտրի զարգացման հետ տեղի էր տվել բաժնագայտեղ շալվարին: Այս վերջինը կիլիկյանի նման ոչ այնքան լայն, որ աղխը (ձագ) մինչև գետին քսվեր և ոչ էլ զբաղի նման նեղ, որ սրունքներին կպչեր: Գամիրթում օգտագործված շալվարը եվրոպական տարատիպ մի քիչ ավելի լայն էր, գոտկատեղում ամրացված խոնջանով:

Գամիրթում, հին ժամանակներում, ինչպես տեսանք, կանայք և տղամարդիկ էնթարիի վրայից հագնում էին կարմիր. կամ

կապույտ կերպասից (շուխա) բաճկոնակի նման կարճ մի հագուստ, որը Գամիթթի համարյա բոլոր շրջաններում հիմնականում համանման լինելով, կոչվում էր տարբեր ձևով, Օրինակ, Կյուրինում կոչվում էր կնյմէ, Տիվրիկում, Կեմերեկում և Կեսարիայում՝ սալթա, Ակնում՝ հեմմանե: Միայն տղամարդկանց և կանանց սալթաները, թեև կարվում էին կարմիր կամ կապույտ կերպասից և նույն ձևով ասեղնազործվում, բայց ի տարբերություն կանանց սալթայից, տղամարդկանցին թեևրը, ուսերից սկսած, թեզանիկների նման աղատ կախվում էին, կոչվելով շեֆմանե:

Գամիթթի հայերի, հատկապես տղամարդկանց գլխի հարդարանքն ուներ մի ընդհանրություն: Ամուսնացած տղամարդիկ, սովորաբար, գործ էին անում գլխի փաթթոց, որը հին ժամանակներում կոչվել է փակեղ, իսկ փաթթոցը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ փոքրացած շալման, որը հավանաբար, մուսուլման գործել դեռևս արաբական տիրապետությունից հետո: Լայն տարածում է գտել հատկապես Գամիթթում, ավելի շատ թերևս այն պատճառով, որ Գամիթթի հայ բնակչության հիմնական մասը կազմվել էր Վասպուրականի, Անիի և Վանանդի գաղթականներից, որոնց վերնախավը՝ Արծրունի, Բագրատունի ֆեոդալները, անշուշտ, արաբների ազդեցությամբ դեռևս 10—11-րդ դարերից կրում էին շալմա: Ուստի սոսկ ժամանակի թուրքական ազդեցությամբ չէր, որ Գամիթթի ունևոր խավերը—աղաները, այնքան ակնածանքով էին կրում շալման: Այդ փաթթոցը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, հատկապես գյուղական վայրերի տարեց բնակչության մեջ ուներ լայն գործածություն, սակայն իր հին ձևը անփոփոխ պահպանել էր մինչև 19-րդ դարի վերջը: Առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, հին տնայնագործական թաղիքն ջրովը և արախչիներ տեղի էին տվել ֆաբրիկային կարմիր ֆեսին, որի շուրջը ևս, ըստ հին սովորության, դեռ փաթթվում էին ապարոջը: Կապիտալիզմի աստիճանական ներթափանցման հետ քաղաքային բնակիչների կենցաղն ավելի արագ էր հեղաշրջվում, քան գյուղականը, բայց այդ նույն ազդեցությամբ, գյուղերից քաղաքները գործ փնտրելու կամ առևտրա-

կան գործերով գնացող տղամարդկանց տարազը ևս ենթարկվում էր փոփոխության, հատկապես և առաջին հերթին հագուստի արտաքին մասում, գլխարկի հետ, օրինակ,

Նկ. 24. Սերաստիա քաղաքի մսագործի հագուստի ձևը (19-րդ դարի վերջեր):

Կեսարիայում, Սերաստիայում, ինչպես և քաղաքատիպ մեծ ավաններում 20-րդ դարի սկզբներին արդեն փաթթոցավոր գլխանոցը համարյա փոխարինվել էր կաղապարված ծոպավոր ֆեսով: Վաղեմի արան տեղի էր տվել բաճկոնին, մաշլախը՝ կերպաս (մահուդե) վերարկուին՝ սեկոյին, շալվարը՝ տաբատին, որին տրվել էր սետին փաթեթալոն անունը:

Ինչ վերաբերում է քաղաքային հայ կանանց տարազին, ապա այն համեմատաբար թիչ էր ենթարկվել փոփոխության: Օրինակ, դեռևս մինչև մեր օրերը հարուստ

կանայք շրջազգեստի (ֆերենճե) վրայից հագնում էին լայն ու երկար քեներով կապա՝ մուշտակ, սակայն, գլխի հարդարման ավանդական ձևը որոշ քաղաքներում հիմնականում փոփոխվել էր:

Հացուցին հալկական տարազի կրած փոփոխությունների մասին խոսելով իր Պատմություն հին հայ տարազին՝ աշխատության առաջաբանում, գրում է. «Զգեստին հեղաշրջությունից առաջին ազդեցությանց առդյունից էին, որոնց ամենն ավելի պիտի ենթարկվեր հայ ազնվական դասը՝ որ քաղաքականորեն սերտագին հարաբերության մեջ կգտնվեր օտարաց հետ: Համեմատաբար նվազ պիտի փոփոխեր յուր ձևը հայ դամիկը»¹⁴, Չմերժելով արտաքին ազդեցությունների դերը, հատկապես իշխող դասի տարազի վրա, ինչպես ճիշտ նկատել է Հացունին, բայց հակամետ ենք շեշտը դնելու տարազի փոփոխության սոցիալ-տնտեսական ազդակների, կուլտուր-կենցաղային պայմանների փոփոխության վրա: Օրինակ, շնայած հոռմեական, պարսկական, բյուզանդական, արաբական և վերջապես թուրքական դարավոր տիրապետություններին, հենց մեզ դառնցող Պամիրքի գյուղերում, բնատնտեսության պայմաններում, մինչև 19-րդ դարի վերջերը տարազի հին ձևը, իր հիմնական գծերով, մնում էր գրեթե անփոփոխ: Մյուս կողմից թուրքիայում իշխանության գլուխ կանգնած հողատեր-կալվածատերների շահերին դեռևս ուղղակի չէին հակասում ոչ նյութական կուլտուրայի հին ձևերը և ոչ էլ նրա ըստ զավառների մասնատվածությունը: Տեղական ռեալիտետներն էլ իր միջոցներով հազիվ էր կարողանում սպասարկել ներքին շուկայի պահանջներին: Մինչդեռ 20-րդ դարի սկզբում թուրքիայում, երբ առևտրական բուրժուազիան տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում ցույց էր տալիս իր ուժն ու ազդեցությունը, կապիտալիստական արտադրանքը իր ոլորտի մեջ էր առնում նաև գյուղական շուկան, մասամբ փոխվում էր և գյուղական բնակչության, առաջին հերթին, տղամարդկանց տարազը: Թուրքիայի բուրժուազիան, որպես եվրոպական արտադրու-

թյան առևտրական միջնորդ, իր սպառման շուկան լայնացնելու համար նորամուծությունների էր հետևում, ձգտում նաև տարազի եվրոպականացման: Սակայն սուլթանական թուրքիայի հոռի պայմաններում այդ արագ գլուխ գալու գործ չէր նույնիսկ հայ բնակչությանը, որ անհամեմատ ազատ էր կրեական ավանդական խիստ կապանքներից, քան թուրք և բուրժուականը, դժվար էր դիտել իր հին պապենականը, իր ազգայինը: Մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը, Պամիրքի հայ կանանց տարազի ավանդական ձևը ավելի էր պահպանված, քան տղամարդկանցը: Դա հետևանք էր առաջին հերթին, կանանց իրավազուրկ վիճակի, հասարակական կյանքին նվազ մասնակցության: Դրացի մահմեդական միջավայրի ազդեցությամբ Պամիրքի հայ կանանց տարազի մեջ, հատկապես տնից դուրս գալիս, թափանցել էր արևելքում իշխող սովորությունը՝ նրանք ևս իրենց մարմինը ծածկում էին շարսավով՝ սավանով: Այդ ծածկոցը կաններից կեսարիա կոչվում էր շար¹⁵, Արաբիերում՝ մաւմըզա¹⁶ կամ իզար, իսկ Տիվրիկում՝ հաշախ:

Այսպիսով, տարազի զանազան մասերի փոփոխությունը, եթե ընդհանրապես արդյունք էր առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով կուլտուր-կենցաղային պայմանների փոփոխության, ապա հատկապես Արևմտյան Հայաստանի զավառներում, ինչպես և Պամիրքում, հայկական տարազի ազգային որոշ հատկանիշների կորուստը հետևանք էր նաև թուրքական բռնապետության ազգային քաղաքականության: Օսմանյան տերության հպատակ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին՝ հրեաներին, նաև հայերին ճնշելու, ստորացնելու, մահմեդականից տարբերելու համար արգելում էին փախելը և բաց զույնի հագուստ հագնելը¹⁷: Մինչև 20-րդ դարի

¹⁴ Վ. Հացունի, Վ. Վաղան, Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1924, էջ 66:

¹⁵ Ձար-ը՝ շարշաֆի կրճատված ձևն է, պարսկերեն նշանակում է շորս կողմից ծածկել, մթնացնել:

¹⁶ Մաւմըզան արաբերեն մահմա-մաջրամա բառի ազավազված ձևն է, որ նշանակում է քաշ-կինակ:

¹⁷ Պատմություն Առաքել վարդապետ Դավթիճեցու, Վաղարշապատ, 1898, դ. ԾԱ, էջ 568:

սկզբները, ընդհանրապես թուրքերը կրում էին սպիտակ և ավելի թափափաթոց, իսկ հայերը՝ գունավոր և շափավոր, առհասարակ այդ փաթեթոցով էր, որ զանազանվում էին հայն ու թուրքը: Մինչդեռ 1908 թվին Օսմանյան սահմանադրության, այսպես ասած, «ժողովուրդների հավասարության»

ժամանակ, քաղաքական նպատակներով, թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ժողովուրդներին, նրանց թվում և հայ տղամարդկանց պարտադրվում էր ազգային տարազի թեկուզ տեղական առանձնահատկությունների հիմնական վերացումը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳԱՄԻՐՔՈՒՄ

Ա. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱԶՄԸ, ՂԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԸ ԵՎ ԱՅԼ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայկական ընտանիքը Հայաստանի երկու հատվածներում՝ արևելահայերի և արևմտահայերի մեջ մի ընդհանրություն ունենալով հանդերձ, իր նիստ ու կացով և սովորություններով ունի որոշ առանձնահատկություններ։ Այդ վերաբերում է նաև զամրաբահայերի ընտանեկան կազմին։ Եվ դա բնական է, քանի որ այդ երկու հատվածները իրարից շատ հեռու լինելուց բացի, դարեր շարունակ գտնվել են և քաղաքական և սոցիալական բավականին տարբեր պայմաններում։

Քաղաքային հասարակության մեջ, եթե տնտեսական միավորը արհեստավորական փոքր ընտանիքն էր հանդիսանում, ապա գյուղերում առավելապես կազմում էր նահապետական բազմանդամ ընտանիքը։ Վերջինս մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբները, հատկապես երկրագործությանը պատկանող շրջաններում, ընդհանրություն էր կազմում այնքան ժամանակ, քանի դեռ քուրբական լծի տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի գավառներում գոյություն ունեին հողօգտագործման՝ ձազզը-գարարի նախնական ձևը¹։ Գյուղական համայնքի բնակչությունը համայնքային հողից մշակում էր այնքան տարածություն, որքան հնարավորություն և միջոցներ ունեին, և մշակված հողը պահում էր իրեն ճազզը-գարարով տրված իրավունք։ Ուստի և հող-

օգտագործման այդ ձևը, եթե մեկ կողմից նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում և պահպանում միացյալ ուժերով աշխատելու, ապա, մյուս կողմից, դեռևս հողի անհատական սեփականություն չգոյություն պատճառով, գերազատանքներ չէին ձգտում բաժանվել, տնտեսական ուրույն միավոր կազմել, քանի դեռ գյուղական տնտեսությունը բավականին պարզունակ տեխնիկայի պայմաններում մեծ թվով աշխատող ձեռքերի և միջոցների կարիք էր զգում։ Բացառիկ նահապետական ընտանիքներ էին լինում, որոնց անդամներից ոմանք արհեստների մեջ մասնագիտանալով, բաժանվում էին։

19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած ըզզարի փոփոխություն է մտնում գյուղական կյանքում։ Ղերմի պատերազմից (1853—56 թթ.) հետո, անդու-ֆրանսիական կապիտալիստների պարտքերի տակ կքած հետամնաց Թուրքիան հարկադրված էր մի կողմից եվրոպական մոնոպոլիստներին տալ աղի, ծխախոտի, կոնցեսիաներ ու երկաթուղային գծերի կառուցման և շահագործման իրավունք, մյուս կողմից փնտրում էր եկամտահարկի նորանոր աղբյուրներ։ Հենց այդ ժամանակ էլ սուլթան Մեհմեթ 1858 թ. հատուկ հրամանագրով (իրատե) հաստատվում է քափա-ն, յախնեք՝ հողի անհատական սեփականություն իրավունքը, Հետևաբար, եթե մի կողմից նոր հողամասի ձեռք բերումը փողի հետ կապված լինելով, մատչելի էր բոլորին, մյուս կողմից էլ վարելահողային տարածությունը բազմացող

¹ Ա. Մկրտչյան, Հողային հարցը Թուրքահայաստանում, «Դրոշ», Բաքու, 1917, № 4, 66—67։

ներգերգաստանային ընտանիքների անդամներին չէր բավարարում: Բացի այդ, հողը որպես անհատական սեփականություն պարտքերի դիմաց բռնագրավման ենթակա լինելով, գյուղատնտեսությունը պարապող մեծ ընտանիքները, հետզհետե զրկվում էին իրենց անհրաժեշտ վարելահողերից: Այսպիսով, սակավաճողությունը ներգերգաստանային ընտանիքան զույգերին մղում էր տարբեր պարապմունքների, հետևաբար և բաժանման: Այդ հանգամանքը հայտնի ազգագրագետ Ե. Լալայանը նույնպես իր ժամանակին ճիշտ նկատելով, նշում է, որ գերգաստանի ներքին տրոհման ամենագլխավոր պատճառներից առաջինը՝ վարելահողերի սակավության պատճառով գերգաստանի անդամների տարբեր զբաղմունքներով պարապելու հետևանք է²:

19-րդ դարի վերջերին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, դեռևս նահապետական բազմանդամ ընտանիքների տնտեսության ներստով սկսում է սաղմնավորվել փոքր ընտանիքների անհատական սեփականությունը: Այսուհանդերձ, պետք չէ ենթադրել, որ փոքր ընտանիքը, որպես ուրույն տնտեսական միավոր, Գամիբրում ընդհանրապես առաջացել է միայն հողի անհատական սեփականության հրամանագրի հրատարակումից և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումից հետո, գերգաստանների տրոհումից փոքրաթիվ ընտանիքներ միշտ էլ եղել են գյուղերում: Ազգագրական նյութերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ դա գոյություն է ունեցել շատ ավելի վաղ անցյալում: Այդ մասին են վկայում փոքր ընտանիքը բնորոշող՝ մեկ աղջիկ էլիկլենիկ, չամ-քյուքուկ-ի տեղական բազմաթիվ հեքիաթապատումները:

Հայկական նահապետական ընտանիքի տնտեսության ղեկավարման հին ձևը, նիստ ու կացը կենցաղում այնպես էին արմատացել, որ շնայած կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով առաջացած նոր պայմաններին, այդ հին ձևը դեռևս պահպանվում էր միայն որոշ փոփոխություններով: Այսպես, Կյուրինում

ձեմճեմենց ընտանիքի հայրը թեև վաղուց մահացել էր, բայց ըստ հին սովորության, ամուսնացած վեց եղբայրները իրենց մեծ եղբոր՝ Խաչեր աղայի գլխավորությամբ երեխաներով միասին (ընդամենը երեսուց հոգի) ապրում էին մեկ տնտեսության մեջ: Նրանք իրենց հողերը կիսարաբության էին տվել և զբաղվում էին վաշխառությամբ և հատկապես գյուղերի հացահատիկի կապալառությամբ: Արաբկիրում Ղաղանջյան Մարտիրոսը իր վեց ամուսնացած զավակներով (32 մարդ) մեկ տնտեսություն էր վարում, որտեղ տան մեծը հայրն էր: Հայրը և իր վեց զավակները զբաղվում էին պղնձագործությամբ, յուրաքանչյուրը կատարելով այդ արհեստի պրոցեսին հատուկ առանձին պարտականություն: Հենց այդ պատճառով էլ արհեստավորական ընտանիքներում ամուսնացած եղբայրները մեկ տնտեսության մաս էին կազմում:

Կյուրինում, որը գլխավորապես շալագործության կենտրոն էր, արհեստա-առևտրական գործառնության զբաղվող տրտնեսության ղեկավարման ձևը դարձյալ նույնն էր: Օրինակ, Չուլճյան հինգ եղբայրները, Չոքայան չորս եղբայրները զբաղվում էին շալի արդյունագործությամբ և նրանցից ոմանք, թեև երկար տարիներ տարբեր քաղաքներում էին ապրում, սակայն մեկ տնտեսության մաս էին կազմում: Այդ հանգամանքը մի կողմից, այսպես ասած, ընտանիքի ղեկավարման նահապետական ձևի կենցաղում ամրացված լինելու, մյուս կողմից տնտեսության ընդհանուր շահերի պաշտպանության հետևանք էր: Նույն ընտանիքում եղբայրներից յուրաքանչյուրը տարբեր մասնագիտությամբ զբաղվելով հանդերձ, վարում էին նույն գործի տարբեր պրոցեսները:

Կապիտալիզմի ներթափանցման հետևանքով, երբ առևտրական հարաբերությունները աշխուժանում են, Գամիբրի գյուղական տնտեսությունների՝ նահապետական մեծ ընտանիքների ընդերքում առաջանում է նաև մի յուրահատուկ երևույթ՝ փոքր ընտանիքի անձնական սեփականության սաղմնավորում: Բերնեք բազմաթիվ օրինակներից մեկը, Հալիս գետի ներքին գյուղերից մեկի՝ Չեփնիի բնակիչ Բաթմանյան Գասպարի բազմանդամ ընտանիքը

² Ե. Լալայան, Բորյալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», Քիֆլիս, 1903, 10-րդ դիրք, էջ 327:

բաղկացած էր նրա ամուսնացած երեք որդիներից և նրանց զավակներից, զբաղվում էր երկրագործությամբ, անասնապահությամբ: Տնտեսությունն ուներ իր վարելահողերը և անասունների հոտեր: Վար ու ցանը, հունձը կատարվում էր միասին, սննդամթերքները ամբարվում էին տնտեսության շտեմարանում, սնունդը միասին էր պատրաստվում, սակայն երեք եղբայրներից յուրաքանչյուրը ուներ, բացի ուխարի ընդհանուր հոտից, իր սեփական ուխարները, որոնք տրվում էին կիսարտության ձևով բուծման և ստացված մթերքը վաճառում էին ու ձեռք բերված փողը վաշխով շահագործում³:

Գամիրբում նահապետական ընտանիքի ղեկավարումը ներկայացնում էր այսպիսի ձև. միջնադարում, ինչպես հայտնի է, տնտեսության ղեկավարը հանդիսանում էր անպայման ընտանիքի հայրը և կամ նրա ամհից հետո՝ մեծ որդին: 17-րդ դարի աշխարհգիր Սիմեոն Լեհացին իր «Ուղեգրություն» աշխատության մեջ խոսելով Սեբաստիայի շրջաններում նահապետական ընտանիքի մասին, գրում է. «և թե հայրն մեռան էր, մեծ եղբորն հնազանդէին»⁴: Դա այդպես էր մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսի վերջերը, քանի դեռ Գամիրբում հիմնականում տիրում էր բնատնտեսությունը, քանի դեռ առևտրական հարաբերությունները գոյություն ունեւէին զարգացած: Այդ պայմաններում տնտեսության ամբողջ եկամուտը գտնվում էր տան մեծի լիիրավ կարգադրության տակ, որն իր այդ իրավասությունը մասամբ բաժանում էր իր կնոջ հետ: Հայրը, եթե տան ներկայացուցիչն էր հանդիսանում, հատկապես արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություն ունենալիս, վարում էր դրամական գործերը և պատասխանատու էր ամբողջ տնտեսության կանոնավոր ընթացքի համար, ապա տնտեսության ներքին գործերը գտնվում էին տանտիկնոջ ղեկավարության ներքո: Բացի այդ, վերջինս շատ կարևոր և հաճախ էլ զձևական դեր էր կատարում հատկապես ընտա-

նիքի երիտասարդ տղաներին հարսնացուներ գտնելու գործում: Այնուամենայնիվ, չպետք է ենթադրել, ինչպես անում են ոմանք, ընդհանրացնելով մասնակի դեպքերը, որ ընտանիքի մյուս անդամները, հատկապես կանայք ոչ մի իրավասություն չունեին և տնտեսության բացարձակ տերը տան մեծն էր համարվում և ոչ ոքի առաջ պատասխանատու չէր իր գործերի համար: Այստեղ ուղղում ենք մեծերին բազմաթիվ օրինակներից մեկը, որը լրիվ զաղափար է տալիս Գամիրբի հայ նահապետական ընտանիքում գոյություն ունեցող որոշ սովորությունների իրավունքի մասին: Կեններկում նահապետական մեծահարուստ ընտանիքներից մեկի ավագը՝ Ստեփան էհմայլանը, առևտրով, գերդաստանի ուղտերի քարավանով Բրուսա քաղաքը գնալիս ծանոթանում է մի դեռատի կնոջ և նրանից ունենում է մի ապօրինի զավակ: Երբ այս եղելությունը նրա ծննդավայրում հայտնի է դառնում, մեծ աղմուկ է առաջանում էհմայլանների օջախում: Գերդաստանի անվանը հասցված անպատվության համար ազգակից ընտանիքների մեծերի հավաքը Ստեփանին տեսե մաճրում է անում, այսինքն՝ պապենական ժառանգությունից զրկելով, վտարում է ոչ միայն ընտանիքից, այլև գյուղական համայնքից: Նրան տրամադրվում է գյուղից հեռու «Հորոխ» կոչված տեղում մի փոքր հողամաս, որտեղ նա իր երկրորդ կնոջ հետ ապրում է մինչև իր կյանքի վերջը⁵: Այսպիսի պարագաներում և, ընդհանրապես, ամուսնու մահից հետո, երեխաների անչափահասության ժամանակ հայ կինը տան մեծի դեր էր կատարում: Եվ նույնիսկ տնտեսության ղեկավարման մեջ հայ կնոջ ցուցաբերած մեծ ընդունակության հետևանքով, տվյալ ընտանիքը կոչվում էր նրա անունով: Օրինակ, Մեհեթեմե (Մանուշակենք), Բայրի-Գոմարեմե, Մեհեթեմե, Հալառն Մաբ. էֆենդիի տունը: անվանակոչումները խոսում են այն մասին, որ այդ ընտանիքների ղեկավարները կանայք են եղել: Այս և տարբեր հանգամանքներից ելնելով, հիմք կա ենթադրելու, որ անցյալում հայ կնոջ կարծեցյալ սահմանափակում

³ Պատմող՝ Միքայել Ջեքյան, 70 տարեկան, կոտնտեսական, բնիկ չեփիցի, այժմ բնակվում է Շահումյանի շրջաննտրում:

⁴ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Վիեննա, «Հանդես ամսօրեայ», 1934, էջ 157—158:

⁵ Մարիամ Տոնապետյանի պատմածից (80 տարեկան, բնիկ կեներկցի):

ընտանիքում հիմնականում գոյություն չի բնեցել: Իսկ ինչ վերաբերում է նոր հարսների ժամանակավոր շխտականությանը կամ ինչպես ասում են Արարկիրում՝ մունջ կենալուն, ինչպես նաև նախքան քնելը կենալարի, մեծ տագրելի ոտնամանները հանելուն, ոտքերը վանալուն, հագուստները հանելիս օգնելուն և նույնիսկ կեսրայրի թիկունքը շփելուն, որ նա քնի, ապա այդ բոլորը, թեթև որպես հարգանքի նշան գալիս է դեռևս շատ հին ժամանակներում եռ հաւսին՝ որպես ընտանիքի անդամ որդեգրելու մի հին ծիսական արարողությունից՝ չիլեից: Դա հավանաբար անհրաժեշտ ժամանակամիջոց էր ինչպես բոլոր ներքնամաների, եռյակայի և եռահաւսների համար, մինչև ճնդդաբերությունը եւս արյունակից անդամ դառնալը իր ամուսնու ընտանիքին: Հնի այդ վերապրույրը, եթե մեր օրերին վերացել էր քաղաքներում, ապա Գամիրքի առանձին շրջանների գյուղական վայրերում, ինչպես ասվեց, այն դեռևս պահպանվում էր որպես հարգանքի նշան: Նորահարսների շխտականությունը, կանանց առանձին ճաշելը, եթե գյուղական մեծ ընտանիքներում մինչև վերջերս դեռ պահպանվում էին, ապա քաղաքային փոքր արհեստավորական ընտանիքներում դրանք որոշ փոփոխությունների էին ենթարկվել: Օրինակ, դեռևս հարսնության առաջին օրից կեսրայրի և սկեսուրի կողմից թույլատրվում էր նորահարսին մունջ չպահել և միասին սեղան նստել: Համենայն դեպս, քաղաքամերձ գյուղերում և նախկինում եղած այդ խստությունը, առևտրական հարաբերությունների աշխուժացումից հետո որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Օրինակ, Սերաստիայի շրջանի հայ գյուղերում, կանայք տղամարդկանց հետ միևնույն բաժնում էին նստում, ըստ տարիքային հասակի, և սեռերը ոչ-խանո: Երիտասարդ կանայք և աղջիկներ օդաներում տղաների խաղերին թեև չէին մասնակցում, բայց ընկերակցում էին նրանց երգերին:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, որոշ փոփոխություններ առաջացել էր նաև ընտանիքի ղեկավարման ձևի մեջ: Օրինակ, Գամիրքի հայկական ընտանիքում, հոր մահից հետո, կամ նրա ժերության ժամանակ, անհրաժեշտ չէր,

որ միշտ մեծ եղբայրը նշանակվեր տան ղեկավարը, այլ եղբայրներից ամենաճարտարը, խելացին, զբաղեցրած, հասարակության հետ շփում ունեցողը, թեկուզ նա լիներ միջեկը կամ կրտսերը, որ ղեկավարում էր տնտեսությունը մոր հետ: Ինչպես տեսնում ենք, այս պայմաններում ավագությունը խոնարհվում է խելքի առաջ: Այդպիսի բաղմամբով օրինակներից մեղքերնք թեկուզ մեկը: Կյուրինում Ճըղընց Մղզաի Կարապետը ուներ չորս որդի, որոնցից մեկը ամուսնացած է իրենից փոքրի հետ զբաղվում էր շալագործությամբ, միջեկը՝ Հակոբը, ջորիներով փոխադրական առևտուր էր աւելում, իսկ փոքրը դպրոց էր գնում: Մնողները և չորս եղբայրները ապրում էին միասին, բայց տնտեսության ղեկավարն էր միջեկ տղան՝ Հակոբը, իր մոր հետ: Այսպես, ուրեմն, տնտեսության ղեկավարման գործում արտաքին աշխարհի հետ հարաբերության համար, եթե միջեկն էր տան ղեկավարը, ապա տնտեսության ներքին գործերը գտնվում էր մոր իրավասության տակ: Եթե դա այդպես էր քաղաքատիպ մեծ ավանների արհեստագործական ավաններում, ապա գյուղական վայրերում հիմնականում երկրագործությամբ և օժանդակ անասնապահությամբ զբաղվող տնտեսությունների ղեկավարման գործում ևս տեղի էր ունեցել աշխատանքի բաժանում: Այսպես, Հալիսի ներքին հովտի: Կեմերեկի շրջակա գյուղերից՝ Թեքմենում, Պարսամյանների մեծ ընտանիքը բաղկացած էր 25 մարդուց: Տան ղեկավարը, մեծ եղբայրը՝ Մարտիրոս աղան էր. եղբայրներից մեկը տնտեսության մեջ զբաղվում էր ուշխարների հոտի պահպանության գործերով, միջեկ եղբայրը՝ Վարդիվարը, մթերքների առուծախով և վաշխառությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը տնտեսության իրեն հանձնված ճյուղի թեև ազատ ղեկավարն էր հանդիսանում, սակայն ինչպես տնտեսության անհրաժեշտ իրերի, կենդանիների գնումը, նույնպես և

6 Թեքմեն գյուղում հարկահավաքի ժամանակ Պարսամյան ընտանիքի առևտրական գործերով զբաղվող Վարդիվարը, ինչպես ասվեց, զբաղվում էր վաշխառությամբ. նա գյուղացիներին տալիս էր մի ամիսը (քսան զուրուշի միավոր) և կանխիկ առնում էր մեկ զուրուշ տոկոս մեկ ամսվա համար:

ավելացած բողոքի, կաթնամթերքների, հացահատիկի և բանջարեղենի վաճառումը տեղի էր ունենում երեքի նախօրոք խորհրդակցությամբ: Այդպիսի մեծ տնտեսություններում, որոնք բաղկացած էին հաճախ կես վեցյակ զուլգերից, գոյություն ուներ ըստ սեռի և հասակի աշխատանքի բաժանում, բացի այն, որ կանանցից յուրաքանչյուրը, ըստ հասակի և փորձառության, կատարում էր իրեն բաժին ընկած աշխատանքը՝ հաց թխել, սնունդը պատրաստել, անասունները կթել, արտ քաղել և այլն, սակայն, իրենց հագուստեղենի պատրաստման գործում ներգերգաստանական փոքր ընտանիքի կինը ինքն էր կատարում իր ամուսնու և երեխաների հագուստի՝ գուլպայի, շալվարի, մեջքի շալի (գոտու), դուլախի, գլխանոցի (բաշլըխ) և բալաի շալի գործելու, կարելու աշխատանքները:

Բ. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հարսանիքը պատմական Հայաստանի բոլոր գավառներում, այդ թվում և Գամիթում, հասարակական կյանքի մեծ իրադարձություններից մեկն էր: Դա ամուսնության հետ կապված սովորույթների, արարողությունների և ուրախությունների մի կոմպլեքս է, որը թեև սոցիալ-տնտեսական նոր պայմաններին համընթաց նոր երանգավորում էր ստացել, այնուամենայնիվ, Գամիթում մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը, հարսանիքի ավանդական սովորությունները, հիմնականում պահպանվում էին:

Գամիթը գավառի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նշվեց, թեև միջնադարում պատմական Հայաստանի ներքին գավառներից էր գաղթել, ուստի և պահպանել էր հայրենի գավառների ավանդական սովորություններն ու հարսանեկան ծիսական արարողությունները, այսուհանդերձ, Գամիթում տեղական նոր պայմանների և տարբեր ժողովուրդների հետ հարակցության ու կոլտուրական փոխազդեցության հետևանքով ավանդականը ստացել էր նոր երանգավորում: Գամիթը որպես ազգագրական մի ուրույն շրջան, իր առանձնա-

հատկություններն ունենալով հանդերձ, ամբողջությամբ վերցրած ուներ նաև մի ընդհանրություն:

Հարսանիքները ընդհանրապես տեղի էին ունենում աշնան վերջերին՝ բերքը ներս առնելուց հետո, դա միակ ազատ և հարմար ժամանակն էր մի այդպիսի շրջանի համար, որտեղ հիմնականում գրադվում էին գյուղատնտեսությամբ: Մենք այստեղ քննության առարկա կդարձնենք ոչ միայն Գամիթի հարսանեկան ընդհանուր սովորույթները, այլև ուշադրության կառնենք նույն գավառի տարբեր շրջանների առանձնահատկությունները, որոնք իրենց հերթին կօգնեն ընտանեկան հարաբերությունների պարզաբանմանը:

Մտղների համար, ինչպես հայտնի է, իրենց լափահաս զավակներին՝ ամուսնացնելը ոչ միայն բնական և լավ ցանկություն էր, այլև սոցիալ-տնտեսական մի անհրաժեշտություն, աշխատանքում թե ու թիկունք, նեցուկ ունենալու և պապենական օջախը անշեղ պահելու ձգտում: Այդ իսկ պատճառով լափահաս տղա զավակ ունեցող ծնողները, հատկապես նախօրոք իրենց մտքում քննության էին ենթարկում իրենց ապագա հարսնացուին: Այդ հարցի առաջնությունը վերաբերում էր տղայի մորը, որը ամուսնու հետ առանձին զրույցի նյութ էր դարձնում իրենց շրջանակում գտնվող լափահաս աղջիկների և նրանց ծնողների վարքն ու բարքը, առողջական վիճակը, դիրքը և հատկապես աղջկա մոր վարքը, որի մասին հետևյալ սասցվածքն էր ըստեղծվել՝ «Մորը նայիր՝ աղջիկը առ, եզրին նայիր՝ կտավը (բիաղը) առ»¹: Այսուհանդերձ բացառված չէր նաև, որ լափահաս տղաներն իրենց հերթին. երբեմն ընտրած լինեին իրենց ապագա հարսնացուն: Գամիթի տարբեր շրջաններում այդ կատարվում էր տարբեր ձևով. օրինակ, Բինգյան գյուղի լափահաս տղաները շրջելով մի-

¹ Գամիթի գյուղերում լափահաս էր հաշվում 18 տարեկան տղա զավակը, 15 տարեկան աղջիկը, իսկ քաղաքներում՝ 18 տարեկան աղջիկը, 21—25 տարեկան տղան:

² Գամիթում հատկապես կենտրոնից-կենտրոն ժողովրդական ասացվածքները թրքերեն էին լինում՝ «անասընս բազ զըզընը ալ, քենարընս բազ բեզի-նը ալ»:

րատի ափերի աղբյուրների մոտերքը, ալ-
քից հետո, այդ վայրում հանդիպում էին
իրենց հավանած աղջկան, որը սափորով
ջրի էր գալիս: Տղան առանց որևէ բառի,
նրա ոտքերի առաջ մի կարմիր խնձոր էր
գլորում: Այդ սովորովը իր արտահայ-
տությունն է գտել նույնիսկ ժողովրդական
բանահյուսության մեջ:

Խնձոր մ'ունիմ խաձած է,
խաձած տեղն արծթած է,
էղբերս ուզեց չտվի՝
էս իմ յարիս տվածն է՝:

Մեռողները նախօրոք կատարելով իրենց
ընտրությունը կամ հավանելով իրենց տղա-
յի ընտրածին, ծանոթների կամ բարեկամ-
ների միջոցով զգուշությամբ աղջկա ծնող-
ների մտադրությունը իմանալուց հետո,
աղջիկտեսի էին գնում, որը Գամիրքում,
ըստ գյուղի, քաղաքի և յուրաքանչյուր շըր-
ջանի կուլտուր-կենցաղային պայմանների,
տարբեր ձև ուներ: Օրինակ, Ակնում տղայի
ծնողները տաներից քահանայի գլխավոր-
ությամբ՝ իրենց մոտիկ բարեկամներից,
աղջկա ծնողքի մոտ խնամախոսության էին
ուղարկում, առաջին համաձայնությունը
կոչվում էր խոսքկապ: Կեսարիայում գյու-
թուն ուներ տարբեր սովորություն: Տղայի
ծնողները իրենց՝ ծանոթի կամ բարեկամի
գլխավորությամբ, որին ընկերանում էր նաև
ապագա փեսացուն, գնում էին աղջիկտեսի:
Պետք է նշել, որ չափազանց աղջիկ ունե-
ցողները, ըստ տեղական սովորությի, գի-
տեին, որ երկուշարթի և երեքշարթի օրերը
աղջիկտեսի են գալիս, ուստի և այդ օրերին
իրենց տները սովորականից ավելի մաքուր
և դասավորած էին պահում: Այցելուների
կողմից թեև նշանախոսության մասին խոսք
չէր լինում, բայց աղջկա կողմի տենցիները
այդ անձպատակ այցելության իսկական
նպատակը կազմում էին ամիֆշապես⁹:

Այցելուների առաջնորդը, ըստ սովորու-
թյան, խմելու համար ջուր էր խնդրում:
Ինչպես հայտնի է, ջուր հրամցնողը ընդ-
հանրապես տան չափահաս աղջիկն էր լի-
նում, ուստի և աղջիկը ջուրը բերելով խո-

նարհությամբ հրամցնում էր խնդրողին և
ձեռները կրծքին ակնածանքով սպասում էր
մինչև խնդրարկուի ջուր խմել վերջացնելը,
ապա ջրի բաժակը վերցնելով, ետ էր քաշ-
վում և մի քանի վայրկյան կանգնած քաշե-
լեռնում: Դա ասիթ էր տալիս այցելուներին
աղջկան մոտիկից դիտելու: Տան մեծի նշանի
վրա, երբ աղջիկն արդեն քաշվում էր ներք-
նասենյակը, այցելուներն էլ իրենց հերթին
մեկնում էին: Տղան, եթե հավանության էր
արժանանում, իսկ աղջիկն էլ իր հերթին
հավանություն էր գտնում տղայի կողմից,
աղջկա կողմը ընդհանրապես լուռ էր մը-
նում. և սպասում, որ տղան իր քրոջ կամ
հարսի միջոցով լուր ուղարկի աղջկան, որ
համակրում է նրան¹⁰: Իսկ աղջկա ծնողնե-
րը, եթե չէին հավանում տղային, ապա հե-
տևյալ օրը իմաց էր տրվում, որ աղջիկտե-
սի չգան:

Տղայի կողմի կանայք աղջկա ծնողնե-
րի կողմից նախապես որոշված օրը, գնում
էին պաշտոնական աղջիկտեսի: Այդ կա-
նանց կարծիքը հաճախ վճռական դեր էր
խաղում՝ աղջկա ձեռքը խնդրելու կամ
չխնդրելու գործում:

Այդ երկու նախապատրաստական այցե-
լություններից հետո, որոնք ընդհանրապես
տեղի էին ունենում առանց փոխադարձ մե-
ծարանքի, տղայի ծնողների կողմից ու-
ղարկվում էին մոտիկ բարեկամներ՝ աղջկա
ձեռքը պաշտոնապես խնդրելու համար,
դրանք կոչվում էին ռիճալիճեռ, այսինքն՝
խնդրարկուներ:

Խնդրարկուներին առաջնորդը, որ սովո-
րաբար հեղինակավոր մեկն էր լինում, իսկ
Ակնում՝ տաներից քահանան, խոսք առնե-
լով, ասում էր. «Եկած ենք աստծո հրամա-
նով, հարապետի կանոնով, ձեր աղջկան
(անունը տալով) ձեռքը խնդրելու մեր (օրի-
նակ՝ Աճեմենց Կիրակոս աղայի) տղին»:

Աղջկա ծնողներից հայրը սկսում էր ան-
վերջ առարկություններ՝ «Թե պատրաստ
չեն», «Թե այդ մասին խորհելու համար
ժամանակ է հարկավոր» և այլն և այլն:
Այսպես, զանազան պատրվակներից հետո
կողմերը խորհելու համար ժամանակ էին
պահանջում: Պահանջված ժամանակամիջո-
ցը ընդհանրապես երկար էր լինում, բայց
երկուստեք համաձայնությամբ ղեղջվում էր

⁹ Մինաս և Մառի Մինասյանների հաղորդումից:

¹⁰ Մ. Պալյան, Ամուսնական սովորությունները
Կեսարիոյ մեջ, «Բերական», Կ, Պոլս, 1900, էջ
344—347:

¹¹ Նույն տեղում:

11—21 օրվա: Որոշված ժամանակից մի օր առաջ տղայի կողմից աղչկա ծնողներին լուր էր ուղարկվում, որ վաղը գալու են խոսակցալի, աղչկա հայրը սովորաբար պատահաբանում էր՝ «Թող հրամանն» կամ «այսօր պատրաստ չենք, թող այս ինչ օրը հրամանն»: Նախքան տղայի կողմից պաշտոնական ձեռք խնդրելը, որոշված օրը տղայի հայրը իր մոտիկ ազգականներով գնում էր աղչկա հորից պաշտոնապես նրա դստեր ձեռքը խնդրելու Այստեղ պետք է նշել այն, որ նախքան տղայի կողմից պաշտոնական ձեռք խնդրելը, փոխադարձ զգուշությունները, ձգձգումները ունեն իրենց արդարացի պատճառները: Աղչկա ձգձգումների նպատակն էր ոչ միայն իրար ավելի լավ ճանաչելը, այլև որովհետև մի անգամ արդեն մերժված տղան կամ հավանություն չգտած աղջիկը, ըստ տիրող հասարակական կարծիքի, ամուսնության համար հետագայում որոշ դժվարությունների էր հանդիպում: Հակառակ կանխավ գոյացած համաձայնության, այս անգամ ևս ըստ սովորության աղչկա ծնողների կողմից զանազան դժվարություններ էին հարուցվում, պահանջվում էր նոր պայմանաժամ: Բազմաթիվ անտեղի առարկություններից հետո միայն, վերջապես, ասվում էր ավանդական այլ-ն:

Առաջին խոսք անողը ծնկի գալով ասում էր «Հայր մերձ-ը և երեսը խաչակընդում, նույն էր անում նաև աղչկա հայրը, որից հետո սկսվում էին երկուստեք բարեմաղթությունները, աչխերնիդ, աչխերնիս լուս, խնամի, տառաքը ձեռ գավալեների գլխին»:

Աղջիկը, որ խոսակցության մաքուր տեղում տղայի ժամանակ բացակայում էր, իր մեծ քրոջ կամ եղբոր կնոջ ուղեկցությամբ ներքնասենյակից ներս էր գալիս՝ խնամիների ձեռքը համբուրելու համար: Իսկ փեսացուն, որ խոսքակալի ժամանակ բացակա էր լինում, կանչվում էր: Խնջույքը ըսկըսվում էր («Երբան անուշության» համար) շերտերով և տևում էր 3—4 ժամ, լսյինքն՝ մինչև ուշ գիշեր¹²:

Խոսքակալը որպեսզի պաշտոնական հանգամանք ստանար, կարգը այնպես էր պահանջում, որ մի օր հետո տաներեք քահանան նոր խնամիների տները գնալով, աղչկա և տղայի գլխին ավանդական «պահանջներ» պետք է կարգար:

Խոսքակալից ընդհանրապես մեկ շաբաթ կամ, գյուղական որոշ վայրերում, մինչև վեց ամիս հետո, տեղի էր ունենում նշանդրեքը կամ, ինչպես անում էին Ակնում՝ մեծ նշանառությամբ: Որոշված օրը տղայի ծնողները, փեսացուն և իրենց մոտիկ ու հեռավոր ազգականները, հարսնացուի ծնողները և նրանց մոտիկ բարեկամները հավաքվում էին աղչկա տանը, որտեղ յուրաքանչյուր սեռ նստում էր առանձին, երկուստեք բարեմաղթություններից, կերուխումից հետո, կես գիշերի մոտերը, փեսացուի հայրը փափագ էր հայտնում, որ իր հարսնացուն ձեռք համբուրելու ներկայացվի: Աղչկա հոր կողմից, ըստ սովորության, եղած մի քանի ձևական պատճառաբանությունից հետո հարսնացուն մի մոտիկ ազգականուհու առաջնորդությամբ, ներքնասենյակից ներս բերվելով, համբուրում էր կարգով բոլորի աջ ձեռքը, նույնիսկ իր նշանածի ձեռքը, որից հետո ականածանցով հոտ-հոտ գնալով, ձեռները կրծքին՝ բարկի էր կենում: Խմում էին նշանվածների կենացու և նրանց գովքն էին հյուսում:

Հարսնացուն նախքան ներքնասենյակ վերադառնալը, որպես հարգանք վերստին համբուրում էր ներկաների ձեռքը, որի ընթացքում, հատկապես կեսաբիայում յուրաքանչյուրը տալիս էր հարսնացուին նվեր, ինչպես ասում էին՝ երես տեսնուկը: Նվերները ընդհանրապես բաղկանում էին զարդուկներից՝ գրամիցա, մանմուլիե, դրո կամ դագի, սաքնիսը և տասնեց (օնուուկ) ոսկի: Հարսնացուն նվերները մատների միջև այնպիսի մի կարգով էր շարում, որ հեշտության հասկացվում էր, թե ով ինչ նվեր է տվել: Մի քիչ հետո աղչկա մայրը իր պարագաներով, քաշվում էր մյուս սենյակը փեսային նվեր մատուցելու համար¹³: Փե-

¹² Գամիթի գյուղերում ընդհանրապես գործ էին լսվում դժուր-զուրկ, օրինգ, իսկ քաղաքային վայրերում՝ քնամանի, ուտ, սազ, զրանիթա, վերջերս՝ նաև ջութակ:

¹³ Փեսացուն Գամիթի բոլոր շրջաններում նույն ձևով չէր կատարում, օրինակ՝ Էվերեկում աղչկա մայրը մի քանի ծանոթ բարեկամ կանանց հետ գնում էր փեսացուին և որպես նվեր տանում էր մի մետաքսե թաշկինակ, ակով մատանի, ինչպես նաև մի պենկ մեղր, վրան սեր՝ «Երբան քաղցրացնելու համար»:

անցուին ներս կանչելով, տալիս էին, ըստ իրենց նյութական կարողության, աղաման-դակուռ կամ հասարակ ակով ոսկի մատա-նի, ծխախոտի արծաթյա տուփ, սաքին համրիչ, ծխամորճ, ուլունքով գործված ժա-մացուլցի աման, մետաքսե մի թաղկինակ և այլն:

Նշանտուրի խրախճանքները կամ ինչ-պես ասում էին Ակնում՝ խալվաթին, ընդ-հանրապես տևում էր ամբողջ գիշերը, խնա-մախոսները առավոտյան դեմ ցրվում էին «աստված սուրբ պսակին արժանացնե՞ն բա-րեմաղթություններով:

Նշանդրեքի փաստը, ըստ ընդունված կարգի, պետք էր բոլորին հայտնի լիներ: Ուստի և տղան ու աղջիկը նշանդրեքի հե-տևյալ օրից իսկ զարդարվում էին իրենց աստացված նվերներով: Հարսնացուն, ըստ տեղական ճաշակի, իր զարդուկները դա-սավորում էր կարմիր ծոպավոր ֆեսի առ-ջևի կողմում եռանկյունաձև. կամ զարդա-րում էր արախշին (թասակ) և որպես ման-յակ կախում էր կրծքից, կամ որպես շա-րոց ծամերի խսրի վրա և կամ ծամերի հյուսկենների ծալրերին, երբեմն նաև վզին ու ծամերին միաժամանակ: Իսկ փեսացուն իր միջնամատին կրում էր ակով մատա-նին: Այդ զարդերի քանակը կարող էր բազ-մանալ մինչև ամուսնության օրը, նոր տար-վա, ծննդյան, բարեկենդանի, զատկի և այլ տոներին առթիվ արված նվերներով¹⁴:

Ինչ վերաբերում է նշանդրեքի հարսա-նիքի միջև ընկած տևողությանը և այդ ժա-մանակամիջոցում նշանվածների տեսակ-ցության ձևերին՝ դրանք առաջին հերթին իրարից տարբերվում էին ըստ գյուղի և քաղաքի կուլտուր-կենցաղային պայմաննե-րին և տեղական սովորություններին, ինչ-պես նաև ենթակաների ընտանեկան դրու-թյանը: Օրինակ, եթե գյուղերում նշան-դրեքից ամուսնության միջև ընկած ժամա-նակամիջոցը տևում էր 6 ամսից մինչև մեկ տարի, ապա քաղաքներում նշանախոսու-թյունից հարսանիք՝ երբեմն նույնիսկ մի քանի շաբաթ միայն: Այդ ժամանակամի-ջոցը գյուղական վայրերում երկար էր տե-

վում, առաջին, նրա համար, որ ամուսն զաշտային աշխատանքներն ավարտվեն և նոր միայն ամուսնության պատրաստու-թյուններ տեսնեն, հարսանիքի ուշացումը նշանվածների համար իրար վայելելու մի միջոց էր, քանի որ գյուղական երիտասար-դությունը օրինականացած այն ազատու-թյունը չունեի, ինչ որ վայելում էր քաղա-քին: Գամիրքի քաղաքային վայրերում, հատկապես Ակնում, Արաբկիրում, Սեբաս-տիայում, ըստ տեղական սովորության, նշանված տղան, ամեն շաբաթ երեկո և տոնական առիթներով այցելության էր գնում. մի քանի ծանոթ ընկերներով. իր նշանածին, ուր մտերմական մի շրջանակի մեջ արժանանում էր շերմ հյուրասիրու-թյան: ԵՀամեստության ու պատշաճության սահմաններում հրապուրվում իր նշանածի հետ¹⁵: Գալով գյուղացի երիտասարդին, թեև նույնպես առիթը չէր պակասում այդի, արտ, կալ և աղբյուր գնալ-վերադառնալու ժամանակ. իր նշանածի հետ սիրալիկ խոս-քեր փոխանակել և կամ երեկոյան մթնելուն աղջկա մոր կամ տան մեծ հարսի կար-գադրությամբ ընտանիքի մյուս անդամնե-րից գաղտագողի իր նշանածի մոտը երթալ, սակայն, ընկերական շրջանակում, իր նշա-նածի հետ հրապարակով տեսակցությամբ հատկապես տեղի էր ունենում երկամբ քա-շելու ժամանակ: Ինչպես հայտնի է, Գա-միրքի, հատկապես գյուղական վայրերի կենցաղում ընդհանրացած երևույթ էր աշ-նան առտնին որոշ աշխատանքների, այդ թվում և ձավար աղալու փոխօգնությամբ (մեջի) կատարումը: Ուստի և երկանքով ձավար աղալու համար կանչվում էին դրա-ցի, բարեկամ-ազգականի նշանված աղջիկ-ները, իսկ վերջիններս ամեն ջանք թափում էին, որ իրենց ծնողները չմեծեն այդ հրա-վերը, մյուս կողմից գաղտնի լուր ուղար-կելով իրենց նշանածներին, որ իրենք եւ-կամե՞ քաշելու են հրավերված այսինչ գի-շեր, իրենց այսինչ ազգականի տունը: Ե-րիտասարդները գիշերը գնում, բարձրանում էին այդ տան կուրբի վրա: Երկանքը սո-վորաբար տեղավորված էր լինում թոնրա-թմբի այն մասում, որը գտնվում էր երդի-կի ճիշտ ներքևը: Այսպիսով, հաղորդակցու-

¹⁴ Տ. Պալյան, Ամուսնական սովորությունները Կեսարիո մեջ, «Երիտաղեն», Կ. Պոլսո, 1900, էջ 344—347:

¹⁵ Ա. Քեյլան, Ակն և Ակնցիք, Փարիզ, էջ 258:

թիւնը հետեանում էր: Անմիջապէս, որ ոտ-
քի ձայն էր լսվում կտորից, զեղեցիկ ձայն
ունեցող աղջիկները փոխնիփոխ սկսում էին
մենեքզեք, հատկապէս շերտանքի մանին»,
իսկ խումբը նրան պատասխանում էր.

Երկանքը մանի, մանի
Օրիմ ո քունդ տանի.
Իս ինչ ըսիմ էն յարին
Չգար իս քովը տանի.
Երդիկը ելլելս կուգա,
Դարվար նայելս կուգա,
Եկավ անցավ շան տղան,
Հատան առնելս կուգա:

Խումբը՝

Դարձրեք աղջներ, դարձրեք
կուս-յարը մեզ ղրկեցեք,
Ձի դառնում, չի դառնում
կուս-յարը տանիքից չէջնում:
(կրկնութիւնը թրքերեն)

Տանիքում սպասող երիտասարդներին
յուրաքանչյուրը ճանաչելով իր նշանածի
ձայնը, շվանով իջեցնում էր մրգեղենով լե-
ցուն կարմիր մանրամալ (մեծ թաշկինակ):
Խիստ, ծիծաղը վերելից ներքև համակում
էր բոլորին, այսպէս, յուրաքանչյուրը սպա-
սում էր իր նշանածի ձայնին:

Երկանք քաշող աղջիկները իրենց հոգե-
կան հույզերը արտահայտում էին նաև Ըլլա-
յի, Ըլլայի կարոտի, պանդխտի երգերով,
որոնք լայն տարածում էին գտել, հատկապէս
20-րդ դարի սկզբներին՝ գլուղի շերտավոր-
ման խորացման հետեանքով, երբ երիտա-
սարդները տարիներով օտար երկրներ աշ-
խատանք փնտրելու էին գնում:

Ըլլայի, Ըլլայի

Պեղիրկան Ըլլայի բեռդ բանայի,
Սրվըրճըլ Ըլլայի վրադ դառնայի,
Լեզուս բալլինք Ըլլար սիրտդ բանայի:

Ըլլայի, Ըլլայի

Թավսիրճի Ըլլայի, թավսիրդ հանեի,
Ամեն կարոտնալու առջև առնեի,
Վարդի ծառ Ըլլայի, դուռդ բուսնեի,
Ամեն առավոտին սրտիդ բացվեի:
Դալլա, դալլա կուգա Պուխի ծովը,
Ինչ անուշ կփշե սեվտային հովը,
Տերե ուսիպ ընեք, երթայի քովը,
Առնեի մուրատս, ընկնեի ծովը:

Մինչև այդ տան տնտեսուհին, սեղանը
պատրաստած, երիտասարդներին հրավի-
րում էր ճաշի: Նրանք տանիքից վար իջնե-
լով, սեղան էին նստում: Դա միակ առիթն
էր նշանավանքի համար, հատկապէս Հա-
լիսի ներքին հովտում, մտերմական յու-
րահանուով մի շրջանակում իրար հետ տե-
սակցել կարողանալու համար: Բացի այդ,
գլուղական վայրերում, ըստ տեղական սո-
վորութիւնի, տղայի ծնողներն իրենց մոտիկ
ազգականներով հարսնացուին տեսակցու-
թյան էին գնում, որը Կեմերեկի շրջանի հայ
գլուղներում տեքնել (հավաքույթ, հարսա-
նիք) էր կոչվում: Որոշված օրից մի երկու
օր առաջ տղայի կողմի բարեկամները ու-
ղարկում էին անպայման մի տապակ փախ-
լավա և վրան անգույշ քլով գաքանք, իսկ
խրախճանքի օրը հարսնացուին տալիս էին
նաև երեստեսնուկի դրամական նվերը:
Ըստ սովորութիւնի, հարսնատեսի էին գնում
նաև տղայի քույրերը՝ 40 մանկանց տոնին
(40 ճրագալուցին), հարսնացուի հետ ըզ-
բոսնելու համար:

Հայկական գավառներում, ընդ որում և
Գամիքում, ինչպէս ասվեց, հարսանիքը
լինում էր աշնան վերջերին: Հարսանեկան
նախապատրաստման աշխատանքները ընդ-
հանրապէս սկսվում էին ամռանական ծե-
սից անվազն երկու շաբաթ առաջ, որը
Կեմերեկից դեպի Կեսարիա ընկած հայ
գլուղներում կոչվում էր Բեքի-Բիշի (կտրու-
ման) կամ պագարլըխ կըլի, մինչդեռ Հա-
լիսի վերին հովտում, Սերաստիայի շրջա-
նում՝ խոսք կտրել:

Խոսքկտրումի համաձայնութիւնը, ըստ
սովորութիւնի իրավունքի, տեղի էր ունե-
նում երկու կողմի հայրերի, ինչպէս նաև
նրանց մոտակա տարեց ազգականների մի-
ջև: Նրանք համաձայնութիւն էին գալիս
հարսանիքի ժամկետի, հարսնացուի հա-
զուտների ու զարդերի քանակի ու որակի,
տղայի կողմից նշանակվելիք կնքահոգ¹⁶
(քավոր), ինչպէս նաև հարսանեկան ալլ
հարցերի մասին: Երբեմն պատահում էր,
որ խոսքկտրումի ժամանակ ծագած ան-
համաձայնութիւն հետեանքով նշանախո-

¹⁶ Քավորը (կնքահայրը) ոչ միայն հարսանի-
քում, այլև նույն ընտանիքի մեջ հետագայում ևս
ունեք իր հեղինակավոր խոսքը՝ քրեկանների մկրտու-
թյան, մահվան, ինչպէս և բաժանման ժամանակ:

ստի՞յունը խզվում էր, սակայն, եթե չկային լուրջ պատճառներ, ընդհանուր առմամբ խորհրդակցությունը համաձայնություն էր վերջանում: Այսուհանդերձ, պետք է նշել, որ ամուսնական սակարկությունը հայերի մեջ դեռ շատ վաղուց կորցնելով առ ու ծախի իր սկզբնական բնույթը, պահպանվում էր նվիրատվության ձևով: Ուստի և զխագինը՝ որպես նշանվելիք աղջկա փոխարժեք, հայերի կենցաղում վերանալով, պահվում էր միայն աղջկան, նրա մորը և եղբորը տրված նվերների ձևով¹⁷:

Հարսանիքի անհրաժեշտ գնումների կատարումից և անհրաժեշտ հյուիսա ճացի (սաջի հաց) մեծ կաթսայով շամիչն խոշաֆի պատրաստումից հետո միայն սկսվում էր հարսանիքի ծանուցումը: Մինչ փեսացուի մոտիկ ընկերները, հարսանիքի տան կտուրից դժուլ-զուռնայով գլուղին ծանուցում էին, որ հարսանիքը սկսված է, մյուս կողմից՝ տղայի տնից ուրբաթ առավոտից սկսած գնում էին ազգականների տները, որը առն ձենել էր կոչվում: Ըստ սովորության, առաջինը ձենում էին հարսնացուի տունը, ինչպես նաև երկու կողմի ազգական հարսնացուներին և թագվորցիներին: Տուն ձենելու համար որպես նվեր հարսնացուի տունը տարվում էր մի ձեռք յուխա և մի փարխաճ խոշաղ, մի գաթա, իսկ այգեգործական շրջաններում՝ խնձոր և ուրիշ մրգեր:

Հրավիրյալները սկսում էին գալ շաբաթ երեկոյան, և համաձայն իրենց հասակին, սեռին ու դիրքին, պատշաճորեն ընդունվում էին տղայի հոր, փեսայի և կամ տանտիկնոջ կողմից՝ տարեց այր մարդիկ մեծ օղալում, երիտասարդ տղամարդիկ փեսայի օղալում, կանայք մեծ տան քուրսու մոտ, իսկ հարս-աղջիկները՝ սաքուի առաջ դժուլ-զուռնայի շուրս բոլորը:

Փես-ընկերների առաջին գործն էր լինում նշանակել մականպաշին կամ իգիտբաշին, որը Կեմերեկից Կեսարիա կոչվում էր մամի: Որիտասարդներից ամենահարգվածը, ձեռնի մի հովվական զավազան, ըն-

կերներով բարձրանում էր հարսանիքի տան կտուրը կամ, տեղի անհարմարության պարագայում, հավաքվում էին տան առաջ մի բաց տեղում: Որիտասարդների առաջնորդը խոսք առնելով, ասում էր. Ընտրե՛մք մեր քաղաքի պաշտպան մամին: Եվ սկսվում էր աճուրդը. ինձմն տասը լիդրն շաբաղ, մի ուրիշը՝ ինձմն տասը լիդրն շաբաղ և գառ մը, ինձմն քոխլու մը և կես քենեֆ բախի. այսպես նրանցից ամենաշատ մատուցողը, ամենաառատաձեռնը ընտրվում էր մամին¹⁸:

Մամնիի առաջին գործն էր լինում իր հետևորդներով գնալ տղայի քեռու տունը, փեսային թթազավորական հալալը հագցնելու, իսկ քավորեկինը, իր հերթին, մի խումբ հարս-աղջիկներով գնում էր աղջկա տունը՝ հարսնացուին լողացնելու:

18 Գամիթթում մամին (խաշեղբար), ընձաղաղ տերմինների գործածությունը որոշ շփոթությունների տեղիք էր տվել: Օրինակ, Հալիսի վերին հովտի հայ գյուղերում հարսին որպես պաշտպան նշանակելու հին սովորության վերանալու հետևանքով, ձեռնածին-նշվածում էր փեսամանտիկ (սաղտեճ) հետ, իսկ Հալիսի միջին հոսանքում՝ Կեմերեկից զեպի Կեսարիա, կնքահոր (գավոր), մամնի (խաշեղբար) ներկայության, հարսնեղբոր դերը՝ որպես հարսի պաշտպան, ավելորդ նկատելով, վերածվել էր լուի մի ծիսական սովորության: Օրինակ, 8—12 տարեկան տղա, ընդհանրապես քավորի մանչ երեխան, հաղվազուտ դեպքում միայն աղջիկ, փեսամանտիկ (սաղտեճ) էր կարգվում: Հասկանալի է, հարսի առաջին ծնունդը՝ էղջինեկը տղա լինելու համար նախապատվությունը միշտ տրվում էր մանչերին:

Ինչպես հայտնի է, Արևելյան Հայաստանի գավառներում կնքահայրը կոչվում է քավոր, մինչդեռ Գամիթթում ընդհանրացված էին ընձաղաղ (կնքապաղ) և կնքահայր տերմինները: Մականքները Արևելյան Հայաստանի մեծ մասում կոչվում է խաշեղբար կամ քաղաղեղջի, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ մամին ազաղբաշի, իգիտբաշի, Պետք է նշանակել, որ տերմինների այս տարբերությունը հասկանք է հոգևոր կուլտուրայի փոխազդեցությունների: Օրինակ, քրիստոնեական եկեղեցու ազդեցության տակ իգիտբաշին, մականքաշին կամ ազաղբաշին, որ նախկինում հարս ու փեսան տոնազույմից պաշտպանելու դեր ունեին, զարնել է խաշեղբար կամ մամնի: Մականքաշին, երբ հարսի ու փեսայի փոխարեն պսակի ժամանակ խաշ էր բռնում, ազաղ Գամիթթի որոշ վայրերում խաշի փոխարեն մոմ էր բռնում, ուստի և առաջացել էին խաշեղբար, մամին տերմինները: Թագվորցի տերմինը փոխարքարալան իմաստ ունի: Ըստ Աստվածաշնչի, եթե փեսան թագավոր է, ապա փեսայի ընկեր-պաշտպան ամուրի երիտասարդը՝ քաղվորցի (թագավորացու է), այսինքն՝ նա էլ մի օր քաղավոր է լինելու:

¹⁷ Տղայի կողմից հարսնացուին տրվում էր մի զուգահեռ լեքաբի, մի ասեղնաբանված օալթա, մի անձմ շալթ, օզ, մատանի կն, մորը՝ մի թոփ քիթի, որը կոչվում էր անաղեզի, իսկ եղբորը՝ մի զուգ օտ-նաման, որպես զարտաշ-յուր:

Նախքան պսակի խորհուրդը, փեսան պարտավոր էր լուգանք առնել, սափրվել, մարմնով մաքրվել: Նույն մաքրությունը պահանջվում էր նաև հարսնացուից: Փեսայի լուգանքի, սափրվելու ժամանակ կատարվում էին որոշակի արարողություններ. և այդ ժեսի ու հարսնացուի «հալավ օրհններ» և «հալավ հագցնելու» սովորությունը ինչպես հայկական մյուս գավառներում, նույնպես և Գամիթի հայերի կենցաղում արմատացած երևույթ էր: Այսպես, փեսան լուգանքից հետո, իր ներքնահագուստը և էնթարին հագած, առաջնորդվում էր այն սենյակը, ուր քահանան պետք է օրհներ «թագավորական հալավը»: Քահանան օրհնում էր փեսայի սալթան (հիմանեն), զըլխարկը և քավորի սուրը, որոշ վայրերում միաժամանակ նաև հարսի հալավը: Ինչպես փեսայի հինադերեի, նույնպես և հալավ հագցնելու ժամանակ տեղի էր ունենում աճուրդանման մրցում: Ամենաշատ փող նվիրողը արժանանում էր փեսա հագցնողի պատվին: Ըստ ավանդական սովորության, փեսա հագցնողը հալավի յուրաքանչյուր կտորը նախքան հագցնելը երեք անգամ փեսայի գլխի վերև շուրջանակի դարձնում էր (այստեղ ակներև է փեսայի համար աստվածային երրորդության զորության հայցումը), որին փեսան կերները բոլոր միաբերան երեք անգամ թագավոր շնորհավոր էին կոչում: Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր շրջան ուներ բարեմադթությունների և երգերի տարբեր փոփոխականեր: Օրինակ, Հալիս գետի վերին հովտի հայկական գյուղերում՝ պոճոռ, պոճոռ¹⁹ էին կանչում և շնորհավորում էին, թագավոր վաճառք շահի ասելով: Իսկ վերին Եփրատի շրջանում, հատկապես Ակնում, երեք անգամ աստված շնորհավոր ընեն բացազանչելով, նրզում էին հետևյալը.

«Ահա բարձր լեռներն ի վար,
Մեզի բարակ արև մըն է ծաթեր
Ամենուն երգիկն ի վար,
Մեզի գունդն ի ներս է ճառագեր,

Ամենդ ի վար եկեք,
Թագավորին կապան կապեցեք,
Լուսնկան աստառ արեք,
Արեգակն երես ձևեցեք,
Ան մոյ ու խոշոր աստղեր,
Թևերուն տյուկան կապեցեք»²⁰:

Ակնում տեղական սովորության համաձայն, երբ տղայի հայրը. իր որդու՝ փեսայի գլխին թագ (ծուպավոր ֆես) էր դնում, այդ վայրկյանից միայն նա թագավոր էր համարվում:

Փեսայի թագավորական հալավին հաջորդում էր պարերով ուղեկցվող խախճանքն ու կերտիւմումը: Փեսան և փեսանկերները, ազապաշխի (մոմճիի) զվաճարություններ, ընդհանրապես «Հողալու ջան» երգելով պարում էին հալալը՝ կտր պարը:

Հողալու ջան, հողալու,
Կողբեր շիրին, մարալու ջան, մարալու,
Հով, հով, հով լինի,
Ցարս քեմարով լինի,
Յարիս տունը ծով լինի,
Դե զանենք, զանենք թողը հանենք,
Չար դուժմանին կողը հանենք:

Փեսա հագցնելու արարողությանը հաջորդում էր հացկերույթը, տեղական բարբառով՝ հաց քափել-ը, որի ավարտին քեռին կամ քավորը, որ փեսա հագցնող-ի դերում է գտնվել, ըստ սովորության, փեսային որպես նվեր, տալիս էր դոմշի ձագ կամ մի հորթ, ու կամ զատ:

Խումբը դժոլ-զուռնայի նվագակցությամբ, դեպի փեսայի տունն ուղևորվելիս, ճանապարհին անպայման պետք է անցներ հարսնացուի տան առջևից և փեսանկերները բռնճճ կամ ըստ տեղի սովորության վաճաճ, վաճաճ²¹ ուրախ բացականչություններով հասնում էին փեսային տունը: Այստեղ հարսանեկան խախճանքը շարունակվում էր մինչև ուշ երեկո:

Փեսային հագցնելու արարողությանը համընթաց աղջկա տանը տեղի էր ունենում նաև հարսնացուն հագցնելու և հնադրերի արարողությունը: Վերոհիշյալ արարողու-

¹⁹ Սերաստիայի շրջակա գյուղերից Խորսանայում «բոճոռ» էին կանչում, իսկ Կովտուն գյուղում՝ վաճառ: Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գյուղատնտեսություն, Փարիզ, 1927:

²⁰ Ա. Քեչյան, Ակն և Ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 259:

²¹ Պոճոռը վաճառի աղավաղված ձևն է՝ Վ. Բ.:

թյունների համար, թեև Գամիթի բոլոր շրջաններում մի ընդհանրություն գոյություն ունի, սակայն յուրաքանչյուր շրջան ունի իր տեղական առանձնահատկությունները՝ Օրինակ, Հալիսի վերին հովտում, Սերաստիայի շրջակա հայ գյուղերում, ինչպես ասվեց, երբ մակարաշին կամ մոմենի գնում էր «փեսան հագցնելու», մյուս կողմից ըմֆեմբը (քավորիկն), մի խումբ հարս ու աղջիկներով, իր հերթին գնում էր հարսնացուին հագցնելու:

Հարսնեկոները (յենկե) դժու-զուռնայի նվագակցությամբ, թափորի առջևից գնում էր մի պառանի, ավանդական խոնջան²² երկու ձեռներով գլխից վեր բռնած: Խումբը, ճանապարհին երգելով և մեջընդմեջ ղալա-նի հեյ կանչելով, առաջանում էր դեպի աղջկա տունը:

Հարսնետան դռան առաջ երկու հարս-նաքույրեր հարսնեկոներին բարի եկեք մաղթելով, ներս էին հրամցնում, որին քավորիկներ պատասխանում էր՝ աչքերնիդ, աչ-քերնիս լուս:

Ի պատիվ հարսնեկոների, հարսնաքույրերը ձեռքերին մեկ-մեկ կարմիր թաշ-կինակ, թեանցուկ, դժու-զուռնայի նվագակցությամբ պարում էին և քամզառա երգում:

Լե, Լե, Լե, Լե, թամզարա,
Լե, Լե, Լե, Լե, թամզարա,
Աղջիկ դուս ինձ յար կընե՞ս,
Դարդերուս դարման կընե՞ս.
Լե, Լե, Լե, Լե, թամզարա (կրկին)
Ենենք երթանք թամզարա,
Ինչ որ կուզես հաղը կա,
Լե, Լե, Լե, Լե, թամզարա (կրկ.)
Աղջիկ մազերդ թուխ է,
Էս ինչ բարութի մուխ է.
Լե, Լե, Լե, Լե, թամզարա (կրկ.)
Մուխ հանողը քուռանա
Ինձի քեզի մոռանա:

Հարսնեկոների պատասխան պարից հետո, քավորիկներ խնդրում էր, որ հարսնացուն ներկայացվի: Հարսնացուն գլխին վարդագույն մի քող գցած, հարսնաքույրերի

կողմից թեանցուկ բերվում էր թոնրաթում-րի (սաքուի) վրա: Քավորիկներ նրա քողը վերցնելով, փոխարենը գլխին ձգում էր փեսայի կողմից ուղարկված փլփլավոր հինդիե, իսկ հարսի եղբայրը քրոջ գոտին էր կապում, ասելով՝ օխաթ ինձի պես, մեկը՝ ֆեզի պես: Մինչդեռ դժու-զուռնան թոնրաթմբի մոտ նվագում էր շեն անամ-ի²³ տխուր մեղեդիան, հարսնացուն քավորիկնոջ, հարս-նաքույրերի և հարսնեկոների ուղեկցությամբ հրգելով առաջնորդվում էր լողարան:

Հարսնացուին լողացնելու ամբողջ ընթացքում, հարսնաքույրերը երգելով, նրա զովքն էին հյուսում, իսկ լողանքի վերջում, ըստ ավանդական սովորության, հարսնացուի ուսերից ցած վարդաշուր էին շաղ տալիս²⁴, որի բուրմունքը մնում էր առա-գաստից հետո մինչև առաջին բաղնիքը, Հարսնաքույրերը, տարոսի համար, նույն վարդաշուրից խմում էին մեկ-մեկ ումպ:

Այսպես, մինչև ամուսնական պսակը կատարվում էին մի շարք ծեսեր և արարողություններ, որոնք հանդիսանում էին նոր ամուսնի թախտավորեցնելու նշանակու-թյուն ունեցող հմայամոգական գործողու-թյունների վերապրումները: Միևեկան այդ արարողությունները Գամիթի բոլոր շրջան-ներում հար և նման չէին: Օրինակ, Հալիսի միջին հոսանքի հայկական գյուղերում՝ Կե-մերեկում և դրա շրջակա գյուղերում հարս-նացուին հնայելու արարողությամբ տղա-մարդիկ չէին մասնակցում, մինչդեռ Ակեա շրջանում դա հանդիսանում էր երկու սե-ռերի համար ամենախորհրդավոր և միա-ժամանակ հանելի ժամանցներից մեկը: Կե-մերեկի գյուղերում հարսնացուն լողանքից հետո, հարսանեկան հագուստները հազ-ցըրած, գլխին կարմիր փլփլավոր քող, հարսնաքույրերի կողմից առաջնորդվում էր թոնրաթմբի վրա, հատուկ պատրաստված

²² Ենե անամ, ժողովրդական բանահյուսությունը Հալիսի ստորին հովտի հայ գյուղերում՝ Կեմերեկից-Կեսարիա երգվում էր թուրքերեն, իսկ վերին հով-տում, նույն բովանդակությամբ, բայց հայերեն:

²³ Շեն մալա, շեն մալա տունդ շեն մա,

Ես գնում եմ ահա, տունդ շեն մա:

²⁴ Հարսնացուի մարմնի վրա վարդաշուր շաղ տալը ուներ իր սեմվոլիկ նշանակությունը, այսինքն՝ նոր ամուսնից հետոք պետք է դիմավորեն բուրմու-նավետ վարդի քաղցրությամբ:

²³ Սովորաբար լինում էին՝ մրգեր, շաքար, մեկ շիշ օղի, մետաքսյա կարմիր քող և հինա:

տեղը: Ըստ սովորության, հարսնացուն երեք անգամ նստեցնել կանգնեցնելուց հետո, նստեցվում էր նախշված բազմոցով մի աթոռակի վրա, այնպես որ նա իր դիրքով թոնրաթմբի վրա նստողներինց ամենից բարձրն էր լինում: Քավորկինը հարսնացուի ափի մեջ մի պտղունց օրհնված հինայի փողուց խլուս պատրաստելով, դրա մեջ զետեղում էր մի դրամ: և կանչում մի պատանու, որպեսզի հարսնացուի ափի միջից դրամը վերցնի: Տղա երեխայի միջոցով հարսի ափի միջից դրամը վերցնելու և հարսնեղբոր կողմից մեջքի գոտին կապելու գործողությամբ, հարսնացուի համար հայցվում էր սերունդը շարունակող արու զավակներով բեղմնավոր կյանք:

Հարսնեղբրը օրհնված հինայից մի մաս վերցնելով, վերադառնում էին տղայի տունը՝ փեսան հինայելու համար: Փեսայի ձեռքի հնայման համար սովորաբար անուրդ էր բացվում²⁵: Այդ պատիվը մնում էր ընդհանրապես ամենաշատ գումար առաջարկողին, որի ժամանակ հատկապես փեսաներնեքը մրցման էին հրավիրում՝ իրենց ծանոթների ձեռքը նույնպես հնայելու համար:

Հալիս գետի ստորին հովտի հայ գյուղերում, հատկապես Կեմերեկում, հինադրեքի օրը՝ շաբաթ գիշերը տեղի էր ունենում նաև հինա ասկրելու արարողությունը: Փեսան կես գիշերի մոտերը, մոմձիի (խաշեղոր) ընկերակցությամբ գնում էր հարսնատունը: Հարսնացուն կանխապես որոշված մի վայրում իր ամուսնացած քրոջ կամ եղբոր կնոջ հետ սպասում էր փեսայի գալըստյան, որտեղ փեսան և հարսնացուն առանձնանալով տան մի անկյունում, ողջագուրվում էին: Փեսան համբուրելով հարսնացուի աչքերը, իր հնայված ձեռքը նրան էր երկարում, որ հինայի թաշկինակը քանդի և ասում էր. էդքի սերս դռն իս, իսկ հարսնացուն համբուրելով իր նշանածի ձեռքը, թաշկինակը քանդում և պատասխանում էր՝ էդքին եղ որ աչխ պղտոր քանամ, քեզ պղտ որ տեսնամ:

Մոմձին և հարսնաքույրը, որ սպասում էին դռանը, կատակով իմացնում էին, որ

երկայն եղավ, որի վրա փեսան ու հարսնացուն անմիջապես սենյակից դուրս էին գալիս: Հարսնաքույրը շնորհավորելով ներանց, ասում էր՝ մեկ քառձի վրա ծեռանաք, երկուստեք բարեմաղթություններից հետո փեսան և մոմձին վերադառնում էին հարսնեքատուն, որտեղ խրախճանքը շարունակվում էր մինչև առավոտ:

Պետք է նեթադրել, որ հինա ասկրելու ծիսական արարողությունը նախքան կուսուրքյան սավան-ի ընդհանուրի առաջ ցուցադրությունը. ուրիշ բան չէր նշանակում, եթե ոչ հարս ու փեսայի կույս լինելու խոստովանությունը, փոխադարձ սիրո և հավատարմության երդում:

Ակնում հարսի հինադրեքի խրախճանքին, ըստ ընդունված սովորության, մասնակցում էին և տղամարդիկ և կանայք: Քավորը և քավորկինը, բռնած բլուրեղյա նախշուն մի ափսե, որի մեջ բրգաձև դիզված էր լինում հինան, կենտրոնում թաղված՝ սպիրալաձև ոլորված մոմի խուրձ²⁶, առաջանում էին դեպի սրահի կենտրոնը: Նվազի հետ դեռատի հարսներ և աղջիկներ, քավորի և քավորկնոջ շուրջը բլուրված, սկսում էին երգել:

Աս հինան ան հինան չէ

Ղրկողն ալ ինչ աղվոր մանչ է:

Խրախճանքի ընթացքում հարսնացուն հարսնաքույրերի կողմից ներքնասենյակից առաջնորդվում էր սրահի կենտրոնը և մի բարձի վրա նստեցնելով, սկսում էին հինայելու արարողությունը:

Մինչ հարսնացուի մատները հնայում էին, հարսնաքույրերը երգում էին.

Ոսկի ամանի մեջ հինաս շաղեցին,

Արծաթե սանտրով խոպուպ քակեցին...

Հինադրեքից հետո սկսվում էր դեմառդեմ թեպարը, որ պարող զույգերը պատշաճությամբ կարգով այնպես էին իրար հաջորդում ու փոփոխվում, որ հարսնացուն,

²⁵ Այդ անուրդից զույգած գումարը հատկացվում էր եկեղեցուն և զպրոցին:

²⁶ Մոմի խուրձը՝ հավանաբար Աստվածաշնչի բացվածով լող մոմերը հիշեցնող և նրա խորհուրդը արտահայտող մի նշան էր, դեռևս ավելի հնուց եկող, քան Աստվածաշնչին ծանոթանալը:

անկախ իր կամքից, գտնվում էր իր փեսացուի դեմ:

Այդ միջոցին հանդիսականների կեցցեների ու ծափերի տարափի տակ հռչակվում էր նրանց ընտանեցումը²⁷:

Այսպես, հայկական հարսանեկան բոլոր հին ծեսերն ու արարողությունները դեռևս պահպանվում էին Գամիթթի բոլոր շրջաններում, արարողությունների որոշ կողմերով տարրերվելով իրարից: Օրինակ, գյուղերում, հարսնացուի հինադրեթից հետո, հարսնեւորները նախքան փեսայի տուն վերադառնալը հանդիսատես էին լինում օժիտի ցուցադրությանը, այլ խոսքով՝ կանչին:

Հարսնացույի բոլոր օժիտի սնդուկը բերում էին Բուրսիի մոտ: Նրանցից ամենատարեցը, որը սովորաբար լինում էր հարսնացուի մոր կողմի ազգականներից մեկը, բաց անելով սնդուկը, սկսում էր բացականչություններ մի առ մի ցուցադրել ինչպես աղջկա հարսանեկան շորերը, նույնպես և հարսնացուի ստացած և տանելիք նվերները: Ընկնմեհն բռնի մը դուտնի, շեն մնա: Շեն մնա, ձայնակցում էին հարսնացույի բերը և այսպես բոլոր նվիրատուների հասցեին շեն մնա կանչելով, ցուցադրվում էր օժիտը²⁸: Օժիտ-տեսից հետո հարսնեւորները, ըստ սովորության, տարոսը տունը տանելու համար չէին մոռանում նաև հարսնատնից գողանալու զանազան իրեր:

Հարսնառը, որ ամուսնական հանդեսի երրորդ արարվածն էր հանդիսանում, համայն-մոգական արարողությունների, ծեսերի վերապրուկներով ամենահարուստն էր: Հարսնառը Գամիթթի բոլոր շրջանների համար. մի ընդհանրություն ունենալով հան-

դերձ, ուներ նաև տեղական առանձնահատկություններ, կատարման ձևերի բազմազանություն: Այդ ամենը շրջանից շրջան տարբերվում էր, հատկապես, երբ հարսնառը կատարվում էր մի գյուղից մյուսը:

Հարսանիքը, երբ տեղի էր ունենում միևնույն վայրում, հարսնառի (ենկե) կազմի մեջ մտնում էին փեսան և մականները, քավորը և քավորիկները, ինչպես նաև շափահաս ամուրի ու նշանված աղջիկներ և նորահարսեր: Առաջինները գլուխներն ու դեմքերը բաց, իսկ վերջինները՝ շառ-ով ծածկված: Մինչդեռ մի գյուղից մյուսը հարսնառին մասնակցում էին մեծ մասով տղամարդիկ: Այս վերջին դեպքում հարսնեւորները, որ ձիավոր էին լինում, գյուղին մոտեցած, օդի մեջ հրացանների համազարկերով գյուղի վրա հաղթանակում էին գարծնում, իսկ գյուղի գլխավոր մուտքը տեղացի երիտասարդների կողմից պարաններով փակված էր լինում: Ճանապարհ տալու համար պահանջվում էր ավանդական նվերը՝ լալ: Ազատ մուտք էր տրվում այն ժամանակ, երբ քավորի կողմից տրվում էր պահանջված նվերը:

Հարսնեւորների թափորը, քավորի և մականաբաշիի գլխավորությանը, հարթական տեսքով մտնում էր գյուղը²⁹ և մինչև հարսնեւորները հասնելը դժու-զուտնայի նվազակցությամբ, ուրախության բացականչություններով ու համազարկերը թնդացնում էին ամբողջ գյուղը: Հարսնեւորն մոտենալը հասնելով, մականաբաշին (խաչեղբայրը) բոճոճո, բոճոճո գոռալով, արագընթաց ձիարշավով հարսնեւորն դռան առաջից, կրկին ետ էր դառնում, դիմավորելու համար հարսնեւորներին: Այստեղ էլ հարսնեւորն մուտքն էր փակ լինում, բայց այս անգամ տան դռները փակվում էին ոչ թե համայնքի երիտասարդության, այլ նույն գերդաստանի մոտիկ ազգականների կողմից:

Քավորը այստեղ էս դրամական մի նվեր տալով կամ յուրեւյալը ասելով, դռները բացել էր տալիս: Բակում հարսնեւորներին դիմավորում էին աղջկա ծնողները, մոտա-

²⁷ Ա. Քելյան, Ակն և Ակեցիթ, Փարիզ, 1952, էջ 219:

²⁸ Գամիթթի գլուխական վայրերի օժիտի մեջ սովորաբար լինում էր 10 շապիկ, 10 շապիկներ, 10 զոգնոց (երկու տեսակ, մի մասը՝ բարակ, նուրբ, մյուս մասը՝ սովորական), մի ալ-կարմիր զոգնոց շափաթից (մահուկից), մի էնթարի կեսարական ալ-ձաթից, արծաթյան կնիքներով ասեղնագործված սալթա, մեկ կամ երկու կյուրիկի կամ, ինչպես կոչվում է՝ բոլջա-շալ, բրդից հյուսված նախշուն գուլպաներ, օղբը, մատանիներ և անպայման մի արծաթ գոտի: Ճանելիք նվերների մեջ կեսրոջ համար լինում էր մի զոգնոց, մեկ նախշուն բունդակ, մի թաշկինակ, կեսարի համար՝ շապիկ, վարտիկ, մի զույգ նախշուն գուլպա, անձեռոց (երեսուրդի), տազերից յուրաքանչյուրին՝ մեկ շապիկ և այլն:

²⁹ Հարսնառի ծեսական արարողության մեջ զինված հարսնեւորների բռնի գլուխ մտնելու փորձը ինքնին ուրիշ բան չէ ներկայացնում, եթե ոչ հնազույն ժամանակների կանանց առնազման երեսուրդի վերապրուկը:

կա բարեկամները, հարսնեղբայրները: Խաղացվում էր ավանդական խոնջան, որին հաջորդում էր տղամարդկանց շուրջպարը (հայլայ), իսկ կանայք դեմ առ դեմ զույգ-զույգ պարում էին շառավար-ը կամ երկ-երկու հոգով թևանցուկ՝ քամզաբան:

Պարերից հետո հարսնեղբայրը տղամարդիկ հյուրասիրվում էին օդայում, իսկ կանայք՝ թոնրատանը: Օդայում աղջկա կողմը հարս-նեղբայրը տղամարդկանց հետ մրցում էր հանե-լուկներով, շուտասելիքներով, աշուղնամե-ներով և որոշ շաշարաբեմերով, մինչդեռ թոնրատանը թաքստոցից գտնված հարսնա-ցուի գլուխը հարգարում էին³⁰, պատրաս-տում տանելու:

Հարսի հարդարանքը ավարտելուց հետո դհուլ-զուռնան սկսում էր նվագել հայտնի Տաճում եմ մեկամաղձոտ եղանակը: Աղջիկը իր վերջին հրաժեշտի ժամանակ, հուզված, ողջագուրվում էր ծնողների հետ: Մայրը, աղջկա գովքն անելով, լալագին երգ էր հո-րինում՝

Եկուր նայեմ, յավրուս եկուր,
Մանչ կարծեցի աղջիկ է եղեր,
Ուրիշի աղջիկը ըլլեյիր
Իմ մոտս հարս ըլլեյիր:
Տունիս համը աղջիկս,
Աղամանին աղը աղջիկս,
Մերդ թողեր կիյաս կա,
Մեծ տունին այուսը աղջիկս³¹:

Հարսնեղբայր կանայք աղջկա լեզվով պա-տասխանս խաղ էին ասում.

Մի լար մայրիկ, մի լար մայրիկ,
Իս մի լացներ,
Եկած դավուլ-զուռնաներս
Ետ մի դարձներ:

Հարսնացուն հրաժեշտի պահին համբու-րում էր իր մորը և տարեց կանանց ձեռնե-րը, նույնն էր անում նաև փեսան: Զոքանչ մայրը, փեսային համբուրելով, ասում էր՝ խեղ տեսնես և նրա վզին կապում էր փե-

սայի ավանդական կարմիր ալ-ֆեֆիլեն (ուկկապը), իսկ փեսամանտիկի (հարսնեղ-բոր) վզին՝ մի ավելի փոքրը:

Հարսնացուները հարսնացուի թևերը մտած, առաջնորդում էին մեծ տան դռան առաջ, որտեղ շարքով սպասում էին աղջկա հայրը, եղբայրները, հորեղբայրները, քեռի-ները և ուրիշ մոտիկ բարեկամներ: Հարս-նացուն համբուրում էր նրանց յուրաքան-չյուրի ձեռքը, որոնք դրամական նվերներ՝ խարջլեխ (ծախսի փող) էին տալիս իրենց աղջկան: Այդպես նրան թևանցուկ արած առաջնորդում էին մինչև բակի դռան առաջ և խեղ տեսնեմ ասելով, հանձնում հարս-նուի ղեկավարին:

Քավորը, մակարաշին ընդունելով հար-սին, նստեցնում էին զարդարված ձիու վրա և առաջնորդում եկեղեցի: Հարսանեկան թափորի առջևից գնում էր դհուլ-զուռնան, հարսի մի կողմից քայլում էին փեսան, փե-սամանտիկը և քավորը, մյուս կողմից ա-զգալ բաշին (մոմճի) և ազապները (մա-կարներ): Հարսի խմբի ետևից համրաքայլ քայլում էր մակարների աղհնապալաճ ուղ-աբ, իսկ հարսնեղբայր կանայք, քավորին ողջ գլխավորությամբ գնում էին թափորի ետե-վից: Մինչդեռ երկու մակարներ, իբր թե արար՝ դեմքերը սևով մրտած, այլանդակ հագուստներով և մատներին բոժոժներ, որ-պես խափշիկ վհուկներ, վաճ, վաճ կանչե-րով, թափորի երկու կողմերից ետ ու առաջ էին վազվզում: և բոժոժները շղկտացնում. վանելու ճամառ անհեղափայլ շաբաբներ, որ-պեսզի ամուսնացողներին չվնասեն:

Հարսանեկան թափորը հասնում էր եկե-ղեցու դռան առաջ, որտեղ միայն այդ ձայ-ները դադարում էին: Հարսին ցած էին իջեցնում ձիուց, մեկ թևից քավորիկը, մյուսից փեսան բռնած, քավորը և փեսա-մանտիկը առաջանում էին մինչև եկեղեցու դասի առաջ: Այստեղից պսակող քահանան հարս ու փեսին և փեսամանտիկին առաջ-նորդելով դասից ներս, հասցնում էր սեղա-նի առաջ և այստեղ հարս ու փեսին կանգ-նեցնում իրար դիմաց, գլուխ-գլխի և նա-րուրը կապելով նրանց գլուխներին³², խոր-

³⁰ Հարսի գլխի հարդարանքը բաղկանում էր ընդհանրապես ոսկե գլխարկից և մի կարմիր փլփլա-վոր թղթից:

³¹ Կեմերեկից Կեսարիա ժողովրդական երգերը Քրեբերն էին լինում:

³² Մինչդեռ կարմիր-կանաչ թելերով հյուսված այդ նարուրը Արենյան Հայաստանում կապում էին հարս ու փեսի վզին:

հըրդավոր հանգույցն էր անում: Իսկ փն-սամանտիկը, այսինքն՝ սաղաթուղը նրանց գլխին բռնում էր խալը: Արաբկիրի շրջա-նում պսակի արարողությունն ժամանակ քա-վորը հարս ու փեսայի գլխավերև բռնում էր նաև մի կեռ սուր³³: Երբ քահանան սկսում էր պսակի արարողությունը, քավորը և քա-վորիկինը, որպեսզի չափերը փեսին չկա-պեն... իրենց գրպաններում բացված փոքր կողպեքը և կամ դանակը փակում էին, շմո-ռանալով սակայն վերստին բաց անել նախ-բան առաջաստի գիշերը:

Պսակի արարողությունից հետո հարսա-նեկան թափորը վերադառնում էր հարսա-նեկան տունը, նախօրոք որոշված ճանա-պարհով, նույն կարգով ու ձևով: Այդ ճա-նապարհը պետք է անցներ ինչպես աղջկա ծնողների, նույնպես և քավորի ու ծանոթ բարեկամների տների առաջից: Սա հարսա-նեկան անխախտ ծեսերից մեկն էր համար-վում, որի ընթացքին ազգականները նվեր էին տալիս հարսին:

Գամիթի գլուղական վայրերում, ըն-դունված սովորության համաձայն, հարսա-նեկան թափորի ժամանակ աղջկա հայրը, որպես նվեր, տալիս էր մի անասուն (կով, երինջ, հորթ, աշխարհ կամ գառնակ), իսկ տղային ազգականները, իրենց հերթին, կեր-պասեղեն և շքեղեն նվերներով զարդարում էին հարսի երկու թևերը և ձիու վիզը: Մինչ-դեռ քաղաքային վայրերում, հատկապես Արաբկիրում, բարեկամներն ու ծանոթները հարսնետրների ճանապարհին ըմպելիքի սե-ղան էին հանում, իսկ շրջակա գյուղերում, հատկապես Անշրդի գյուղում, հարսի գլխին խնձոր և բոռով մանր դրամ էին տեղում:

Հարսանեկան թափորը, երբ հասնում էր իր վերջին հանգրվանը, այսինքն՝ հարսնա-տունը և կանգ առնում դռան առաջ, քավո-րը խոսքը տղայի ծնողներին ուղղելով, ա-սում էր՝ ճառքը ձիայի վառ չի իջնում, իր նվերն է (յուր) պաճաճելում:

Կեսուրյը համաձայն իր նյութական կարողության և զբաղմունքին, խոստանում էր կաթնասու մի անասուն. կամ մի զարդ-ուկի, կեսուրը՝ իր հարսնության ապարան-ջանը, մատանին կամ արծաթ գոտին: Հա-ր-

սը դեռ ձիու վրա, տան բոլոր անդամները՝ ամենատարեցներից մինչև դեռատիները, միասին պարում էին քաղաղութի ու քաղաճու առաջ: Այսպիսով, տնեցիները իրենց հա-վանությունն ու ուրախությունն էին արտա-հայտում տան մի նոր անդամի (հարսի) ավելացման համար:

Կեսուրը տնեցիների զգացումներին որ-պես թարգման, հարս ու փեսին ուղղված խաղ էր ասում.

Երկու ֆիտան ժամուց կուզան,
Առենք, ելլանք վերի օդան,
Նազ ըրե, նազդ վերցնեմ,
Ալադուր³⁴ շաքար կերցնեմ:

Հարսը, երբ կեսուրը հրավերի վրա ձիուց վայր էր իջնում, նախքան տան շնորհ ներս մտնելը, կատարվում էին նույնպես ծիսա-կան որոշ արարողություններ: Օրինակ, մա-կարներից մեկը, որպես առատության խոր-հրդանիշ, տան կտուրից վայր էր նետում մրգեղենով, շաքարեղենով լեցուն մի բղով, որը փշրվում էր հարսի ոտների առաջ: Տան օջախի պաշտպան ոգիների օգնությունը հայցելու համար, հարս ու փեսի ոտների առաջ ընդհանրապես մի աքաղաղ էին զո-հաբերում, իսկ Արաբկիրում մականները եղջյուրներին վառած մոմերով ու վղին կարմիր ժապավենով զարդարված մի խոյ, իրենց ուսերի վրա քաղաղութի ու քաղաճու առաջ պարելուց հետո, զոհում էին: Այսպես յուրաքանչյուր շրջան, ըստ իր տեղական սովորության և յուրաքանչյուր տնտեսու-թյուն, ըստ իր նյութական կարողության, մատաղ էր անում մի աքլոր կամ մի խոյ: Հալիսի միջին հովտի գյուղերում տան շնո-րի վրա, հարսին մատուցվում էր մեղր ու կարագով եղանակ, որպես խորհրդանիշ ըն-տանիքի անդամների միջև բարի հարաբե-րության ու համերաշխության: Հարսը մա-տը թափախելով եղանուշին, խալանշան էր անում դռան սեմի ճակատին, իսկ եղանու-շի պնակը որպես տարտա տալիս էր մա-կարաշուն (ազապաշուն), որի ձեռքից իսկույն խլում էին ամուրի երիտասարդները՝ տարածին ավելի շուտ արժանանալու հա-մար:

³³ Տե՛ս «Մեկնեղություն», տարեգիրք, Բեյրութ, Բ. տարի, 1946, էջ 208:

³⁴ Ալազ տաճկերեն բառ է, նշանակում է գործիք, փոխաբերաբար՝ ունելի:

Տան շնմբի վրա, կեսուրը, համբուրելով հարսին ու իր տղային, ասում էր. «Հարսս, բոքդ երջանկաբեր, գլուխդ բախտավոր լինի»³⁵։ Մինչդեռ Ակնում, հարսն ու փեսան տան շնմբից ներս մտնելու ժամանակ հարսի կեսուրը և կնքամայրը (քավորկինը), իսկ Արարկիրում՝ տղայի հայրը և մայրը, կամ, հոր բացակայության դեպքում, տղայի մայրը և քավորը իրենց թևերով կազմած կամարի տակից անց էին կացնում հարս ու փեսին՝ ի նշան հնազանդության³⁶։

Ուշադրության արժանի են նույնպես տան շնմբից ներս կատարված ծիսական արարողությունները։ Կնմբերկում հարսը թոնրաթմբից վեր բարձրանալու ժամանակ, նրա ոտնամանի մեջ ձգվում էր մի դրամ և կանչում մի տղայի և ոչ աղջկա, որպեսզի հարսի ոտնամանը հանելով, միջի դրամը առնի, որպեսզի հարսի առջնեկը տղա լինի։ Տղա զավակ ուղեւու բաղձանքը Գամիրքի, հատկապես Սեբաստիայի շրջակա հայ գյուղերում արտահայտվում էր նաև մի այլ ձևով։ Տան շնմբից ներս, հարսնեկոր բազմազավակ մայրերից մեկը, ձեռքին խնկամանը բռնած, երեք անգամ հարս ու փեսի շուրջը պտույտ կատարելով, որպես բարեմաղթանք, փեսային ասում էր՝ օխա՛ր քեզ պես, միկը ինձի պես³⁷, իսկ Կեսարիայի շրջակա գյուղերից էվթերեում, հարսը հագցրելու ժամանակ մի դեռատի տղա կամ հարսի եղբայրը գոտին կապելով, ասում էր. յոթը տղա, մեկ աղջիկ³⁸։

Որպես մանչ զավակ ունենալու բաղձանքի նշան, հարսնաքույրերը (յենկեները) թոնուզ զավառակի հայկական գյուղերում՝ Գարակուլից մինչև Ուլաշ, կարմիր աքաղաղի պոչի փետուրներից երեք ունջ ամրացնում էին իրենց գլուխների հարդարանքին։ Հարսը թոնրաթմբի (սաքու) վրա իր համար նախօրոք պատրաստված տեղը գրավելով, ըստ ավանդական սովորության,

պատին կոթնած, ոտքի վրա, ձեռքերը կրծքին, մինչև երեկո պետք է բարե բռնեք։ Այդ վայրկյանից, նա որոշ ժամանակով կորցնելու էր խոսելու իր ազատությունը, մինչև մայր դառնալը, որպես հարգանքի նշան, պետք էր մտնել կննար և ճաշելու ժամանակ բերանի առաջ թաշկինակ բռնելու։

Պատկի առաջին օրը, մինչև երեկո տեղո խրախճանքներից հետո, երբ աղջկա կողմի խնամինները մեկնում էին, նրանց հետևում էին նաև փեսայի շյուրերը, իսկ մնացողները՝ փեսան իր ընկերներով և հարսը հարսնաքույրերով, առանձին սենյակներում գիշերում էին, հանգստանում։ Մյուս օրը առավոտյան վերսկսվում էր հարսանեկան ուրախությունն ու կերուխումը, որը, ըստ սովորության, կատարվում էր ավելի նեղ մի շրջանակում։ Առավոտյան հացկերույթի գլխավոր ճաշը լինում էր խաշը կամ, ինչպես Գամիրքում ասում են՝ փաշաճ, որի պատճառով այդ օրը, այսինքն՝ նախքան առաջաստը, կոչվում էր լաշի կամ փաշայի օր³⁹։

Առաջաստից առաջ, երեկոյան տեղի էր ունենում նարոտի քանդումը։ Տաներեց քահանան քավորի, քավորկնոջ, խաշեղբոր, հարսնեղբոր, տղայի ծնողների և նրանց մոտակա բարեկամների ու ազգականների նեղ շրջանակում, հարս ու փեսային գլուխ գլխի դնելով, օրհնում է նարոտը և ապա քանդում այն հաճգույցը, որ կապել էր պատկի արարողության ժամանակ։ Իսկ քավորը և քավորկինը իրենց հերթին. վերստին բաց էին անում այն դանակը կամ փոքր կողպեքը, որ փակել էին պատկազրության ժամանակ, որպեսզի փեսան կապված չմնա։

Հետանքի ծոցում այս նոր անդամի՝ հարսի մոտքը սրբազործելու համար քահանան մի բաժակ կարմիր գինի օրհնելուց հետո, խմեցնում էր նախ հարս ու փեսին և ապա նույն բաժակից մեկ-մեկ ումպ էլ՝ բոլոր ներկաներին, իբրև արյունակից դարձնելու, տոհմագրման խորհրդանիշ։

Գամիրքի որոշ շրջաններում, հատկապես Կնմբերկից Կեսարիա, նարոտի քանդումից հետո, նախքան առաջաստը, տեղի

³⁵ Կնմբերկից դեպի Կեսարիա հայկական գյուղերում ինչպես հարսանեկան երեքը, նույնպես և լարեմաղանքները ընդհանրապես լինում էին թուրքերեն՝ «ենլինիմ այազըն զուաթմի, պաշըն զավեալի օսլուն»։

³⁶ Ա. Քեշյան, Ակն և Ակնեյք, Փարիզ, էջ 270։

³⁷ Վ. Համբարձումյան, Գյուլաշխարհ, Փարիզ, 1927։

³⁸ «Բիրկան», Կ. Պոլիս, 1900, էջ 724։

³⁹ Առաջաստի հարորդ առավոտը, հեղվայով մեծարելու հետևանքով, կոչվում էր հեղվայի օր։

էր ունենում հարսի պարը: Ազգական կանանց նեղ շրջանակում, հարսնեքույրերից մեկը տեֆը ձեռքին շարժւա խրատական երգի ձեռնակով, պարել էր տալիս հարսին՝ ձեռքերին բռնած երկու փոքր հայելիներով: Դա հարսի աղջկութիւնն էր: Վերջին պարն էր համարվում նախքան առաջատու մտնելը: Այդ պարի ժամանակ, հարսի պարտականութիւնները հիշեցնում էին երգի բառերով՝ ամուսնաց անբաժան, լեզուն անուշ, տան գործերով զբաղված, հլու հարսս և այլն:

Մինչ հարսի պարը, տեղի էր ունենում փեսու առեւտրային: Նախքան առաջատու, մակաները փեսային գողանում էին և աղաթ թողնում այն ժամանակ միայն, երբ զավորը խոստանում էր մի խրախճանք կազմակերպել: Փեսայի առեւտրային տղայի ընկերների կողմից, թեկ կատարվում էր որպես իմաստը կորցրած մի սովորութիւն, այնուամենայնիվ, կարելի է ենթադրել, որ դա մի մնացուկ է տոհմական-համայնական հասարակարգի, որի ժամանակ տոհմակից երիտասարդները որոշ իրավունք ունեին ուրիշ տոհմից առեւտրված աղջկա վրա, մի իրավունք, որը մեր օրերում փոխարկվել է նվերի գանձմամբ:

Գամիթի, հատկապես կեմերի գլուխադրում նախքան հարս ու փեսային առանձնացնելը, նրանց խորհրդատուները՝ ազգաբարձին փեսին, իսկ հարսնաքույրը հարսին գոց սնդուկի ալարանական առակով բացատրում էին կյանքի խորհուրդը:

Առաջատու հաշորը առավոտյան տեղի էր ունենում հարսի ծնողներին աչքալույս տալու երթը: Տղայի մայրը, քավորկինը և մոտիկ ազգական տարեց կանայք կուսուրջան սավանդ կարմիր ծապավեններով դարձրած, մի սակառի մեջ դրած, վրան էլ մի խնձոր դնում էին աղջկա ծնողներին շնորհավորելու: Աղջկա կուսութիւնն պահանջը կենցաղում արմատացել է հավանաբար մասնավոր սեփականութիւնն ու մենամուտական ծագման համընթաց և ֆեոդալական իրավակարգում, որը սրբագործել էր եկեղեցին:

Գամիթի գլուխական վայրերում, ինչպես նշվեց, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ նահապետական ընտանիքը դեռևս քայքայված չէր բոլորովին:

Հին տոհմային կարգը թեև փոխարինվել էր հասարակական նոր հարաբերութիւններով, այնուամենայնիվ, հին մնացուկները ամբողջովին չէին անհետացել նույնիսկ քաղաքային վայրերում, իրենց հիմքից կտրված այդ համայն-մոգական գործողութիւնները թեև առանց որևէ ատրիբուտի, այնուամենայնիվ, որպես ծիսական վերապրուկ, դեռևս պահպանվում էին ժողովրդի կենցաղում:

Այս բոլորը վկայում են այն մասին, որ ինչպես ամենուրեք, այնպես և հայ ժողովրդի և նրա հարազատ մասը կազմող գամիթահայերի հոգևոր կուլտուրայում որոշակի տեղ են դրավել անիմիստական-հոգեպաշտական հայացքները և տոհմային աշխարհայացքի ու նրանից ծագած բարբերի ու ծեսերի հազարամյա աղեկցութիւնն այնքան զորավոր է եղել, որ նոր ժամանակներում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական ղգալի փոփոխութիւններից հետո էլ պահպանվել էին որպես վերապրուկ, հաճախ իմաստը կորցրած ու կիրառողների կողմից անբացատրելի:

Գ. ԱԶԳԱԿՑԱԿԱՆ ԵՎ ԴՐԱՏԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազգակցական և դրացիական հարաբերութիւնները, հատկապես Գամիթի հայկական գլուխներում, դեռևս մինչև 20-րդ դարի սկզբները իրենց վրա կրում էին հին ավանդական սովորութիւնների դրոշմը: Դա հասկանալի է, որովհետև հին գլուխը հին ավանդական սովորութիւնների լավագույն պահպանողն է հանդիսանում:

Ինչպես հայտնի է, մինչև 19-րդ դարի 50-ական թվականները Արևելքում ընդհանրացած հողօգտագործման իրավունքով Արևմտյան Հայաստանում հողը դրված էր գլուխական համայնքի տնօրինութիւնն տակ: Յուրաքանչյուր գլուխ ուներ իր հատուկ անուն-ն՝ սահմանադիրը, որի մեջ նշանակում էին գլուխին պատկանող հողատարածութիւնների սահմանները, որոնց մեջ պարփակվում էին գլուխական համայնքի վարելահողերը, մարգագետինները, արոտավայրերը: Այս ամենը գլուխական համայնքի ընդհանուր սեփականութիւնն էր կազմում, իսկ գլուխական համայնքի մեջ մտնող

տնտեսությունները համայնքի հողերից մշակում էին այնչափ, որչափ հնարավորություն և միջոց ունեին և մշակված հողը պահում էին իրենց ձեռքում որպես հազգը-գաղար-ով տրված իրավունք⁴⁰:

Սակայն, ինչպես ողջ Թուրքիայում, այնպես և Գամիքում կային նաև թիմարային և վանքայական գյուղեր կամ ագարակներ, որտեղ սակավահող գյուղացիները կիսրարության (օրթախիլություն) կամ վարձակալության շատ ծանր պայմաններով հող էին մշակում: Գամիքի տարբեր շրջաններում, բացի բազմաթիվ անհատ տնտեսություններից, որոնք գտնվում էին վերահիշյալ պայմաններում, կային և թիմարային գյուղեր ու գյուղախմբեր, որոնց մեջ սաստիկ խորացել էր տնտեսական անհավասարությունը: Օրինակ՝ Սարոսի ներքին հովտում Զամանթի (Մամնդավ) գետնազրին կար յոթ գյուղ, որոնք վարձակալության խիստ ծանր պայմաններով հող էին մշակում նեպի-բեյի թիմարում⁴¹: Դրանցից երեքը՝ Ցենիճեն, Ցալը Բուրունը, Ղազը Կոմեղին կազմված էին Թումարդայի սակավահող հայ գյուղացիներից, իսկ չորսը թուրքերից՝ Ցուանլույու, Փոնզու, Մեւենկի, Բուլաճը: Նրանք բացի վաշխառուական բարձր տոկոսների համար վճարումից, տարեկան բերքի մեկ ութերորդը տալիս էին պետությանը, իսկ մեկ տասներորդը՝ փաշային⁴²:

Գյուղական համայնքում հողօգտագործման հին ձևը 1858 թվի թագավորական հատուկ հրովարտակով հիմնականում փոփոխության է ենթարկվում: Օսմանյան պետությունը Ղրիմի պատերազմից հետո իր հատկապես Անգլիային և Ֆրանսիային տրվելիք բազմապատկված պարտքերը հետադիմաբար մարելու նպատակով, հողային կալվածների անհատական սեփականություն՝ քափու է սահմանում: Ուստի մինչ

այդ հազգը-գաղար-ի իրավունքով, յուրաքանչյուր տնտեսության մշակած հողը նրա անհատական սեփականություն էր ճանաչվում:

Այսպես, 19-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբներից սկսած, օսմանյան պետության նոր եկամտահարկեր մի կողմից, առևտրավաշխառուական կեղերումները մյուս կողմից, ավելի ևս խորացնում էին գյուղի շերտավորումը: Նահապետական մեծ ընտանիքները սկսում են քայքայվել, հետևաբար և սկսում են առաջանալ որոշ փոփոխություններ նաև ազգակցական և գրացիական հին հարաբերությունների մեջ: Անուամենայնիվ, Գամիքը գավառի հաղորդակցության ճանապարհներից հեռու, մեկուսի ընկած շրջանների գյուղերում, մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմը, ազգակցական և գրացիական հին սովորույթները հիմնականում պահպանվում էին, քանի որ այդ վայրերում շուկայական հարաբերությունները շատ թույլ էին ու գեղեցիկ չէին: Ազգակցական հարաբերություններն իրենց արտահայտություն էին գտել, օրինակ, մեկ ազգատոհմի պատկանող արական գծով ընտանիքների մեկ թաղամասում բնակություն հաստատելու, համատեղ սար բարձրանալու, գրացիների միջև փոխօգնության, հյուրասիրության, իրար պաշտպանելու վրիժառության, ինչպես նաև՝ բնության արհալիրքներից զերծ մնալու համար հավաքական զորաբերությունների մատաղների, ուխտագնացությունների մեջ:

Գամիքի Արզնու (Էրճիս) լեռան ստորոտում գտնվող Ճյունյուն գյուղը Կեսարիայի թրքախոս հայկական գյուղերից մեկն էր, ընդամենը 150—160 ընտանիքով, բնակված ըստ ազգատոհմերի՝ չորս առանձին թաղերում: Այդ թաղերից յուրաքանչյուրը կոչվում էր տվյալ վայրում բնակվող ազգատոհմի անունով: Օրինակ, Չորդուր-օղլույար մահլասի, Պարսամ-օղլույար մահլասի, Կյուլապ-օղլույար մահլասի և Լեռն-օղլույար մահլասի (իմա՝ այսինչի որդիների թաղ):

Գամիքի հյուսիս-արևմտյան կողմը՝ Ագ-դաղի անտառամիջում կար հայկական Զաթ գյուղը, որտեղ միևնույն ազգատոհմին օղլույար մահլասի (իմա՝ այսինչի որդիներ

⁴⁰ Ա. Մկրտչյան, Հողային հարցը Թուրքահայաստանում, «Գործ» ամսագիր, Բաքու, 1917, № 4, էջ 65—66:

⁴¹ Օսմանյան սուլթանները, ռազմա-ֆեոդալական այդ երկրում, զինվորական ծառայությունների համար որպես նվեր, հողեր էին տրամադրում ավարի սկզբունքով:

⁴² Հակոբ Ա. Արզումանյան, Էվերեկի պատմությունը, Ա, զիրք, Գաֆիրե, 1935:

լանչերին, առանձին շարքերով, կառուցել էին իրենց տները: Այդ շարքերից յուրաքանչյուրը կոչվում էր թաղի այդ մասում բնակություն հաստատած ազգատոհմի անունով: Այսպես, Վարդապետներ, Գեմիր-ճենք, Պեհն-օղլուներ, Քեշիշ-օղլուներ, Կուլաղոզներ և այլն: Պետք է նշել, որ բացի հնուավոր շրջանների գյուղերից, քաղաքատիպ մեծ ավաններում, նույնիսկ քաղաքներում կային թաղեր, որոնք կոչվում էին ազգատոհմի անունով: Օրինակ՝ Արաբկիր գյուղաքաղաքում Ալմասեթյանց թաղը, Եկավենց թաղը, Տերեզերենց թաղը, իսկ Սերաստիա (Սվազ) քաղաքում՝ Պեհնենց թաղը, Թաթեանենց թաղը և այլն: Որոշ թաղեր էլ, թեև ազգատոհմի անունով էին կոչվում, բայց արդեն կորցրել էին իրենց ազգակցական կցաթաղի նախկին հատկանիշները: Մինչդեռ հնուավոր շրջանների գյուղերում, կցաթաղերը ոչ միայն պահում էին իրենց ազգատոհմի անունը, այլև ազգակից: Դրացիները թեև տնտեսապես ինքնուրույն էին և առանձին տներում էին ապրում, սակայն, ինչպես ընդունված էր շատ հայաբնակ նահանգներում, դեռևս իրար մեջ պահպանում էին նույնիսկ հաղորդակցության հին միջոցները: Օրինակ, մեկ տնից մյուսը գոյություն ունեին պատերի մեջ բացված անցանակներ, Գամիրքի բարբառով՝ պատճալեռ, ինչպես նաև՝ պարտեզների, բակների միջև խորեռ, դռներ և գետնափոր գաղտնի անցքեր: Առաջինի միջոցով, եթե կատարվում էր առօրյա խոսակցական հաղորդակցությունը, ապա խորեռի, գետնափոր անցքերի, ներքին դռների միջոցով առանց փողոց դուրս գալու, հատկապես վտանգի, հարձակման ժամանակ, հեշտացվում էր հավաքական ինքնապաշտպանության կազմակերպումը:

Գյուղական համայնքում պահպանվում էր նաև դրացիների միջև հին ավանդական փոխօգնությունը (մեջի), որը ի հայտ էր գալիս հատկապես դժբախտ դեպքերի առիթով, մանավանդ համայնքի շահերի համար զոհված մեկի անօգնական տնտեսության արտը հերկելու, ցանելու, հնձելու, փոխադրելու, կալսելու և ներս առնելու աշխատանքներում: Ուստի և փոխօգնության կիրառումը սահմանափակում էր վարձու բանուժի կիրառումը: Դրացիների միջև տա-

րածված էր նաև կաթ փոխառու սովորությունը, որպեսզի այդպիսով մեծ մի տնտեսություն կարողանար պատրաստել իր ձմեռվա պաշար կաթնամթերքը՝ պանիր, յուղ, շորթան և այլն: Փոխօգնության այդ ձևը մեծ նշանակություն ուներ հատկապես սակավաթիվ կիսն ունեցող շքավոր ընտանիքի համար:

Հետաքրքրական են նաև Գամիրքի առանձին շրջանների որոշ գյուղերում հավաքական հյուրասիրության վերապրուկը, դրա որպես ցայտուն օրինակ. կարելի է նշել Արգեստի շրջանի Ճյուճյուն գյուղը: Այստեղ յուրաքանչյուր թաղ ուներ իր հասարակական օրգանը՝ հյուրանոցը, որը տվյալ ազգակցական թաղի հավաքական սեփականությունն էր հանդիսանում: Ցուրաքանչյուր թաղ իր հյուրանոցում ընդունում էր այն անցորդ հյուրերին, որոնք նշանակվում էին տվյալ գյուղի քաջայայի (ռայիսի, ռեսի) կողմից: Այսպես, եթե հյուրերը նշանակում էին ստանում, որ Կյուլապ-օղլուներ թաղի օղայում պետք է գիշերեին, տվյալ թաղի տնտեսությունները, ըստ սովորության, հերթականությամբ հայթայիում էին հյուրերի ճաշը, տեղաշորը (անկողինը), ինչպես նաև նրանց անասունների կերը, ձմառն օրերին՝ հյուրանոցի ջեռուցումը: Տվյալ թաղի յուրաքանչյուր տնտեսություն մամն տարի, աշնան վերջերին, սալլեռով անտառից վառելափայտ էին փոխադրում և դարձում հյուրանոցի գետնահարկ պահեստում: Սակայն Գամիրքի ոչ բոլոր գյուղերում էր պահպանված հավաքական հյուրասիրության այդ ավանդական ձևը: Կային գյուղեր, ուր հյուրերը ընդունվում էին կալվածատեր աղայի կողմից, իսկ կառավարական պաշտոնյաները, հյուրասիրվում էին ընդհանրապես գյուղի քաջայայի կողմից: Վերջիններիս հյուրասիրման համար, պարտագիր կարգով գյուղական համայնքը հատկացնում էր, ըստ գյուղի տնտեսությունների քանակի, տարեկան 300—400, մինչև 500 դուռուշի մի գումար, իսկ քրանց ձիերի համար դարի, դարման կամ առվույտ էր հավաքվում կալի վրա, որը պահ էր տրվում գյուղում հարգված մի անձնավորության մոտ, կարիքի դեպքում մաս առ մաս վերցնելու համար:

Գյուղական համայնքի, ինչպես նաև ազ-

գակցական կցաթաղերի հին կենցաղի որպես վերապրուկ, Գամիրբի հայկական գյուղերում դեռևս պահպանվում էր աշխատանքային որոշ համագործակցություն, ոռոգման առուների մաքրման, ճանապարհների և կամուրջների շինության ու վերանորոգման գործերից բացի, թաղերում աղբյուր, ջրամբար կամ ջրհոր կառուցելու համար:

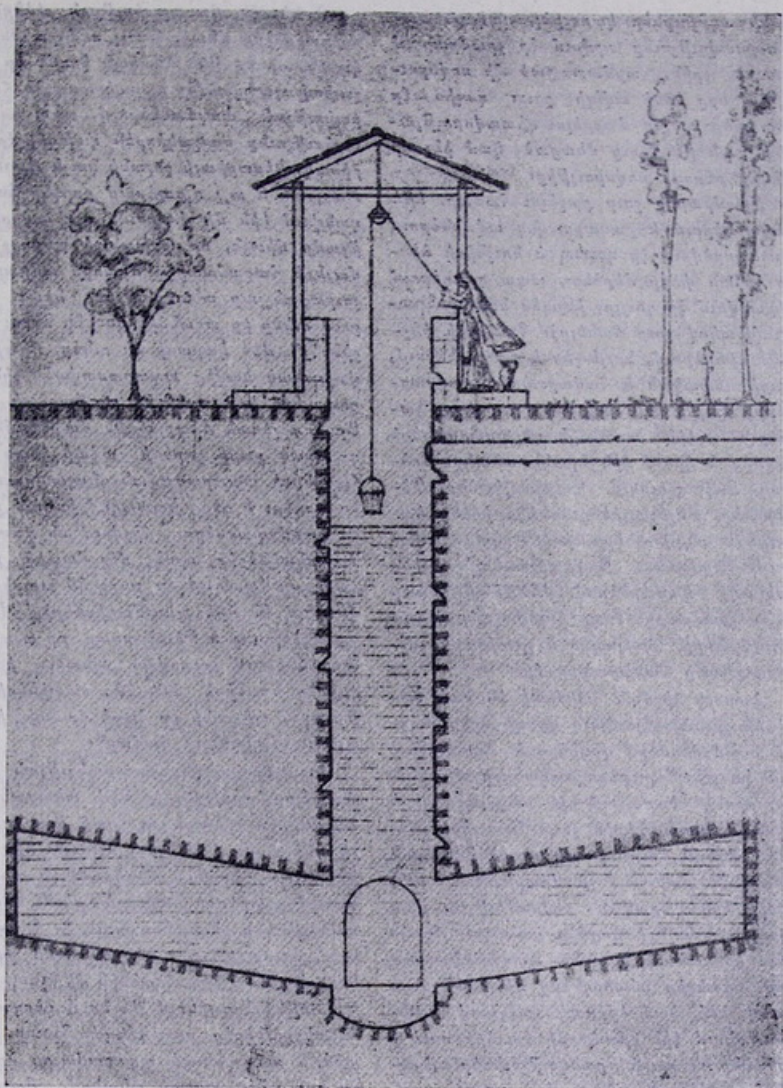
Ինչպես հայտնի է, Հայկական բարձրավանդակի լեռնային պայմաններում ջրի հարցը, դարերի ընթացքում հույժ կարևոր հարց է հանդիսացել, ինչպես լեռնային մարմանդներում անասնապահությանը ըզրազվողների, նույնպես և դաշտային վայրերում երկրագործությանը զբաղվող բնակչության համար: Ուստի ստեղծվել էին ջրապահեստման և ջրաբաշխական բազմապիսի ձևեր: Լին ջրապահեստման յուրահատուկ ձևերի կիրառումը պահպանվել էր հատկապես այն վայրերում, ուր բնական պայմանները չեն թույլատրել բավարար թվով աղբյուրների կառուցումը: Օրինակ, Կեսարիայի շրջանում խմելու ջրի օգտագործման ձևը ընդհանրապես ջրապահեստային էր: Բացի այն, որ մեծահարուստ տնտեսություններն ունեին իրենց սեփական ջրամբարը, կային նաև թաղային ջրապահեստներ, որոնց պատրաստումը և պարենական մաքրումը, վերանորոգումը կատարվում էր տվյալ ջրապահեստը օգտագործող թաղի բնակիչների կողմից: Օրինակ, Արգեսի շրջանի ձյուճյուն գյուղում աղբյուր չկար, այլ Արգեսու լեռից հոսող առվի ջուրը կավի խողովակներով (թյունգ) գյուղ բերվելով, բաժանվում էր 24 ջրամբարների (սահրինջ) մեջ: Զյուճյուն գյուղի ջրամբարի պատրաստման այդ յուրահատուկ ձևից ելնելով, պետք է ենթադրեն, որ այն դարավոր աշխատանքային փորձի ժառանգություն էր: Զյուճյուն գյուղը գտնվում էր Արգեսու լեռան հրաբխային ժայթքումներից զոյացած քիւրեմ կղզված վարդագույն տուֆաքարի կոնաձև մի սարահարթի վրա: Ուստի և, պարզ է, որ ջրամբարը ամբողջությամբ պետք է պատրաստվեր տուֆաքարի մեջ: Սակայն տուֆաքարի վերին խավը համեմատաբար փխրուն լինելով, անհրաժեշտ էր հորատել 5—15 մետր խորություն մինչև քիւրեմի ամուր շերտին հասնելը, որպեսզի հնարավոր լիներ դրա մեջ գետնու-

ղի փորել: Չորս գետնուղի էին հորատում, բերանները հորի հատակի վրա բացված, որով ստացվում էր շորս թևերով մի հոր, մի մեծածավալ ջրամբար, որից օգտվում էին գյուղի շորս թաղերը: Զրի պահպանման և մաքրության համար ամբողջ ջրամբարը, թունելներով հանդերձ, խորասանելով ծնփելով, մի քանի օր թողնում էին, որպեսզի շորան, իսկ կրի տհաճ համը վերացնելու համար երկու երեք անգամ լվանում էին ողջ ջրամբարը, ապա ջուրը բաց թողնում: Զրամբարի պատրաստումը, ինչպես և տարեկան երկու անգամ մաքրումը (մաքու և սեպտեմբեր ամիսներին). կատարվում էր այն ազգակից դրացիների կողմից, որոնք օգտագործում էին ջրամբարի ջուրը:

Կեսարիայի շրջանի հայկական գյուղերում, ջրամբարի հավաքական պատրաստումից և միասնաբար օգտագործումից բացի, ազգակից դրացիների, բարեկամների, ծանոթների կողմից փոխօգնություն էր ցույց տրվում բնակարանների շինարարության, ինչպես նաև կտուրների հողը վերափոխելու համար, հատկապես սալերով շտրվա փոխադրելու գործում:

Գամիրբի արևելյան մասում գտնվող Տիրիկ ավանում նույնպես վաղու ջրի աղբյուր գոյություն չուներ: Ուստի և մի քանի դրացիներ: Միասնաբար, պատրաստում էին ջրհորի ձևով կլոր մի ջրամբար, որը տեղական բարբառով կոչվում էր ըլլաճ կամ ավելի փոքր՝ զլալ (լիճ), որը ավանի միջից հոսող Չաթալ-չայի ջրից գիշերը լըցնում էին և օգտագործում: Տարեկան երկու անգամ էլ միասնաբար կատարում էին ջրհորի տիղմը մաքրելու և անհրաժեշտության դեպքում վերանորոգման աշխատանքները: Կլորինը հարուստ էր խմելու ջրով: Ամեն տնտեսություն ակ-ի մշտահոս ջրից ուներ իր բաժինը, բացի Որեն թաղից, որի բնակիչները կառուցում էին նույն ձևով փոքր ջրամբար, որը կոչվում էր ճալալգ, բայց, ի տարբերություն մյուս շրջանների, այստեղ ջուրը լցվում էր օրընդմեջ գիշեր ժամանակ և ցերեկը օգտագործվում:

⁴³ Խորասանը պատրաստելու համար օգտագործվում էր լվացված բարակ ավաղ, մաքած կիր, թոների կտորներ, մանր կտրտված կանեփի թել և ձվի սպիտակուց:

Նկ. 24. Կեսարիայի շրջանի Ճյուճյուն գյուղի քառաթև ջրամբարի (սահրինջ) դժագիրը:

Կեսարիայի արվարձան Քալաս ավանում նույնպես աղբյուր գոյություն չունեի, հետևաբար խմելու ջրի համար, եթե հարուստ տնտեսությունները պատրաստում էին իրենց սեփական ջրամբարը, ապա միջակ և աղքատ մի քանի դրացի տնտեսություններ,

միասին օգտագործելու համար, պատրաստում էին իրենց հավաքական ջրամբարը, զույու-ն (թուրք. ջրհոր) և մշտապես լցնում Ջինջիդարայից հոսող առվից: Ուշագրավ է, որ Ջինջիդարայի առվի ջրով հնարավոր էր Քալաս ավանի վերի և վարի թաղերում մի

քանի աղբյուրներ կառուցել, սակայն նախապատվությունը տրվում էր ջրամբարում նստած ջրին, արմատացած մի սովորություն, որը երեկ ավելի շուտ գալիս էր նստվածք տալով մաքրելու դիտավորությունից, քան թե հնուց մնացած, կամ ինչ որ տեղից բերովի սովորությունից:

Ջրամբարից ջուր քաշելու համար, եթե քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում օգտագործվում էր դռնալ և նույնիսկ ձեռքի ջրհան փողոց մեքենա, ապա գյուղերում կիրառվում էր դռնալը, ինչպես նաև դռնալ-ը (լծակով ջուր հանելը): Գամիթի ինչպես գյուղերում, նույնպես և քաղաքներում, բացի սեփական և հավաքական ջրամբարներից կային նաև աղբյուրներ, որոնք կառուցված էին առանձին գերդաստանների կողմից և կրում էին նրանց անունը: Օրինակ, Չաթ գյուղում Վարդապետենք, Դեմիրճենք, Քեշիշողլիենք ունեին իրենց կառուցած աղբյուրները, իսկ Թալաս ավանում, հատկապես Պալլոգյանները՝ իրենց կրկնակի կամարներով $15 \times 15 \times 8$ մետր հսկա ջրամբարը: Բայց ինչպես վերոհիշյալ աղբյուրների, նույնպես և ջրամբարի օգտագործումը հասարակաց էր:

Հատուկ հիշման արժանի են նաև Արգեստի շրջանի Ճյուճյուն գյուղի երկու կողմի սահմանամերձ վայրերում կառուցված այն խայրեալ-բարեգործական ջրամբարները, որոնք ծառայում էին անցորդներին և նրանց անասուններին ջուր մատակարարելուն: Ավելին, այդ գյուղի արտերի խողան թողնված մասում, ջրամբարի մոտ, ամեն տարի երկու օրավար տարածության վրա գյուղի համայնքի կողմից ցանվում, մշակվում էր նաև մի խայրեալ պտղաբանջարանոց, որտեղից անցորդները մի քանի վարունգ, սեխ կամ ձմերուկ քաղելով հանգրստանում էին ջրամբարի ծառերի տակ և օրհնանք ու բարի ցանկություններ մաղթում գյուղին:

Այդպիսի օրինակելի և գեղեցիկ սովորությունների առկայությունը Գամիթի հայկական գյուղերում հիշեցնում է հնագույն անցյալը, երբ տոհմերը իրենց բնակավայրերի սահմաններում, կենսամթերքներ էին թողնում այլ տոհմերի համար:

Տոհմային հասարակության կենցաղից ու բարքերից մնացած այլ սովորություններ ևս կային, որոնց թեև ձևական կողմն էր որոշ չափով պահպանվել դասակարգային հասարակության պայմաններում, բայց բովանդակությամբ որոշակիորեն փոխվել էր: Օրինակ, Կեսարիայի շրջանի նույն Ճյուճյուն, Թաշխան և այլ գյուղերում ցորենի հոգեքը գտնվում էին մի վայրում, այն տարբերությամբ միայն, որ փոխանակ ամբողջ համայնքի հացահատիկը միասին ամբարելու, յուրաքանչյուր տնտեսություն նույն վայրում ուներ իր առանձին ցորենի հոգեքը: Վերջինս մի մեծ կարասի ձև ուներ, միայն թե փոխանակ կավից պատրաստված լինելու, քարափուր էր, ուղղակի առօրյա քարի մեջ: Արգեստ լեռան հրաբխային ժայթքումներից զոյացած քարը ցորենի ավելի էժան պահեստների պատրաստման հնարավորություն էր տալիս: Ի դեպ, Կապադովկիայում ցորենի շտեմարանները: հիշվում են շատ հին ժամանակներից, որոնց մեջ հատկապես իր ուրակը պահպանում էր շուրջ 30 տարի: Այդ վկայում են հին պատմագիրներից՝ Վարոսը, Պլինիոսը և Բեոփրաստը, որ այդ շտեմարաններում պահված պետքա կռված ցորենը նույնիսկ 60—70 տարիների ընթացքում պիտանի էր հացի համար, իսկ 40 տարի՝ սերմանելու համար⁴⁵:

Դասակարգային հասարակության պայմաններում փոխվել էր նաև անասունների, հատկապես ուխարների հոտի կազմության, ինչպես ասվում է՝ ճյուղ հանելու հին ձևը: Անցյալում, բնափակ տնտեսության պայմաններում քանի դեռ նահապետական մեծ ընտանիքի ձևը ընդհանրություն էր հանդիսանում, յուրաքանչյուր գերդաստանի ուխարները կազմում էին առանձին մի ճյուղ—հոտ, իսկ հովիվները լինում էին նույն գերդաստանի անդամներից, որով ինչպես ճյուղը, նույնպես և ամառանոցի արոտավայրը կռվում էր այդ գերդաստանի անունով: Բայց հետագայում՝ գյուղի շերտավորման ավելի խորացման հետևանքով, երբ սկսում են քայքայվել գերդաստանները և տնտեսությունները փոքրանալ, ճյուղի կազմությունը (հոտի կազմությունը) թեև պահում էր իր

⁴⁴ Խայրեալ-խեյրիթ արքա. նշանակում է բարեգործական նպատակով կատարված գործ:

⁴⁵ Տե՛ս «Հանգես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1900, էջ 37:

ձևական կողմը, սակայն փոխվում էր իր բովանդակությամբ: Ժյուզագլուխը, լինում էր ամենաշատ ոչխար ունեցողը (հետևաբար և կոչվում էր նրա անունով), սակայն ճյուղի անդամները՝ նրա քնեքը լինում էին դրացիներ, ծանոթներ և բարեկամներ Այսպես, ուրեմն, ճյուղ հանելու ձևը ներկայացնում էր ազգատոհմային հին սովորույթի ալյափոխված մի մնացուկը, որտեղ ճյուղագլուխը գերդաստանի մեծի փոխարեն լինում էր ոչ-արյունակցական կապերով մեկը, որը շատ ոչխարներ ուներ: Այնուամենայնիվ, այդ ճյուղագլուխը, ճյուղի ղեկավարը լինելով հանդերձ, ճյուղի մաս կազմող ընտանիքների սեփականությունը տնօրինելու ոչ մի իրավունք չուներ, այլ պարզապես ճյուղի ընդհանուր գործերի վարիչն էր հանդիսանում: Օրինակ, ճյուղագլուխը իր քնեքին հովվի հետ խորհրդակցությամբ էր կանչում, հովվի վարձատրության, նրա օրական սննդի՝ հացի չափը և ըստ ոչխարի գլխաքանակի, հերթականությունը որոշելու համար: Իսկ Գամիրքի որոշ շրջաններում ճյուղագլուխն ինքն էր հովիվ վարձում, հայթայթում նրա սնունդը, զգեստը և քնեքից զանձում էր յուրաքանչյուր ոչխարի համար որոշված գումարը մինչև քսան ոչխարից մի թիվը:

Ժյուղի ներքին գործերի տնօրինման մեջ, եթե նրա քնեքը բերում էին իրենց մասնակցությունը, ապա գյուղի համայնական արոտատեղերի պահպանման, արածեցման վերաբերյալ որոշումները ընդհանրապես կայացվում էին քաջայի գլխավորությամբ, մեծ անասնատեր ճյուղագլուխների խորհրդակցությունում: Այլ խոսքով, ճեռմակ մոռունեքը (մուխթար) չորպաճիի գլխավորությամբ կարգադրում էին գյուղական համայնքի վերաբերյալ բոլոր գործերը⁴⁶:

Այսպես, գյուղի շերտավորման պայմաններում, թեև ճյուղի (ոչխարի հոտ) գործերի վարման ընդգնացումը պահպանվել էին տոհմային հասարակության հին կենցաղային որոշ մնացուկներ, սակայն գյուղում առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման հետևանքով ստեղծվել էին նաև շահագիտական նոր փոխհարաբերու-

թյուններ: Օրինակ, ճյուղի անդամ լինելը, սարում դրկիցությունը կախված էր գլխավորապես ճյուղագլխի կամքից: Ուստի, ամառանոցների գերդաստանային սեփականության ձևը թեև իր բովանդակության մեջ որոշ փոփոխություն էր ենթարկվել, սակայն ճյուղագլուխը իր գերդաստանի համայնքային սեփականությունը, հատկապես յայտնեղին տնօրինելու իրավունքը դեռևս պահում էր իր ձեռքին: Այսուհանդերձ, յուրաքանչյուր գյուղ իր համայնքային յայտնեղին, արոտատեղիները, մարգագետինները մեծ կալվածատեր աղաների և կամ ուրիշ գյուղերի ոտնձգություններից պաշտպանելու համար, հավաքական դիմադրություն էր կազմակերպում: Օրինակ, Հալիս գետի վերին հովտի Կոնդուս գյուղը խորասանայի դիմ տարիներ շարունակ կռիվ էր մղում արոտատեղիների համար: Դա այդպես էր ոչ միայն գյուղերի, այլև ազգակցական տարբեր թաղերի միջև. թաղը որևէ հարձակման ժամանակ հավաքական դիմադրություն էր կազմակերպում: Ազգակցական կցաթաղում ապրող ազգակից հարևանները թեկուզ իրար հետ խոռվ լինեին, ազգատոհմի պատվի համար միացյալ ուժերով կռվի էին դուրս գալիս հարձակվողի դեմ:

Դասակարգային հասարակարգի պայմաններում այդպիսի նեղ ազգակցական համագործակցության երևույթների կողքին, առկա էր նաև գյուղական համայնքների պայքարի ավելի լայն համագործակցություն, ընդ որում ոչ-ազգակից և ոչ-կրոնակից տարբեր գյուղական համայնքներ միանում էին ընդհանր հանրապետության ճյուղերի հովտում (Մամլենդավ) գետի մոտակա յոթ գյուղերից երեքը՝ Ցաղտը պուրուն, Ղազլը Կոմեդի, Ծնիչն (հայկական) և չորսը թուրքական՝ Ցուսեյուննու, Փունդու, Մեչենգի, Բուլաջը վարձակալային շատ ծանր պայմաններով օգտագործում էին Ների-բեկի թիմարային հողերը, սակայն սուլթան Համիդի գահընկեցությունից հետո (1908 թ.) գյուղացիները միացյալ ուժերով երկու տարիների դատավարությունից հետո, մասամբ թեթևացնում են իրենց պարտքերը:

Գամիրքի հայերի կենցաղային սովորությունների մեջ դեռևս որոշակի տեղ էին գրավում նաև բնության զարթոնքի, ինչպես

⁴⁶ Տե՛ս Հակոբ Ա. Արզումանյան, էվրեկի պատմությունը, Ա. գիրք, Գահիրե, 1935, էջ 27:

նաև արհաւիրքների՝ երաշտի, հեղեղների, մորեխի ժամանակ հավաքական մատաղի, հասարակաց աղոթքի, ուխտագնացության և այլ վերապրումներ:

Հիշենք որպես նմուշ բնության զարթոնքի, հետագայում քրիստոնեականի վերածված զատիկի տոնի առթիվ Կեսարիայի շրջանի էվերեկ ավանում կատարված զոհաբերությունը, որը իր ձևով ամենահատկանշականն էր, իսկ իր բովանդակությամբ արտացոլում էր հին հեթանոսական արարողությունները: Ըստ հնամենի սովորության, քահանան զատիկի առթիվ իր ծուխներից մատաղցու հավաքելով, զոհաբերություն էր անում իր տան մեջ և բաժանում այնպես, ինչպես անցյալում անում էին տաճարի քրմերը: Ավելի ուշ ժամանակներում, XIX դարի 50-ական թվականներին, կրակ օգտագործող բոլոր արհեստավորները՝ կլայեկազործները, երկաթազործները, դերձակները, ինչպես և սափրիչները ավանի բոլոր բնակիչների մասնակցությամբ մատաղի համար զետեղվում էին 11 եզ: Եզները զատիկ շաբաթ օրը տարվում էին եկեղեցու բակը, եղջյուրներին վառած մոմ կպցրած և քահանաները աղոթելով, օրհնում էին անասուններին, որից հետո կազմ ու պատրաստ սպասող մսագործները անասուններին մորթում, մաքրում և հանձնում էին եկեղեցու խուց խոռի առջև նստած ծերունիներին, որպեսզի միսը մանրեն, իսկ կանայք եկեղեցու բակում նստած սոխ էին մաքրում, մինչ երիտասարդները էջի մեջքին կողովներ կապած, առջևից էլ շարքով երեխաներ

մատաղացու բերե՛լ զոռալով, պտտում էին թաղից թաղ: Յուրաքանչյուր տնտեսություն տալիս էր, ըստ իր կարողության, սոխ, կորկոտ, յուղ և այլն: Այդպես մինչև երեկո ամեն ինչ արդեն պատրաստ էր լինում և արհեստավորների աշակերտները պատրաստած օջախի վրա եփում էին մատաղը:

Կիրակի առավոտյան զատիկ արարողությունից հետո եկեղեցուց դուրս եկող տղամարդիկ, հարուստ թե աղքատ, անխտիր, խառն նստում էին եկեղեցու բակում փրված փսիաթների վրա, տարածելով իրենց անձնոցը, իսկ վրան՝ տնից բերված զդալն ու դանակը, այլև հին հայկական փայտից երկճյուղ պատառաքաղը, սպասելով ժամառար քահանայի օրհնությանը: Իսկ ժամառար քահանան, զգեստավորված առաջնորդվում էր մինչև եկեղեցու դուռը, ապա կանգնում էր բարձր սանդղաստիճանի վրա և կարդում վերջին աղոթքը, որից հետո նրստածներին բաժանվում էր մատաղը: Կանայք չէին մասնակցում ընդհանրական սեղանին, բայց ամեն ընտանիքից մի կին վերցնում էր մեկ-մեկ աման խաշած միս ու քեշկեկ⁴⁷ (կորկոտ-հարխան):

Այս բոլորը զուցե հետագայում Անահիտի պաշտամունքի հետ կապված և ծիսական արարողության կերպարանք ստացած մի վերապրում էր, որը զարբերվում էր իր շարք փոփոխությունների:

⁴⁷ Հակոբ Ա. Աբգովանյան, էվերեկի պատմությունը, Գափթեհ, 1935, էջ 28—32:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

(ՓԵՍՏԵԹՂԹԵՐ)

67113131

(11-01-052854)

ՍՏԵՐԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅ ԱՐԶԵՍԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՐԶԵՍԱՆՈՑՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԸ ՄԻՆՁ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

	արհեստանոց	անձնակազմ
1. Զբոլորչինոց (ճախարակ կամ սալի սոնի պատ- րաստող)	32	120
2. Գալաչինոց (կլայկող)	50	170
3. Սնանդինոց (համառագործ, քամրագործ)	20	50
4. Դարբնոց (երկրագործական գործիքներ պատ- րաստող արհեստանոց)	75	200
5. Նալբանդ (պալատար)	—	—
6. Գաղանդինոց (կաթսալագործ, պղնձագործ)	20	60
7. Թիթեղագործ	12	27
8. Պլազինոց (ղանակագործ)	50	120
9. Սոպանինոց (վառարան պատրաստող արհես- տանոց)	50	120
10. Ոսկերիչ	50	100
11. Տողրամանի (ատաղձագործ)	10	20
12. Մարանդող (կահագործ)	20	50
13. Սանտինինոց (հագուստների ճեմուկ պատրաստող)	10	30
14. Կառագործ (կառք պատրաստող)	10	30
15. Թախտանի (տախտակ պատրաստող)	15	44
16. Փերեստանինոց (տախտակ և ալլ փայտեղեն վա- ճառող)	25	70
17. Խաղախորդ (կաշի հղող)	5	20
18. Զարբիճի (տրեխագործ)	25	40
19. Ղուտարանի (կոշիկակար)	200	500
20. Ծիղմանինոց (մուկագործ)	75	200
21. Քուլանի (փալան, քամր շինող և վաճառող)	4	20
22. Մուշտակագործ	7	15
23. Մանուկագործ (չուլճակ, որ նախշազարդ թիթե չ գործում)	—	—
24. Գորգագործ	50	400
25. Վրանագործ	20	50
26. Գուլպալագործ	30	50
27. Ներկարար	15	30
28. Դերձակ	150	250
29. Բրուտ	10	20
30. Մոմեի (մոմագործ)	4	4
31. Հացագործ	2	10
32. Եսթրաղագործ	—	—
33. Ղասրենց կամ ղասարխանե (մազգործի խանութ)	180	450
34. Քերարենի (խորտված պատրաստող)	10	30
35. Զալարանատեր	10	20
36. Սափրիչ-սրճագործ	150	400
37. Խանենի (պանդոկատեր)	10	30
38. Կառապան	—	600
39. Բաղնիպան	2	10
ԱՌՆԵՐՈՎ ԶԲՈՂԱՎՈՐՆԵՐ		
40. Աղարենի (ցորեն վաճառող)	50	100
41. Ունեի (արավաճառ)	15	20
42. Տուզինոց (աղավաճառ)	20	50
43. Բեղաղ (լիթ վաճառող)	180	300
44. Մանուսանի (մանուսավաճառ)	15	30
45. Փամպակինոց (քամրակ վաճառող)	25	45
46. Բակալնոց (նպարավաճառ)	200	350
47. Էղդարենց (համեմունք վաճառող)	20	40

Բացի վերոհիշյալներից, Սերաստիա քաղաքում կային նաև
ալլ մասնագիտությամբ զբաղվող հայեր՝ բժիշկներ, դեղագործ-
ներ, ատամնաբույժներ, փաստաբաններ, լուսանկարիչներ (Տե-
ղեկությունները քաղված են Կ. Գաբրիկյանի «Եղեռնապատում»-ից,
Բոստոն, ԱՄՆ, 1924, էջ 574):

ԳԱՄԻՐՔԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՐԱՆԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՆԱԽՕՐՑԱԿԻՆ (ըստ շրջակա գյուղերի)

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌԱԿԸ

Բնակավայրի անունը	Տնտեսություն-ների թիվը	անձ
1. Սերաստիա (Սվազ քաղաք)	5400 հայեր	34000
2. Դավթա	300	2400
3. Իշխանի	150	1200
4. Բրգեիք (Բազրատու-նիք)	140	1140
5. Ղալտի	100	800
6. Աղ-զալա	50	400
7. Ղոզալը	90	400
Ընդամենը	6230	40340

ՀԱՅԻԿԻ ԳԱՎԱՌԱԿԸ

(Զուտ հայաբնակ գյուղեր)		
8. Կովտուն	300	2600
9. Կավթա	180	1500
10. Աղտը-Սարաճի (Հաղթ)	400	3200
11. Խոթանա	180—200	1600
12. Քոթի	120	1000
13. Քյոթյու-Նեխեն	50	460
14. Բինգյուլ (Բյուրակեն)	180	1600
15. Աղ-զոյու	30	300
16. Դաժաճ	240	2000
17. Խանժառ (Խանձար)	120	860
18. Ղավթաղ (Խավթաղ)	90	600
Ընդամենը	1890	15660

ՀԱՅԻԿ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐԲ ԽԱՌՆ ԳՅՈՒՂԵՐ

19. Խոտոխեն (Խոտխոտու-նիք)	125	1000
20. Զալ-քուրդ	10	100
21. Պարտիզակ (Պախլա-նիք)	20	160
22. Ողտովուտ (Օռնովուտ)	12	100
23. Բարերդ	50	400
24. Կամիս	100	900
25. Բոտորակ	100	900
26. Զանճին	50	400
27. Դավչանլու	20	176
28. Աթանաս	70	600
29. Պարճին	12	100
30. Դոտտա (Տէլէքսէ)	70	600
31. Գոլասար (Գոլ-հիսար) (Պետրոսի)	250	2000
32. Նրասար (Շմոնիք)	125	1000
33. Զիմեն-Նեխեն	120	1000
34. Պորաղիս կամ պո-րաղուտ	10	100
35. Սարը-հասան	15	145
36. Նեխ-խան (Նոր-խան)	190	1800
37. Պոք	50	400
Ընդամենը	1399	11881

ՏԻՎՐԻԿԻ (ԹՆՅՐԻԿ) ԳԱՎԱՌԱԿ

38. Տիվրիկեն	800	6500
39. Բինկյան	125	1000

1 Բինկյանի վայրը անցյալում Ռազաթ կամ Ռի-պաթ էր կոչվում այժմյան մերձակա Թուրք Ռազաթ գյուղի անունով:

40. Կուրասի (Կյուրե-սին)	100	800
41. Կրաստն	75	700
42. Բալամազ (Կամ Փա-լանկա)	30	240
43. Կասման (Կեման)	125	1100
44. Խոթրեալի	120	1000
45. Ձմառա (Ձիմառա)	125	1200
46. Արշուշեն (Շուշան)	80	650
47. Արմըթաղ (Արմութաղ, Տանկիկ)	155	1200
48. Սուրբ Հակոբ	50	400
49. Բաղամ (Բառամ)	45	350
50. Օտուռ	40	300
51. Մովանա (Մովանա)	30	240
52. Շիկիմ (Շիկի)	15	120
53. Արտանա	15	120
54. Սինճան	12	100
55. Բազրատուն	8	75
Ընդամենը	1950	16095

ԹՈՒՐԻՍԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐԲ ԽԱՌՆ ԳՅՈՒՂԵՐ

56. Կեմերիկի իր շրջակա աղարակներով	1245 հայ	10400
57. Գարադյուլ	280	2040
58. Լիսանլու	217	1450
59. Գալափունար	90	700
60. Շարգլա կամ շահ-գլա	37	300
61. Նափալթուն	160	1280
62. Քոփաճ	80	650
63. Ալարիլիսի (Կարմիր կենդեթի)	110	750
64. Բեմենյուլ	45	380
65. Զեփին	209	1900
66. Պուրճան	150	1200
67. Տենիլ	250	2000
68. Բեքմեն	90	600
69. Սարոզյան	50	450
70. Ղազի-Մազարա	125	1000
71. Գանթարոզ	70	500
72. Փաշազեղ (Փաշա-գյուլ)	80	600
73. Պահար-եղզու (Պավ-րոզ)	45	325
74. Ղուրալու-ղալա	40	300
75. Փաթրին-զեղ (Փաթր)	35	280
76. Գարա-սար	45	325
77. Գարահաճըլը (Մա-րալա)	160	115
78. Սիլանթի կամ Սոհրանթ	60	400
Ընդամենը	3673	27945

ՂԱՆՂԱՅԻ ԳԱՎԱՌԱԿԸ

79. Ղանղալ	250	1950
80. Ուլաշ	150	1400
81. Մանջըլեի	250	2100
82. Նարասար (Նար-հիսար)	150	1200
83. Գամառ	50	350
84. Գար-Ցորեն	45	325
85. Գոզ-Արմուտ	25	225
Ընդամենը	920	7550

2 Նալալը, Ղարաղըլ, Զրուք, Էրտեմի, Գարա-տաղ, Գըլընաղլա, Քոթյու-տերե, Ղլըն-տաղը, Հորթիս

ԲՈՒՆԱՐ ՊԱՇԸ՝ ՆԱԽԿԵՆ ԱՋԻՋԻՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԸ

86. Պոնյան (Համալսել, Սարմազազը)	250	2000
87. Կիկի	150	1100
88. Էդրեկ (Ագարակ)	400	3500
89. Սովզըն	150	1100
90. Չէր՝ նախ թրքա-րենակ, վերջերս՝ հայեր	15	120
91. Սազը	100	700
92. Բունար-պաշը (Աղի-դիկ)¹	120	725
Ընդամենը	1185	9245

ՏԱՐԵՆՏԵ ԳԱՎԱՌԱԿ

93. Տարենտ	485	3500
94. Աշոտի	200	1600
Ընդամենը	685	5100

ԿՅՈՒՐԻՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

95. Կյուրին (Ասորես-տանյան Թիլ-Գարիսու)	2000 հայ	13000-ից 14000
96. Չախըր-օղլու	25	150
97. Գարասար. հինգ կի-լոմետր Կյուրինից	50	300
98. Գարա-օրեն	96	725
99. Կավար-օրենը (5 տուն թուրք)	12	100
100. Գավար	25	160
101. Երասար	50	375
102. Կպին		
103. Տանել (Թեկեն)		
104. Բթմին		
Ընդամենը	2257	15810

Գամիթը իր մեջ ընդգրկում էր նաև Կե-սարիա քաղաքը և նրանից հարավ-արևելք ու հյուսիս-արևելք ընկած մասերը:

Հարավ-արևելյան մասի կամ Արգեսոյան շրջանի հայաբնակ գյուղերը, որտեղ կան նաև թուրք և հույն բնակչություն:

105. Էվերեկ-Ֆենեհ (Արգեսո լեռան ստորոտը՝ 2 հազար մետր բարձրության վրա)	1200
106. Չամախու	252
107. Գարաշ-օրեն, ընդհանուր թիվը 2 հարյուր տուն, որից՝ հայ	100
108. Բիլակ	70
109. Մուսա-հանը, ընդամենը 80 տուն հայ	46
110. Էլիզլի	10
111. Բումարզա կամ Տումարզա	1000
112. Էլուճլան	140—160
113. Ցաղը-պրուն	35
114. Ցենեհ	45
115. Ղազը-Գոմեդի	80
116. Սեյիտի կամ Սյույատու	70
117. Սազախ	80
118. Տաշան կամ Բաշան	30
119. Չախը-օղլու	10

¹ Տրգատ Պալանը Աղիզին ընդունում է որպես հին Կոմանան, բայց Կոմանայի ավերակները գտնե-վում են Շարտերի կամ Սարտերի, Սարտի հովտում, ոչ շատ հեռու Բունար-պաշից (տես Էլիզե Ռեքլու):

նույն շրջանի գյուղերից են նաև Բա-լաս, Տերենք, Բավլու-սուն, Բսպիլե, Կեր-միր, Պեկեյսի կամ Պալա-կիսի (Հին Կի-սի), Էվթարա (հունարեն էվթարիս. նշանա-կում է՝ սրբազան), Կիսի կամ Կասի, Ման-հըսըն, Մոնհոսըն, Նիրդե, Տարսիսի (հու-նարեն նշանակում է՝ հրեշտակապետ), Սպը-տըն, Աղրենա՝ բյուզանդական տիրապետու-թյան շրջանում կոչվում էր «Այ-Անդրեաս», այսինքն՝ «Մուրք Անդրեաս», աղավաղվելով դարձել է «Աղըրնաս», այժմ ծագումով հայ ճարտարապետ Սինանի անունով կոչվում է՝ «Մեյմեթ-Սինան» և Բոյուք ու Քյուլուք Պյուրյունկուզ:

ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵՋԱՆ ԿՈՂՄԸ՝
ՑՈՋԿԱՏԻ ԵՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՐԱՆԱ ԳՅՈՒՐԻՆԻ ԵՎ
ԳՅՈՒՂԱՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

Ե. Ը/Կ	Գյուղի անունը	Տնտեսութուն-ների թիվը
1	Ագտաղ Մատեն (գամա-զամ)	255
2	Արմազան	20
3	Ալաշա (մյուզիք)	100
4	Փյունհեկ	200
5	Գարահայը (գարախանը)	400
6	Գարալազուր	150
7	Ցահալ	30
8	Գարաբըլը	200
9	Գարա-Չալը	50
10	Գում-գուլու	150
11	Դանեյազազ	10
12	Էլլենեհ	100
13	Թաշը Կեյիտ	50
14	Թերդիլի	400
15	Իլլիլի	300
16	Ինճիլի	250
17	Իթի-Գարին	25
18	Ցուրենե	200
19	Կյովանլի	110
20	Կյովանի կամ Կուրեն	200
21	Մազար Օղլու	90
22	Մեկե	73
23	Մենթեհ	215
24	Ուլունու	500
25	Չաթ (մեծ)	300
26	Չաթ (փոքր)	150
27	Չաթաթ	205
28	Չալի Եկիլի	130
29	Չոքատան (Չոր խատան)	160
30	Չամաթ	200
31	Պեկ-Լորեն (Պեկերեն)	150
32	Պեպեկ	260
33	Պոզաղիան (գամազամ)	500
34	Պուրեն-Չալա	400
35	Բաաթը	100
36	Սարը-Համազ	250
37	Սերալ	150
38	Սալը	110
39	Տերե-Համազ	50
40	Տում տիկին կամ Տիլին և մոտ 200 տուն թուրք	450
41	Փեղիլի	150
42	Փյունե (մյուզիք)	560
43	Փեկեր	300
44	Քյուլընի	25

45	Ֆախրալը (Ֆարխալը)	150 ¹	Արարկիր	250	1250
46	Սողբը-Ղուրբը	50	Ակն	30	130
47	Թանգման	50	Մալաթիա	100	500

ՀԱՎԵԼՎԱԾ N 3

ՀԱՅԵՐԻ ԹԻՎԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ ԱՆԱՏՈՒՈՒՄ
ԵՎ ԳԱՄԻՐՔՈՒՄ

Բնակավայրի անունը	Տնտեսություն-ների թիվը	Աճ	Ընդամենը	
Կեսարիա (Գայսերի)	450	2250	Ավաղ (Սերաստիա քաղ.)	250
Բալաս	20	77	Կենտրոն (Կամարակ)	40
Պյունյան	20	50	Քեքմեն	20
Մուսնուհան	25	110	Շարղլլա	15
Ռումաթիկին	5	30	Յենի-խան	80
Ջինեհաթին	1	4	Ուլաշ	40
Էվերեկ-Ֆենեհան	130	640	Ջուսա	50
Կիկի (զուտ հայ գյուղ)	25	120	Գուշխար (Հաֆիթ)	20
Բունար-բաշը (նախկին Աղիգիին)	12	60	Ընդամենը	515
	688	3341	Բողաթ (Եվդոկիա)	70
Յողկատ	50	260	Բաշաղլա	4
Պողաղլլան	25	135	Ջիֆթլի	3
Ուլունու	12	70	Ջիլն (քաղաքում)	4
Սարայր	30	150	Ամասիա	100
Ինճիրլի	25	130	Միքուլֆան	20
Քեսիրլի	10	60	Կյումիշ հաճի-քոյ	75
Գարաղլլըզ	6	35	Սամսոն	18
Գում-Գույու	15	70	Սինոպ	1
Էլլինեն	12	60	Օրնա	40
Պեպեք	5	45	Ընդամենը	335
Գարա-յավուզ	5	70	Չորում	3
Ջաթ	30	220	Միհրի ռեյու	5
Սորկոն	10	55	Կարթրեք	150
Սարհամզա	1	70	Էլաղիզ	150
Մենեզ	15	75	Տիրապեզիք	200
Պուրունզլլա	15	50	Ասանա	5
Սունկուրլու	10		Մերսին	8
և Պողաղլլանի ուրիշ մանր	25	100	Գոնիա	25
Ընդամենը	301	1655	Գոնիա-էրեյլի	74
			Անգարա	260
			Տեսարոյ	25
			Մութ	2
			Գարաքուէ	
			Ընդամենը	907

¹ Տե՛ս «Յուշարձան Յողապոյիներու», Նուրիցա, Փիլիպոսյան և Ավետիս Քեստեքյան, Յերզնո, 1955, էջ 35-36:

Վ. Ս. ԹԵՄՈՒՐՃԵԱՆ

Վարդան Սողոմոնի Թեմուրճյանը ծնվել է Սեբաստիայի (Սվազ) կուսակալության Գամարակ գյուղաքաղաքում (Արևմտյան Հայաստան), 1903 թվականին:

1915-ին, արևմտահայության ընդհանուր տարագրության միջոցին, մի քանի տարի դեպքերի է Թուրքիայի զանազան վայրերում (Թունուզ, Տարսոն, Կ. Պոլիս և այլուր) և 1922-ին անցնելով Ֆրանսիա, հանգրվանել է Մարսել քաղաքում, որտեղից էլ 1947-ին վերադարձել է հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան, ընդմիջող հաստատվելով Երևանում, ուր և իր մահկանացուն կնքեց 1960-ին:

Վ. Թեմուրճյանն ավարտելով «Էքս-Մարսել» համալսարանի իրավաբանական մասնաճյուղը, Ֆրանսիայում հիմնականում զբաղվել է ժուռնալիստական աշխատանքով, ներգրավվելով նաև հասարակական եռանդուն գործունեության մեջ՝ առաջադիմական կազմակերպություններում («Հայաստանյան ճակատի» օրգան «Նոր կյանք» շաբաթաթերթ, ֆրանսիական կոմկուսին առընթեր «Տրեդ-յունիոն» լրագիր, Հայաստանի օգնության կոմիտե, Գամարակի հայրենակցական միություն ևն): Նա 1944-ից ֆրանսիական կոմկուսի անդամ էր, իսկ 1955-ից՝ Խորհրդային Միության կոմկուսի անդամ:

Մինչև վերադարձը հայրենիք, Վ. Թեմուրճյանը հրատարակել է շուրջ 60 հոգված (հայերեն և ֆրանսերեն), որոնցից մի քանիսն ունեն գիտական արժեք: Երևանում աշխատելով Հայաստանի պատմության թանգարանում, Ակադեմիայի պատմության, ապա հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտներում՝ գիտական աշխատողի պաշտոնում, նա մասնագիտացավ հայ ժողովրդի ազգագրության մեջ, գործի կալելով իրեն հատուկ ժրաշնությունը ու եռանդով: Դաշտային նյութերի հավաքումը զուգակցելով հետազոտական աշխատանքի հետ, նա զրեց մի քանի աշխատություն, որոնցից «Գորգագործությունը Հայաստանում» պատմա-ազգագրական ուսումնասիրությունը 1956-ին ներկայացրեց պաշտպանության, ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, ապա հրատարակեց առանձին գրքով: Թեմուրճյանի ուսումնասիրություններից հրատարակության համար ամենից պատրաստ էր «Գամիրքի հայերը» աշխատությունը, որը և մտցվեց սույն մատենաշարի անդրանիկ պրակի մեջ:

Ստորև ներկայացվում է Վ. Թեմուրճյանի առավել կարևոր գիտական աշխատությունների ցանկը:

1. Ֆրանս-հայերեն ինքնուսուցման ձեռնարկ, Մարսել, 1926:

2. Հայերի մասնակցությունը ֆրանսիական ժողովրդի ազատագրական պայքարին (ակնարկ), «Էմիգրանտների ոսկե դիրք» (Հանդես), Փարիզ, 1946:

3. Արշակունիների պայքարը իշխանության ամրապնդման համար, «Տրեդ-յունիոն» (Հանդես), Մարսել, 1946:

4. Պատմական ակնարկ հայկական զորագործության մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Երևան, 1952, № 11:

5. Հայերի արտագաղթը դեպի Գամբրբ (2-րդ դ.), ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Երևան, 1955, № 2:

6. Գորգագործությունը Հայաստանում (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1956:

7. Անտիտալրոսյան երկրում կիմներների հաստատման հարցի շուրջը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Երևան, 1957, № 9:

8. Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության բանվորների կենցաղն ու կուլտուրան (անտիպ):

9. Անասնապահությունը Հայաստանում (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն, (անտիպ):

10. Հայերը Ֆրանսիայում (անտիպ):

11. Գամբրբի հայերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Ա., Երևան, 1969: